[illegible]

[illegible]

पुराणेषु शैक्षिकमूल्यानि

Dr.A.SHEKAR REDDY
Assistant professor
DEPARTMENT OF EDUCATION,
National Sanskrit University, Tirupati.
EMAIL-shekarhyd1@gmail.com
MOBILE- 9966389556

1. अधिगमोद्देश्यानि-

- **अधिगमकर्तारः पुराणवाङ्मयेन परिचिताः भविष्यन्ति।**
- **पुराणेषु निहितशिक्षणतत्त्वानां विषये ज्ञास्यन्ति।**
- **पुराणेषु शैक्षिकमूल्यानां विषये ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।**
- **नैतिकमूल्यानां शिक्षणं भविष्यति।**

प्रस्तावना/भूमिका

संस्कृतवाङ्मयम् अतीव विपुलम्। अस्मिन् वाङ्मये श्रुतयः-स्मृतयः-पुराणानि-इतिहासाः-काव्यानि प्रथन्ते। तपस्यद्भिः ऋषिभिः श्रुताः इति हेतोः वा श्रुतिपरम्परया अनुस्यूततया गुरुशिष्यपरम्परया वंशपरम्परया च प्रसरन्तीति हेतोः ज्ञानात्मकाः वेदाः श्रुतयः इत्युच्यन्ते। इमे च वेदाः सर्गकाले स्वयमेव सम्भूताः, ऋषिभिः दृष्टाः इति हेतोः अपौरुषेयाः इति उच्यन्ते।

एते वेदाः शब्दप्रधानाः प्रभुसम्मिताश्च। शब्दप्रधानानाम् एतेषां वेदानाम् अर्थानाम् अनुगच्छन्तः स्मृतिग्रन्थाः। एते च श्रुतिग्रन्थाः स्मृतिग्रन्थाश्च तीक्ष्णबुद्धीनां शमदमादिसाधनसम्पन्नानामेव सुलभाः।

श्रुतिस्मृतिग्रन्थानाम् अध्ययनयोग्यानां मन्दबुद्धीनां तदर्थावबोधनाय तदीयान् अर्थान् स्वीकृत्य पुराणानि रचितानि इति ज्ञायते। एतानि पुराणानि वेदादिभ्यः शास्त्रग्रन्थेभ्यः सुलभानि इति हेतोः मन्दबुद्धीनाम् अक्लेशजनकानि। वेदार्थोपबृम्हणपराणाम् एतेषां पुराणानां तावदेव माहात्म्यम् अस्ति यावत् श्रुति-स्मृतिग्रन्थाः भजन्ते।

ब्रह्मचारिधर्माः –

वायुपुराणे उपोद्घातपादे अष्टमेऽध्याये चातुराश्रमविवरणे ब्रह्मचारिधर्मान् अधिकृत्य एक एव श्लोकः वर्तते। तत्र भिक्षुधर्मा एव विशेषेण वर्णिताः। पुराणे स्थानान्तरेष्वपि ब्रह्मचारिधर्माणां प्रशंसा मृग्यैव।

दण्डी च मेखलोर्यैव अथाशायि तथाजटी।

गुरुशुश्रूषणं भैक्ष्यं विद्या द्वे ब्रह्मचारिणः॥ (वा.पु.उ.पा.8-174)

धर्मशास्त्रे उपनीतस्य आहार्ये ये दण्डा याश्च मेखलाः वर्णिता ताः एव धार्याः इत्यर्थः। एवं गुरुशुश्रूषाऽपि स्मृत्युक्तरीत्या कार्या। अतः स्मृतिभ्य एव दण्डादीनां विशेषाः अत्रोदाह्रियन्ते।

ब्रह्मचारिणां दण्डः –

दण्डी इति यदुक्तं तत् स्मृत्युक्त दण्डविशेषं द्योतयति। ब्राह्मणस्य बैल्वः पालाशः वा दण्डः प्रशस्यः। बिल्वस्य इदं बैल्वं मालूरः इत्यर्थः। पालाशः किंशुकः आषाढः इत्यपि नामान्तरं स च मूर्धप्रमाणः भवेत्। अपि च यज्ञियो वा सर्वेषाम् इति साधारण्येन उक्तत्वादौदुम्बरः दण्डोऽपि अनुमत। स च बैल्वपलाशयोः अलाभे धार्यः इति वा शब्देन सूच्यते। सर्वे दण्डाः कीटादिभिः अदूषिताः अग्रे यूप इव ईषत् वक्रः सत्वचश्च भवेयुः।

क्षत्रियाणां दण्डः–

"अश्वत्थपैलवो शेषे" अश्वत्थः शाखोटकः पीलुः कर्णिकारः वृक्षान्तरो वा वृक्षविशेषः इति हरदत्तः। आन्ध्रनिघण्टुषु टेकु इति दृश्यते। क्षत्रियस्य ललाटप्रमाणः दण्डः स्यात्।

वैश्यस्यापि अश्वत्थपैलौ दण्डौ यज्ञियः सर्ववर्णसाधारणः कीटादिभिः अदूषितत्वं सर्वेषां समानो नियमः। मेखला सर्वेषां मौञ्जी सम्मता।

"बैल्वपालाशौ ब्राह्मणदण्डौ" गौ.ध.प्र.सू-21

बैल्वः पालाशो वा ब्राह्मणस्य दण्डो न पुनः समुच्चितौ।

"अश्वत्थपैलवो शेषे" गौ.ध.प्र.सू-22

पीलुर्वृक्षविशेषः। ब्ता इति प्रसिद्धः। शेषे क्षत्रियवैश्यविषये।

"यज्ञियो वा सर्वेषाम्" गौ.ध.प्र.सू-23

सर्वेषामुक्तालाभे यज्ञियो यज्ञियोवृक्षो वा दण्डः स्यात्।

"अपीडिता यूपवक्राः सशल्काः" गौ.ध.प्र.सू-24

अपीडिताः कीटादिभिरदूषिताः यूपवक्रा यूपवदाग्रे वक्राः सशल्काः सत्वचः।

एवं विद्यादण्डाः सर्वेषाम्।

"मूर्धललाटनासाग्रप्रमाणाः" गौ.ध.प्र.सू-25

यथा सङ्ख्यामपेक्ष्यते मूर्धप्रमाणा ब्राह्मणस्य दण्डः। ललाटावधि क्षत्रियस्य नासावधि वैश्यस्येति।

जटीत्युक्तं तत्र एकदेशो वा गृहीतः सर्वेभ्यः ब्रह्मचारिभ्यः मुण्डो विहितः। सर्वेषां केशानां वपनं मुण्डः। जटिलः केशधारणः असंस्कृतजटाधार्याः शिखाजटाः शिखामात्रं शेषयित्वा इतरस्य केशयातस्य वपनम्।

"मुण्डजटिलशिखाजटाश्च" गौ.ध.प्र.सू-26

अत्र न यथा सङ्ख्यं मुण्डालुप्तसर्वकेशाः जटिलाः केशधारिणः जटाकेशसंहति शिखामात्रैव जटाकेशां ते शिखाजटाः। सर्वेषामयं सामान्यधर्मः। छन्दोगापेक्षया मुण्डशब्दग्रहणम्।

वेदाध्ययनावधिः –

द्वादशवर्षाणि एकस्याः वेदशाखायाः स्वस्याः प्रथममध्ययनं कार्यम्। ततः वेदान्तराणां शाखान्तराणामपि अध्ययनं यथाशक्ति कार्यम्। स्ववेदशाखाध्ययनम् अपवादर्थतया कार्यम्। अन्यदैच्छिकम्। द्वादशवर्षाण्येकवेदे ब्रह्मचर्यं चरेत्। प्रति द्वादश वा सर्वेषु ग्रहणान्त वा?" (गौ.ध.प्र.द्वि.सू-51,52,53) "द्वादशवर्षाणि इत्यनेन द्वितीयया अत्यन्तसंयोगः सूचित"। "कालाध्वनो अत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया (पाणिनी.का.प्रक-सू.2.3.5) "विना विघ्नमित् फलति"। गुरोः सकाशात् विना अन्येनोपायेन वेदाध्ययनं सर्वथा न भवत्येव तपसा दुर्लभं नास्तीति यद्वदन्ति तथापि वेदाध्ययनं तपोभिरप्यलभ्यम्। महाभारते वनपर्वणि यवक्रीतोपाख्यानम् अत्रोदाहरणम्। यवक्रीतोनाम ऋषिः अध्ययनेन विनैव वेदान् अध्ययानि इति निश्चित्य तदाश्रमे इन्द्रमुद्दिश्य तपश्चचार। स च रैभ्यगोत्रे जातः रैभ्यभारद्वाजौ मित्रे आस्ताम्। रैभ्यस्य द्वौ पुत्रौ अर्वावसुपरावसु नामकौ। भारद्वाजस्य पुत्रः यवक्रीतः। रैभ्यः स्वपुत्रौ गुरोः सकाशात् ब्रह्माध्यापयामास भारद्वाजः यवक्रीतं वेदपालकं कर्तुं तपसे योजयमास। इन्द्रः तं वारयितुं विविधयत्नं कृतवान्। यवक्रीतस्त्वाङ्गैः अग्नौ जुहाव। ततः इन्द्रः वृद्धब्राह्मणवेषेण आगत्य यवक्रीतस्य अभिप्रायं ज्ञातुमैच्छत्। यवक्रीतः एवमुक्तवान्। द्विजानां वेदाः तपसा एव प्रतिभान्तु इति तपश्चरामि। स्वाध्यायिनः तेषामध्ययने महान् विलम्बो भवति। इन्द्रः एषः मार्गः न फलतीत्याह। एवमसम्भवार्थकरणेन जनानां मोक्षफल एव भवतीति इन्द्रः उवाच। तदानीम् असाध्यानि कार्याण्यप्युक्तवान् जनानां क्लेशो भवतीति गङ्गां सेतुना बध्नामि इत्यवदत् ते यत्नः विद्यते इति यवक्रीतोऽपि गङ्गायाः सेतुबद्धः अशक्य इत्याह। इन्द्रोऽपि तथापि यत्नः तथैव इत्यवोचत्। इदानीं गङ्गायां बहवः सेतवः बद्धासि इदानीमपि गुरोः अध्ययनेन विना मा वेदप्राप्ते मार्गान्तरं नास्ति। ततः इन्द्रः अनेकैः वरैः लोभयित्वा ततो निवर्तयामास। यवक्रीतोपाख्यानविस्तारस्तु महाभारते वनपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकशततमोऽध्याये (125) द्रष्टव्यः। यवक्रीतोऽपि कथञ्चित् इन्द्रादेव वेदान् लब्ध्वापि भारद्वाजेन एवमुक्तः यद्यपि विद्यानाशकः दर्पः भवति। अतः गुरोः शुश्रूषा कार्यमेव इति। अस्मिन्नुपाख्याने पञ्चश्लोकाः मुख्यतया ग्राह्याः।

इन्द्रोवाच

बन्धिष्ये सेतुना गङ्गां सुखः पन्था भविष्यति।

क्लिश्यते हि जनस्तात तरमाणः पुनःपुनः।।

यवक्रीरुवाच –

नायं शक्यस्त्वया बद्धुं महानोघः कथञ्चन।

अशक्याद्विनिवर्तस्व शक्यमर्थं समारभ।।

इन्द्रोवाच

तथैव भवता चेदं तपो वेदार्थमुद्यतम्।

अशक्यं तद्वदस्माभिरयं भारः समुद्यतः।। म.भा.वनपर्व.(125.अ.36-38)

गुरुकुलवासनियमाः -

ब्रह्मपुराणे द्वाविंशत्यधिकद्विशततमे अध्याये वर्णाश्रमधर्मनिरूपणे गुरुकुलवासनियमाः उपदिष्टाः। ये च धर्माः धर्मशास्त्रेषु पुराणेषु च उक्ता ते संक्षेपेण सप्तभि श्लोकैः वर्णिताः।

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः।

गुरोर्गेहे वसन्विप्रा ब्रह्मचारी समाहितः।।

शौचाचाररतस्तत्र कार्यं शुश्रूषणा गुरोः।

व्रतानिचरता ग्राह्यो वेदस्य कृतबुद्धिना।।(ब्र.पु.(222-223)

कृतोपनयनः बाल वेदाध्ययने श्रद्धालुः गुरोः गृहे वसन् ब्रह्मचारी भवेत्। गुरुशुश्रूषणमेव तस्य परमो धर्मः उभयसन्ध्ये रविम् उपासीत। गुरोः अभिवादनमपि कुर्यात्। गुरोः समीपे नीचैः आसीत। गच्छन्तमनुव्रजेत् गुरोः प्रतिकूलं त्यजेत्। तेनैव आहूतः अध्ययनार्थं गच्छेत्। स्वयं न चोदयेत्। आचार्यस्नानानन्तरं स्वस्नानं कुर्यात्। भिक्षान्नमश्नीयात् प्रत्यहं समिधः जलादि च गुरोः अनुष्ठानार्थम् उपाहरेत्। एवं गृहीतविद्यो गुरोः दक्षिणां दत्त्वा गार्हस्थ्यम् आश्रमं प्रविशेत्।

ब्रह्मचारिनियमाः –

एकविंशत्यधिकद्विशततमाध्यायेऽपि ब्रह्मचारिनियमाः वर्णिता। पूर्वं गुरुकुलवासनियमाः कर्तव्याः इति क्रमव्यत्यस्तोकृतः। ब्रह्मचारी ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्। तदा स्नातः सूर्योदयपर्यन्तं सावित्रिं जपेत्। सायं प्रातः अग्निमुपासीत। सूर्योदयमस्तमयञ्च साक्षात् अर्घ्यप्रदानात् अन्यत्र न वीक्षेत। पूर्वाह्णे देवतार्पणकार्यं केशप्रसाधनादि न कार्यम्। विन्मूत्रे चत्वारे गोव्रजे न विसृजेत्।

ब्राह्मे मुहूर्ते बुद्ध्येत धर्मार्थावनुचिन्तयेत्।

समुत्थाय तथाचम्य प्रस्नातो नियतस्सुचिः।।

पूर्वां सन्ध्यां स नक्षत्रां पश्चिमां सदिवाकराम्।

उपासीत तथान्यायं नैनां जह्यादनापदि।।(ब्र.पु.अ-221-222)

एते नियमाः सर्वेषामाश्रमिणामपि योग्याः अपि च अस्मिन्नेवाध्याये स्मृत्युक्ताः इतरे धर्माः दृश्यन्ते।

गुरुशिष्यसम्बन्धः -

विष्णुपुराणे द्वितीयांशे समागमविरहस्यापि शिष्यस्य योगक्षेमो गुरुः पश्यतीति निरूपितम्। ऋभु-निदाघोपाख्यानम् अत्रोदाहरणम्। पुरा भरतो नाम विष्णुभक्तः कश्चन राजा बभूव। स च वृद्ध शालग्रामे इक्षुमतीतीरे तपश्चरणाय वसन् चक्रे। एकदा स स्नानार्थं नदीं गतः। तदैव गर्भवती काचन हरिणी तत्र जलं पातुमागता तदैव सिंहगर्जनं श्रुत्वा विकीर्णहृदया सा मृता। हरिणशिशुः जले पतितः। भरतः तं शिशुमादाय आश्रमं नीत्वा पोषितवान्। तस्य पालनपोषणेन तन्नाह तस्मिन् सक्तमभूत्। एकदा स हरिणशिशुः कुत्रचित् गतः तन्निवृत्तः तमेव अनुशोचन् भरतः प्राणान् तत्याज। जन्मान्तरे तत्रैव त्याज्यं स्मरन् मृगः बभूव। प्राक्तनं कर्म ज्ञात्वा आहारादि त्यक्त्वा पुनः मृतोऽभूत्। तृतीयस्मिन जन्मनि एकस्मिन् स्वोत्रे गृहे जन्मलेभे। तत्रापि जातिस्मरः, सर्वं कर्म त्यक्त्वा उन्मत्तवत् स्थितः। बान्धवाः तं अयोग्येषु कर्मसु नियोजयामासुः। एवमेकदा सः वेदारक्षणे नियुक्तः। एकदा सौवीराणां राजा प्रभुगण आत्मतत्त्वं ज्ञातुं कपिलाश्रमं प्रस्थितः। मार्गे शिबिकोद्वाहकेषु कश्चन रुग्णः अभूत्। राजा पीवानं भरतं दृष्ट्वा शिबिकोद्वहणे नियुक्तवान् मन्दं गच्छति। तस्मिन् पीवानपि किमिति त्वं मन्द गच्छसि इति पृष्टवान्। ततः ब्राह्मणः एवं जगाद।।

नाहं पीवान्न चैवोढा शिबिका भवतो मया।

न श्रान्तोऽस्मि न चायासो सोढव्योऽस्ति महीपते।। (वि.पु.2-13-62)

एवं विगते स ब्राह्मणः राज्ञे अद्वैततत्त्वम् उपदिशन् ऋभुनिदाघयोः संवादं जगाम। ब्राह्मणस्य पुत्रः ऋभुः। सः राजपुत्राय निदाघाय ज्ञानम् अशेषं ददौ तथापि निदाघः भोगपरः सहस्रं समाः भोगान् भुक्तवान्। ततः ऋभुः तं शिष्यं ज्ञानिनं कर्तुं स्वस्य गृहमागतवान्। तस्मै पुनः ब्रह्मतत्त्वम् उपदिश्य निदाघम् अभीष्टे पथि योजयित्वा स्वगृहं गतवान्। तत्र कथान्तरमपि विद्यते किन्तु प्रस्तुतोपयोगिनः ऋभुनिदाघयोः गुरुशिष्यसम्बन्धिनिरूपकाः शिष्यवात्सल्यसूचकाः च केचन श्लोकाः गुरुशिष्यसम्बन्धिनो उपयोगिन इति उदाह्रियन्ते-

उपसंहारः –

प्राचीनकाले वेदेषु उपनिषत्सु ब्राह्मणेषु, शास्त्रेषु पुराणेषु च सन्दर्भानुगुणं शैक्षिकमूल्यानि प्रदर्शितानि। मुख्यतया पुराणेषु शैक्षिकमूल्यानि बहूनि दृश्यन्ते। अस्मिन् शोधपत्रे तावत् गुरुशिष्यसम्बन्धः, गुरोः स्वरूपम्, गुरुशुश्रूषा आश्रमनियमाः, ब्रह्मचारिधर्माः इत्यादिविषयाः प्रतिपादिताः।

।। इति शम् ।।

सन्दर्भग्रन्थसूची –

1. वायुपुराणम्- व्यासः – नाग पब्लिकेशन्स ,दिल्ली

2. ब्रह्मपुराणम् -व्यासः – नाग पब्लिकेशन्स ,दिल्ली

3. महाभारतम् - व्यासः – मोतीलाल जालान गीताप्रेस ,गोरखपुर

4. गौतमधर्मसूत्राणि – गौतम – चौखम्भा पब्लिकेशन्स ,वाराणसी

भारतीयसंस्कृतौ नारीणां गौरवम्

??? ?? ? ? ??

Abstract:

भारतीय संस्कृतिः विश्वस्य प्राचीनतमा। संस्कृतिः हि जनजीवनस्य तत्त्वन्तरङ्गम्। संस्करणं परिष्करणं चेतसः आत्मनो वा संस्कृति समभिधीयते। मनसः आत्मनो वा संस्कारं करोति या सा संस्कृति। जीवनस्य आर्थिक सामाजिक-राजनीतिक-काल-शिक्षा धर्मादिषु-क्षेत्रेषु उन्नतिकारकः चेतः संशुद्धिकारकश्च चिन्तनव्यापारः संस्कृतिः वर्तते। वैदिक वाङ्मयानुशीलने विज्ञापयते यन्नारीनामतीतमतीव समृद्धं गौरववास्पदञ्चासीत्, (न तारिः इति नारी। गृहिणी, गृहस्वामिनी सहधर्मिनी, इत्यादिभिः विशेषणैः सम्बोध्यतेस्म। भारतवर्षे वैदिककाले स्मृतिकाले रामायण-महाभारतादि काले च नारीणां स्थितिः अतीव गौरवास्पदम् आसीत्। अतः अस्मिन निबन्धे नारी शिक्षायाः महत्त्वम्, नारीणां अधिकारः, नारीणां कर्तव्यम इति विषम् आलोचितम्।

Key Words:

नारी, भारतवर्षम्, संस्कृतिः, गौरवम्, वैदिककालः।

भारतीय-संस्कृतिः विश्वस्य सर्वासु संस्कृतिषु प्राचीना श्रेष्ठा प्रेष्ठा च इति सर्वैः विद्वद्भिः स्वीक्रियते। संस्कृतिः मानवान्तः करणस्य अज्ञाण दूरीकरोति, चित्तभ्रममपहरति, ज्ञाणालोकं प्रकाशयति च । अतः यथा मानवस्य श्रेष्ठप्रवृत्तीणां सन्तुलणं भवति तथा आचारस्य पवित्रतायाः व्यवहाराणाम् उत्कृष्टतायाः च सम्यगज्ञानं भवति सा संस्कृतिः, एतादृशौ भारतीय संस्कृतौ नारीणां स्थानमतीव महत्त्वपूर्णं प्रतिपाद्यते । वैदिककालात् आरभ्य इदाणीं यावत् समाजे स्त्रीणां स्थानम् अतीव गौरवास्पदं विद्यते। नारीशब्दस्यार्थः वुत्पत्तिः 'न अरिः इति नारी', कोशग्रन्थेषु नुः नस्य वा धर्मः इत्यपि वुत्पत्तिः समुपलभ्यते, नारी सर्जणात्मिका शक्तिरूपा विद्यते । धर्मशास्त्रे नारीमहत्त्वविषये मनुना उक्तम्—

"**यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।**

यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तुत्राफलाः क्रिया।।"[1]

गृहेषु यत्र नार्योः सम्मानं भवति, गृहस्य सवैः जनैः नारीणां सुखस्य प्रसन्नतायाश्च चिन्तनं क्रियते तत्र सदैव लक्ष्म्याः वासो भवति । एतादृशेषु गृहेषु सवेषां देवानां महती कृपा भवति । नारी गृहस्वामिनी, सहधर्मिणी, जननी इत्यादिभिः,अभिधीरते कण्यारुपेण वा पितृकुले सर्वहितकार्यसम्पादनात् दुहिता उभयकुलहितचिन्तनाद् दुहिता । दूरदेशोऽवाहे हितमिति दुहिताऽभिधीयते पत्नीरूपेण सा गृहिणी गृहस्वामिनी सह धर्मचारिणी प्रभृतिभिः सम्बोध्यते। श्वशुरादिषु तस्य अधिकारासीत्, सा गृहे 'सवेषु समाज्ञी भवतु' इत्याशिषन् ऋग्वेदे उच्यते —

"**समाज्ञी श्वशुरे भव समाज्ञी श्वश्रवां भव ।**

ननान्दरि समाज्ञी भव समाज्ञी अधि देवषु'।।"[2]

'जायदेस्तम्' जाया एव अस्तं गृहमित्यर्थः।[3]

अत्र गृहस्थाश्रमे नार्य प्राधान्यं दृश्यते। जननी नारी सर्वान् पालयति पोषयति शक्तिः भूत्वा सा दुष्टान् विनाशयति भारती भूत्वा सा ज्ञानं बर्धयति। ब्राह्मी भूत्वा विद्यते।

नारीशिक्षायाः महत्त्वम् - वैदिवाङ्गमयानुशीलनेन विज्ञापयते यन्नारीनामतीतमतीव समृद्धं गौरवास्पदञ्चासीत् । अस्मिन् भारते नारिशिक्षायाः महत्वपूर्णं स्थानं वर्तते। ऋग्वेदकाले कन्यानां शिक्षाया व्यवस्था समुन्नतासीत् । पुत्रवत् तासामपि उपायनादिसंस्काराः भवन्ति स्म । वेदाध्ययनेऽपि तासामधिकारोऽङ्गीक्रियते स्म। ताः व्रहमचर्य चरन्त्यः विविधशस्त्रशास्त्रविद्या धीतिन्य बभूवुः । यथा- 'इमं मन्त्र पत्नी पठेत्', 'व्रहमचर्येण तपसा कन्या युवाणं विन्दते पतिम्', शुद्धा पूता योषिता यज्ञिया इमाः इत्यपि च विज्ञापयते यत् स्त्रीणां जीवनोपयोगिणी आध्यात्मशिक्षाऽभीष्टासीत् । ता यज्ञमयजन्त, सन्धादिकमयुज्यन्त, यथावसरं सभायां भाषणादिकञ्च व्यददुः । तत्र बहवो विदुष्यः मन्त्रद्रष्ट्र्यः अभवन् । ऋग्वेद एव चतुर्विंश संख्याकाः ऋषिकन्याः स्मर्यन्ते । तासाम् अदितिः, अपाला, आत्रेयी, आङ्गिरसी, इन्द्राणी, उर्वशी, यमी, विश्ववारा, लोपामुद्रा, घोषा, ब्रह्मविदनी, गोधा, श्रद्धा, शची, शश्वती, सूर्या, सिकतदिन्यः प्रथिता वर्तन्ते । मन्त्रदर्शनेन तासां गौरवं वैदुष्यम् आदर्शरूपत्वं च परिलक्षते।

गृहस्थजीवनसम्बद्धविषयेषु नारीणां योग्यत्वम् अभीष्टमासीत् । तथैव नारीणामपि इयं शिक्षा यथा नराणां हितसाधिका वर्तेत । प्राचीनकाले नारीणां शिक्षाविषये समाजः अतीव जागरुकः आसीत्। अस्मिन् विषये अनसूया-हेवहूति-शाची-गोधा-यमी-गार्गी-मैत्रेयी-अदिति-सावित्री-कौशल्या- सीता-तारा-मन्दोदरी-कुन्ती-अहल्यादीनां नारीनां नामानि उदाहरणरूपेण दरीदृश्यन्ते।

नारीणां अधिकारः - नारी समाजस्य आधारशिला विद्यते । नारी पुरुषैः सह यज्ञादिकर्माणि सम्पादयति स्म । न केवलं सा यज्ञादावेव पुरुषसान्निध्यम् भजते, अपि तु भीषणसमरेऽपि सा सेनाधिपत्वम् अलंचकारः।

"**सहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति।**"[4]

"**इन्द्रानेत्यु प्रतमाजीतामुषितां पुरः**"।[5]

युद्धक्षेत्रेऽपि नारीणां पुरुषापेक्षया न्यूनं न दृश्यते। भरतस्य मातुः कैकेय्यां रणकौशलं सुविदितमेव । आधुनिकयुगे लक्षीवाइ-जीजीवाय्या-प्रभृतिन्यः नार्यः स्वकीयानां रणकौशलाम् अतीवप्रदर्शनं चक्रुः, वेदेषु नारी न 'अवला' इति मन्यते। सा पत्युराज्ञाकारिणी, परिहितरता, पतिव्रता, तेजस्विनी, मृदुभाषिनी, सरला, सुहृदया सुखदा चासीत् । वैदिकस्त्री सुवीरा, सुवला, शूरपत्नी च सती भीषणां रणभुवमपि सिषेवे, अस्मिन् विषये अथर्ववेदे उच्यते यत्-

"**आवीरामिव मामयं शरारुरभिमन्येते,**

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी।"[6]

सियाः सौभाग्यवतीत्वं सहृदयत्वं च प्रशस्यते यथा

न मत् स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् नारी यथावसरं संसद्यपि भाषणादिकं व्यदधात्। यथा—

'**वशिणी त्वं विदथमा वदामि**'।[7]

'**सा गार्हपत्यकर्मणि जागरुकाऽभूत्, पुत्रादिलाभेन समृद्धिं चागच्छत्**'।[8]

नारीणां कर्तव्यम् - स्त्रियः सुव्रताः, सदव्रताः सुवसनाश्च आसीत् । ब्रह्मचारिणीनां ब्रह्मवादिनां च ता सर्वत्र, प्रतिष्ठा अभूत् गमनागमनं भाषणम् अभिव्यक्तिश्च

तदायत्तमासीत् । अपला, ऊषा प्रभृतिन्यः काश्चन् ब्रह्मचारिण्यः धर्मोपदेणार्थ जगति प्रसिद्धाः आस्न् । सर्वत्र नारीणां कर्तव्यविषये विविधशास्त्रे विविधा उक्तिः दृश्यते। नारीणां आचारशुद्धिः जागरुकत्वम् शुसन्ततियुक्तयाभीष्यते—

'शुद्धाः पूता योषित यज्ञिया इमाः'।[9]

सुसन्तानोत्पत्या राष्ट्रहिसम्पादनमपि स्रीणां कर्तव्यम्।

'इदं राष्ट्रं षिपृहि सौभगाय'।[10]

सा भोजनकाले मातृकार्यं करोति, कार्याकार्यविचारकाले सन्मन्त्रणां प्रदाय मन्त्रिकार्यं करोति, पतिसेवाकाले च दासीरूपेण व्यवहरति। उपदेशस्य अनेन भेदेन अग्राह्यमपि तथ्यं सुग्राह्य भवति, यथा-

'कार्येषु मन्त्रि करणेषु दासी भोज्येषु माता शयनेषु रम्भा।

धर्मेऽनुकूला क्षमया धरित्री भार्या च षड्गुण्यवतीऽदुर्लभा'।[11]

गृहस्थरूपयानस्य स्त्रीपुरुषौ द्वौ चक्रौ स्तः। नारी समाजस्य पोषणं करोति। सा शैशवात् मृत्युपर्यतं तेन सह निवसति तं पोषयति च। बाल्यावस्थायां मातृरूपेण तस्य पोषणं करोति,

वेदेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु च नारीणां स्वरूपम् अतीव गौरवास्पदं आसीत्। भारतवर्षे यत्र गार्गीमैत्रेयीलोपामुद्रासदृशाः परमविदुष्यः स्त्रियः समुत्पन्नाः तत्रैव सीतासावित्रीदमयन्तीद्रौपदीशकुन्तलासमाः पुण्यश्लोकाः नार्यः आसन् । वैदिककालिनः स्त्रियः वस्त्र-वेशभूषा-सम्भाषण-पोषणादिषु कर्मसु अत्यन्तमादर्शपूर्णा आसन्। वेदे नारीणां गौरवं प्रति निम्नश्लोकः उद्धृतः—

तस्मै नमन्तां जनयः सुपत्नीः।[12]

इडामकृण्वन् मनुषस्य शासनीम्।[13]

सुमंगमी प्रतरणी गृहाणां सुशेवा पत्ये श्वशुराय शम्भूः"।[14]

महाभारते द्रौपद्याः गुणाह् कीर्तिताः । यथा—

'अर्द्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतम् सखा।

भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूल्यं तरिष्यतः।।'[15]

धर्मशास्त्रेषु नारीणां स्वरूपम् अत्युत्कृष्टत्वेन प्रतिपाद्यते। यत्र नारीणां समादरस्तत्रैव सर्वक्रियाणां साफल्यम् । नारीणां भूषणाच्छादणादिभिः सत्कृत्यैः सततमेव सत्क्रिया विधेय। यथा—

"तस्मादेता सदा पूज्या भूषणाच्छतनाशनैः।[16]

यत्र ताम्पत्योः सामञ्जस्यं परस्पर-सन्तुष्टिश्च तत्रैव कल्याणाधिवासः। यथा-

"सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भत्रा भार्या ततैव च।"

यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम्।।"[17]

स्त्रियो रत्नानि विद्या धर्मश्च यत्रैव प्राप्नुवन्ति, तत एवोपादेयानि, यथा—

"स्त्रियो रत्ना यथो विद्या धर्मः शोचं सभाषितम्

विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः।।"[18]

रामायणभहाभारतयोः नारीणां गौरवं सर्वोत्कृष्टमासीत्। तत्र स्त्रीणां शिक्षायाः सुव्यवस्था अवोलक्यते ।

संस्कृतसाहित्ये स्त्री-कन्या-रमणी-प्रेयसी-प्राणप्रियादिपदैः गौरवं सन्धत्ते। रघुवंशे स्त्रीणां नृत्य-सङ्गीत-चित्रकलादिललितकलाभिज्ञत्वं समीक्षते। विश्वसंसारस्य रङ्गमन्चे नरः नारी च उभययोः अपि समानं महत्त्वम्। नारीं विना नरः संसारं चालयितुमसमर्थः। प्राचीनकाले स्त्रीणां गौरवमधिकम् आसीत्। अस्माकं देशे तु नारीणां स्वरूपं मातृपदेन गौरवान्वितम्। शङ्कराचार्यात् प्रारभ्य स्वामीविवेकानन्दं यावत् सर्वैः महापुरुषैः मातृशक्तिः संस्तुता। प्राचीनकालवत् अद्यावधि राजनीति-समाजनीति-संसारादिक्षेत्रेषु विविधरूपेन नारीणां विचरणं परिलक्षते । अतः विविधशास्त्राणि पर्यालोचनेन स्पष्टमेतत् यत् भारतीयसंस्कृतौ नारीणां स्थितिः अतीव प्रसंशार्थः इति वक्तुम् शक्यते।

<u>पादटीका</u>

1. मनुस्मृति 5/56
2. ऋग्वेद 10/85/46
3. ऋग्वेद 5/53/4
4. अथर्ववेद 20/126/10
5. अथर्ववेद 1/27/4
6. अथर्ववेद 20/126/9
7. अथर्ववेद 14/1/20
8. अथर्ववेद 14/1/21
9. अथर्ववेद 6/22/5
10. अथर्ववेद 7/35/1
11. सुरभारती 357/27
12. यजुर्वेद 12/35
13. ऋग्वेद 1/31/11
14. अथर्ववेद 14/2/26
15. महाभारत आदिपर्व 74/41/29
16. मनुस्मृति 3/59
17. मनुस्मृति 3/6
18. मनुस्मृति 2/21

सहायक-ग्रन्थाः

1. ऋग्वेद (सायणभाष्यम्) मैक्समूलार सम्पादितः, चौखम्वा प्रकाशम्। वाराणसी।
2. मिश्र आचार्य जगदीशचन्द्र वैदिक वाङ्मयस्योतिहास, चौखम्वा
3. मनुस्मृतिः प्रकाशकः New Bhola Book Corporation, New Delhi, कालः 2004
4. वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः- आचार्यजगदीशचन्द्रमिश्रः चौखाम्वा
5. अथर्ववेदसंहिता- सायणभाष्यसह, राममीवलपाण्डे रविन्द्रनाथ मिश्रः, चौखाम्वा।
6. शतपदब्राह्मणम् वैवरसम्पादिम्, सायणभाष्यम् संवलित,स्करणम्, चौखाम्वा।

7. Rigvedasamhita- with Hindi translation by Pandit Ram GovindaTrivediChoukhamba.
8. A History of Ancient Sanskrit Literature: Friedrich Maxmullar, Allhabad, 1926.
9. A History of India Literature: M. WinternitzEngtr by shilovatiketkar, Calcutta, 1927, 33. by subhadraJha rep. vol-III pt. I and II. MotilalBanarshi Das Delhi, 1967-81.

मणिभद्रपुरी : पौराणिकं रिक्थम्

डा.शैलेशकुमारमिश्रः
सहायकाचार्यः
राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालये
कुम्हारटोली, किशोरगंज, रांची -834001
मो.7541933637
Email: shail.vbu@gmail.com

सृष्टेः सर्जनविसर्जनयोः साक्षीव तिष्ठति विराड् हिमालयः। जलप्रलयक्षणे मनुरपि हिमालयक्रोडसमाश्रितो बभूव। तस्मिन् प्रलयकाले तस्य नौका उत्तरगिरिप्रदेशं समाश्रितवती। तच्च स्थलं शतपथब्राह्मणे मनोरवसर्पणनाम्नाऽभिहितम्- अपीपरं वै त्वा वृक्षे नावं प्रतिबध्नीष्व तं तु त्वा मा गिरौ सन्तमुदकमन्तश्छैत्सीद् यावद् यावदुदकं समवायात् तावत् तावदन्ववसर्पासि इति स ह तावत् तावदेवान्ववससर्प। तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पणमिति।[1]

प्रलयान्तरं हताशः निराशः एकाकी मनुः हिमालयस्य क्षेत्रे भ्रमन्तीं श्रद्धाममिलत्। कालान्तर एव सृष्टेरयमादिपुरुषो मनुः श्रद्धायाः दशपुत्राणां पितृपदमवाप्तवान्-

ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास भारत।
श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान् स आत्मवान्।।[2]

अस्य हिमवतः पञ्च विभागाः विश्रुताः वर्तन्ते-

खण्डाः पञ्च हिमालयस्य कथिता नेपालकूर्माञ्चलौ।
केदारोऽथ जलन्धरोऽथ रुचिरः कश्मीरसञ्ज्ञोऽन्तिमः।।

नेपालदेशस्य हिमालयः कूर्माञ्चलप्रदेशस्य हिमालयः केदारप्रदेशस्य जलन्धरप्रदेशस्य (शिमला, कांगड़ा) कश्मीरप्रदेशस्य च हिमालयः इत्येते हिमवतः पञ्च खण्डाः निसर्गोत्सङ्गे विलसन्ति। एतेषु पञ्चसु कूर्माञ्चलकेदारौ उत्तराखण्डप्रदेशे विराजन्ते। गढवालहिमालयेति नाम्ना विश्रुतोऽयं गिरिराजः नैकविधं वैशिष्ट्यं धारयति। देवभूमिः देवाश्रयः खल्वयं हिमालयः सर्जनायाः धरा मनुश्रद्धयोः विहारभूमिः विश्वासभूमिर्वा वर्तते। मृत्योः प्रलयस्य च प्रचण्डताण्डवनृत्यभूमिरियं जगन्नियन्तुः बदरीनाथस्य श्रीविष्णोः वासभूमिः संहारकर्तुश्च कैलासपतेः श्रीशंकरस्य भूमिश्च वर्तते। एतदतिरिच्य एषा धरा यक्षगन्धर्वाणां निवासभूमिश्च वर्तते। अस्मत्संस्कृतेः प्रधानप्रवक्ता अशेषपौराणिकसाहित्यस्य सर्जकः महामुनिः वेदव्यासः अत्रैव तपस्तेपे। सेयं भूमिः तस्य कर्मभूमिः वर्तते। उत्तराखण्डस्य प्रदेशस्यास्य सौन्दर्यातिशयमालक्ष्यैव एतस्य वैशिष्ट्यमुद्दिश्यैव विष्णुपुराणकारः इत्थं वदति-

गायन्ति देवा किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषा सुरत्वात्।।[3]

उत्तराखण्डराज्यस्य चमोलीजनपदे विश्वविख्यातं बदरीनाथमन्दिरं विराजते। बदरीनाथस्य द्वारान्नातिदूरमेव माणाग्रामस्य अवस्थितिः विद्यते। भारततिब्बतसीमान्तभागस्थितः भारतस्यान्तिमो ग्रामोऽयं लोकभाषायां 'माणा' इति संज्ञया अभिधीयते। इतः स्थानादुत्तरस्यां दिशि ऊनविंशतिकिलोमीटरदूरस्थे 'घस्तोली'नामधेये स्थाने भारतीयसीमान्तभागे अन्तिमं सैन्यशिविरं वर्तते। ततः परं त्रयोविंशतिकिलोमीटरोत्तरदिशि 'माणापास' इति नाम्ना विश्रुतो विश्वस्य सर्वोच्चः स्थलमार्गः वर्तते। एष मार्गः आई.टी.बी.पी.सैन्याधिकाराधीनो वर्तते। तेषामनुमतिमवाप्यैव कश्चित् सामान्यो जनः तत्र गन्तुमर्हति। सेनायाः कार्यार्थं प्रयुज्यते एष मार्गः। 'माणापास' इत्यस्य अपरं नाम 'डुंगरी ला' इति वर्तते। उत्तराखण्डतिब्बतयोर्मध्ये एष प्राचीनो व्यापारमार्गः आसीत्। पुर्तगालदेशवास्तव्यौ एण्टोनियो डे एण्ड्रेड अथ च मैन्युअल मारकुस नामधेयौ द्वौ यात्रिणौ सर्वप्रथमं 1624 ई. खीस्ताब्दे मार्गमेनमवलम्ब्य भारतात् तिब्बतदेशं प्रविष्टवन्तौ।

बदरीनाथस्य क्षेत्रेऽवस्थितोऽयं माणाग्रामः अस्माकममूल्यं पौराणिकं रिक्थं वर्तते। यक्षाणां निवासभूमिरेषा महाभारतकारस्य महामुनिवेदव्यासस्य कर्मभूमिरपि विद्यते। बदरीनाथस्य क्षेत्रमिदं गन्धमादनपर्वतेऽवस्थितो वर्तते-

यद् बदर्याश्रमं पुण्यं गन्धमादनपर्वते।
नरनारायणस्थले तत् पवित्रं महीतले।।[4]

महाभारते युधिष्ठिरः बदरिकाक्षेत्रमिदं वर्णयन् कथयति यदयं प्रदेशः यक्षाणां निवासो वर्तते-

प्रवेक्ष्यामो महाबाहो पर्वतं गंधमादनम्।
विशाला बदरी यत्र नरनारायणाश्रमः।।
तं सदाध्युषितं यक्षैर्द्रक्ष्यामो गिरिमुत्तमम्।[5]

द्रौपद्या अभ्यर्थितः भीमो वाञ्छितं पुष्पमानेतुं यदा गन्धमादनगिरौ विचरति तदा तत्र भगवान् हनुमान् तं मिलितवान्। गन्धमादनेऽवस्थितस्य सौगन्धिकवनस्य मार्गं निर्दिशति हनुमान्। तत्रैव राजराजस्य कुबेरस्य वाटिका वर्तते यस्याः रक्षणेऽहर्निशं यक्षास्तत्पराःसन्ति-

एष पन्थाः कुरुश्रेष्ठ सौगन्धिकवनाय ते।
द्रक्ष्यसे धनदोद्यानं रक्षितं यक्षराक्षसैः।।[6]

एभिः विविधैः पौराणिकैः तथ्यैरिदं सिद्ध्यति यद् गन्धमादनपर्वतोऽयं यक्षाणां निवासभूमिः वर्तते। अस्मिन्नेव क्षेत्रेऽवस्थितः माणाग्रामः वस्तुतः पुराणेषूल्लिखिता मणिभद्रपुरी वर्तते। कालघर्षणादेव पुराणोक्ता एषा मणिभद्रपुरी इदानीं माणा इत्यभिधीयते। यक्षाणां मुख्यः चन्द्रप्रभगिरिवासी मणिभद्रः भगवतः शङ्करस्य अनुचरः आसीत्। तत्र चन्द्रप्रभगिरेरुद्भूता अच्छोदनाम्नी सरित् वर्तते। तस्मिन्नेव सरित्तीरे चैत्ररथं नाम दिव्यमरण्यं विलसति स्म इति वायुपुराणे उल्लिखितम्-

प्रागुत्तरेण कैलासाद् दिव्यसत्त्वौषधं गिरिम्।
सुरधातुमयं चित्रं सुवर्णं पर्वतं प्रति।।

चन्द्रप्रभो नाम गिरिः स शुद्धो रत्नसन्निभः।

तस्माद् दिव्या प्रभवति ह्यच्छोदा नाम निम्नगा।।

तस्यास्तीरे महादिव्यं चैत्ररथं वनं स्मृतम्।

तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः।।

यक्षसेनापतिः क्रूरगुह्यकैः परिवारितः।।[7]

चैत्ररथवनपार्श्वस्थे गिरौ यक्षसैन्याधिपतिःमणिभद्रो वसति स्म। इदं चैत्ररथं वनं कुबेराधिकृतमासीत्। महाभारतस्य वनपर्वणि मणिभद्रस्योल्लेखः प्राप्यते। उत्तराखण्डभूमावागतान् पाण्डवान् सम्बोधयन् ऋषिः लोमशो युधिष्ठिरं वदति यदस्मिन् क्षेत्रे तीव्रगामिनः गन्धर्वाः यक्षाः किन्नराश्च वसन्ति। नैकविधरूपधारिणः नैकविधशस्त्रास्त्रधारिणश्च ते नित्यं यक्षराजस्य मणिभद्रस्य सेवायां तत्पराः वर्तन्ते-

अष्टाशीतिसहस्राणि गन्धर्वाः शीघ्रगामिनः।

तथा किंपुरुषा राजन् यक्षाश्चैव चतुर्गुणाः।।

अनेकरूपसंस्थाना नानाप्रहरणाश्च ते ।

यक्षेन्द्रं मनुजश्रेष्ठा मणिभद्रमुपासते।।[8]

यक्षगन्धर्वादिविराजितानां कुबेरसदसि मणिभद्रस्यापि प्रतिष्ठा आसीदिति महाभारते सभापर्वणि उल्लिखितमस्ति-

अनिशं दिव्यवादित्रैर्नृत्यगीतैश्च सा सभा।

अशून्या रुचिरा भाति गन्धर्वाप्सरसां गणैः।।

किन्नरा नाम गन्धर्वा नरा नाम तथा परे।

मणिभद्रोऽथ धनदः श्वेतभद्रश्च गुह्यकः।।[9]

महाभारतस्य वनपर्वणि एतद्वृत्तान्तं प्राप्यते यद् यदा एकाकिनी वैदर्भी दमयन्ती निजपतिं निषधाधिपतिं नलमन्विष्यन्ती हिंस्रपशुसङ्कुले निर्जने कान्तारे भ्रमन्ती आसीत् तदा कश्चित् सार्थवाहः तामभिलत्। सार्थवाहः तामवदद् यद् व्याघ्रकुञ्जरशार्दूलप्रभृतिहिंस्रपशुसङ्कुलेऽस्मिन्नरण्ये त्वाम् ऋते न कामपि मानुषीं मर्त्यं वा अत्र पश्यामि। यक्षराजः मणिभद्रो नः प्रसीदतु-

ऋते त्वां मानुषीं मर्त्यं न पश्यामि महावने।

तथा नो यक्षराडद्य मणिभद्रः प्रसीदतु।।[10]

तस्मिन् महावने रात्रौ शयानाः परिश्रान्ताः सार्थजनाः मदोन्मत्तगजसमूहैराक्रान्ताः। बहवो सार्थजनाः निहताः। अदृष्टपूर्वं भयङ्करं तद्दृश्यमवलोक्य महावने गृहीताश्रयैस्तैरिदमेव प्रोक्तं यन्निश्चयेन मणिभद्रोऽस्माभिः नार्चितः। तस्यैव कर्मणः फलमिदं भयङ्करम्-

तेऽब्रुवन् सहिताः सर्वे कस्येदं कर्मणः फलम्।

नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशाः।।[11]

महाभारते आश्वमेधिकपर्वणि हिमालयमागतेन युधिष्ठिरेण सगणो भगवान् शङ्करः प्रपूजितः। तस्मिन्नेव पूजाक्रमे भगवच्छिवस्य किङ्करेभ्योऽनुचरेभ्यो वा उत्तमं बलिं प्रादात् युधिष्ठिरः-

किङ्कराणां ततः पश्चाच्चकार बलिमुत्तमम्।

यक्षेन्द्राय कुबेराय मणिभद्राय चैव ह।।[12]

एवंप्रकारेण मणिभद्रस्यार्चनायाः बहूनि प्रमाणानि प्राप्यन्ते। महर्षिणा अष्टावक्रेण सह मणिभद्रस्य मेलनं जातमित्यपि चर्चा मिलति। अलकापुर्यां पद्मोल्लसितां पुष्करिणीमभिरक्षन्तः मणिभद्रादयो यक्षाः यक्षराजं कुबेरं मेलितुमायातं भगवन्तमष्टावक्रं दृष्ट्वा समादरभावैः प्रत्युत्थिताः इत्युल्लेखः अनुशासनपर्वणि प्राप्यते-

मन्दाकिनीं च नलिनीं च धनदस्य महात्मनः।

अथ ते राक्षसाः सर्वे येऽभिरक्षन्ति पद्मिनीम्।।

प्रत्युत्थिता भगवन्तं मणिभद्रपुरोगमाः।।[13]

शान्तिपर्वणि भीष्मः कुण्डधारस्य वृत्तान्तं युधिष्ठिरं श्रावयति। तस्मिन् वृत्तान्ते देवानां समक्षं याचकान् उपस्थापयन् देवसभायां विराजमानो यक्षराजो मणिभद्रः चित्रितः-

मणिभद्रं स तत्रस्थं देवतानां महाद्युतिम्।

अपश्यत महात्मानं व्यादिशन्तं युधिष्ठिर।।

तत्र देवाः प्रयच्छन्ति राज्यानि धनानि च।[14]

तत्रैव महाभारतकारेण दयार्द्रहृदयः मणिभद्रः वर्णितः यः खलु कस्मैचिद् दरिद्राय ब्राह्मणाय धनं दातुं देवान् प्रार्थयते-

ततस्तं मणिभद्रस्तु पुनर्वचनमब्रवीत्।

देवानामेव वचनात् कुण्डधारं महाद्युतिम्।।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते कृतकृत्यः सुखी भव।

धनार्थी यदि विप्रोऽयं धनमस्मै प्रदीयताम्।।[15]

महाभारतानुशीलनादिदं प्रतीयते यत् मणिभद्रपुरीवासी यक्षाधिपतिरयं मणिभद्रः पौराणिकसाहित्ये विश्रुतः वर्तते। महाभारते वा पुराणेषु बहुषु प्रसङ्गेषु तस्य चरितोल्लेखः समुपलभ्यते।

रामायणेऽपि मणिभद्रस्य चर्चा प्राप्यते। यदा रावणः कुबेरस्य नगरे आक्रमणं कृतवान् तदा कुबेरेण यक्षसैन्याधिपतिः मणिभद्र एव युद्धार्थं प्रेषितः-

ततस्तॉंल्लक्ष्य वित्रस्तान् यक्षेन्द्रांश्च सहस्रशः।

धनाध्यक्षो महायक्षं मणिभद्रमथाब्रवीत्।।[16]

मारीचधूम्राक्षप्रहस्तप्रभृतयो राक्षसाः रावणस्य पक्षतः युद्धं कृतवन्तः। अन्ते मणिभद्रः रणाद्विमुखोऽभवत्। इत्थं कुबेरोऽस्मिन् युद्धे पराजितः। धनाधिपतिं कुबेरं विजित्य राक्षसराजः रावणः कुबेरस्य पुष्पकविमानमधिकृत्य विजयचिह्नमिव नीतवान्-

निर्जित्य राक्षसेन्द्रस्तं धनदं हृष्टमानसः।

पुष्पकं तस्य जग्राह विमानं जयलक्षणम्।।[17]

वायुपुराणे यक्षाः कुबेरस्य अनुचराः सेवकाः तस्य निधिरक्षकाः इत्यभिहिताः। ते खलु सुयशाप्रचेतसोः सन्ततयः वर्तन्ते-

तत्रेमे सुयशापुत्रा महाबलपराक्रमाः।

प्रचेतसः सुता यक्षास्तेषां नामानि मे शृणु।।[18]

जैनग्रन्थेषु यक्षाः रोगापहारकाः रक्षकाः जीवनप्रदाः सन्ततिप्रदायिनश्चाभिहिताः। बौद्धसाहित्येषु ब्राह्मणग्रन्थेषु च यक्षपूजायाः वर्णनं प्राप्यते। ते यक्षाः लौकिकदेवाः इत्यभिहिताः। भगवद्गीतायां यक्षार्चनायाः उल्लेखः अस्ति। भगवान् कथयति यत् सात्त्विकाः देवान् पूजयन्ति राजसाः यक्षरक्षांसि तामसाश्च भूतप्रेतादीन् समर्चयन्ति-

यजन्ते सात्त्विकाः देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः।।[19]

प्रायशो यक्षाणां भवनानि सरोवरस्य तीरे भवन्ति स्म। ते यक्षाः वारिचरनाम्ना अप्यऽभिहिताः। "उत्तराखण्डप्रदेशे अनेकानि स्थानानि 'जाख' 'जाखणी' इत्येवं सञ्ज्ञितानि सन्ति। मन्ये कदाचिदेतानि स्थानानि यक्षसदनानि आसन्। गढवालजनपदस्थितस्य श्रीनगरस्य पार्श्वे कीर्तिनगरं नाम स्थलं वर्तते। तत्र जाखणीनामधेयं एकं स्थलं वर्तते यत्र जाखदेवस्य पूजा भवति। एतादृशी मान्यता वर्तते यत् स जाखः एव यक्षः ग्रामरक्षको वर्तते। यक्षयक्षिणीनाम् याः प्राचीनाः विग्रहाः समुपलब्धाः ताभिः एष विश्वासो दृढीकृतः।"[20]

हिमाचलप्रदेशे कांगडाजनपदे चौंदपुरनामधेये ग्रामे जाखणीमातुः मन्दिरं विराजते। वस्तुतः एते जाखजाखणीप्रभृतयः यक्षाः एव वर्तन्ते। कालघर्षणाद् प्रयत्नलाघवाद्वा यक्षशब्दः जाखरूपे परिवर्तितः। एभिः विविधैः तथ्यैः मध्यहिमालयक्षेत्रे यक्षपूजायाः प्रमाणानि प्राप्यन्ते।

अस्यामेव मणिभद्रपुर्य्यां किं वा माणाग्रामेऽस्मिन् एकमपरं पौराणिकं रिक्थं वर्तते- व्यासगुहा इति। अस्यामेव कन्दरायां स्थित्वा महामुनिना व्यासेन महाभारतं व्यरचि। महाभारतस्य लिपिकारस्य श्रीगणेशस्य भगवतः स्थानमपि तत्र गणेशगुहेति नाम्ना विराजते। महाभारतस्य अष्टादशपुराणानां च रचयिता कृष्णद्वैपायनव्यासः वेदान्तदर्शनप्रणेता आचार्यो बादरायणव्यासः अभिन्न एव इति परम्परागतमभिमतम्। श्रीमद्भगवत्पादादिशङ्कराचार्यवर्या अपि द्वयोरभिन्नत्वं स्वीकरोति। बादरायणशब्देनापि व्यासः बदरीनाथवासी संसूचितः। सुविज्ञातमिदं पुराणाध्येतॄणां यद् बदरीवृक्षहेतोरेव स्थानमिदं

बदरीनाथेति सञ्ज्ञां लभते। महाभारते एतदुल्लिखितं वर्तते यद्विशालायामस्यां बदरीनाथपुर्यां विशालो बदरीवृक्षः विराजते-

तस्याभ्याशे तु ददृशुर्नरनारायणाश्रमम्।

उपेतं पादपैर्दिव्यैः सदा पुष्पफलोपगैः।।

ददृशुस्तां बदरीं वृत्तस्कन्धां मनोरमाम्।

विशालशाखां विस्तीर्णमतिद्युतिसमन्विताम्।।[21]

बदरीतरुबहुलमिदं क्षेत्रं स्वकीयमधिष्ठानं स्वकीयमयनं कृतवान् व्यासः। तस्मादेव बादरायणो व्यासः इत्यभिहितः। महर्षिवसिष्ठस्य पौत्रः महर्षिः पराशरो वेदव्यासस्य पिता आसीत्। उपरिचरवसोः मत्स्यकन्या सत्यवती व्यासस्य माता आसीत्। पुराणेषु व्यासदेवस्य गुरोर्नाम 'जातूकर्ण्य' इत्यभिहितम्। वेदानां विभाजनात् महर्षिः कृष्णद्वैपायनः वेदव्यास इति नाम्ना विश्रुतोऽजायत। महाभारते इदमुल्लिखितं वर्तते यत् त्रेतायां संहताः वेदाः द्वापरे व्यस्ताः अभवन्-

त्रेतादौ केवला वेदा यज्ञा वर्णाश्रमास्तथा।

संरोधादायुषस्त्वेते व्यस्यन्ते द्वापरे युगे।।[22]

विष्णुपुराणमपि एततथ्यं समर्थयति। तत्रोल्लिखितं यद् द्वापरयुगस्यारम्भे मनुष्याणां वीर्यं तेजो बलं च अपक्षीयते। अतएव एतद्विषये यथायथं विचार्य प्राणिनां हिताय व्यासः वेदभेदान् करोति-

वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य च।

हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान् करोति सः।।[23]

मणिभद्रपुर्यवस्थितेऽस्मिन् गिरौ व्यासगुहायाः विशालायां शिलायां किञ्चिदपठनीयं समुत्कीर्णमिव वर्तते तन्महाभारतमिति जनाः मन्यन्ते। यक्षाणां पौराणिकी नगरीयं वेदव्यासस्य महामुनेः कर्मभूमिश्चेयं सांस्कृतिकं महत्त्वं भजते। भारतीयसंस्कृतेः प्रधानप्रवक्ता महर्षिः व्यासः गुरुशिष्यपरम्परायां आद्यत्वं भजते अतएव तस्यैषा कर्मस्थली अस्माकं महार्घं पौराणिकं रिक्थं वर्तते इति शम्।

सन्दर्भसङ्केताः

1. शतपथब्राह्मणे - 1/8/1/6

2. श्रीमद्भागवतमहापुराणे - 9/1/11

3.विष्णुपुराणे - 2/3/24

4. तत्रैव - 5/37/34

5. महाभारते - वनपर्वणि 141/23

6. तत्रैव - वनपर्वणि 150/22

7. वायुपुराणे - पूर्वार्धे 47/4-7
8. महाभारते - वनपर्वणि 139/6-7
9. तत्रैव - सभापर्वणि 10/13-15
10. तत्रैव - वनपर्वणि 64/130
11. तत्रैव - वनपर्वणि 65/22
12. तत्रैव - आश्वमेधिकपर्वणि 65/7
13. तत्रैव - अनुशासनपर्वणि 19/32-33
14. तत्रैव - शान्तिपर्वणि 271/15-16
15. तत्रैव - शान्तिपर्वणि 271/20-21
16. रामायणे - उत्तरकाण्डे 15/1
17. तत्रैव - उत्तरकाण्डे 15/37
18. वायुपुराणे - उत्तरार्द्धे 8/11
19. श्रीमद्भगवद्गीतायाम् - 17/4
20. गढ़वालपर्यटन - पृ.122
21. महाभारते - वनपर्वणि 145/18-20
22. तत्रैव - शान्तिपर्वणि 238/14
23. विष्णुपुराणे - 3/3/6

सन्दर्भग्रन्थसूची

गढ़वाल पर्यटन - राजेश कुमार जैन,राजेश पब्लिकेशंस,नई दिल्ली 2016 ई.

महाभारतम् - गीताप्रेस गोरखपुर सं.2070

रामायणम् - गीताप्रेस गोरखपुर सं. 2069

वायुपुराणम् - राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, दिल्ली 2010 ई.

विष्णुपुराणम् - गीताप्रेस गोरखपुर, सं.2069

शतपथब्राह्मणम्-सायणभाष्यसमेतम्,गंगाविष्णु श्रीकृष्णदास,लक्ष्मीवेंकटेश्वरप्रेस,बम्बई,1940ई.

श्रीमद्भगवद्गीता - सं.वासुदेव लक्ष्मण पणशीकर, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, दिल्ली 2010 ई.

श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - गीताप्रेस गोरखपुर सं. 2058

शिशुपालवधे महाकाव्ये महाकवेर्माघस्य प्रतिभासिता दार्शनिकी प्रज्ञा

देवसुजनमुखार्जी

अध्यापकः (SACT), संस्कृतविभागः,

कालियागञ्ज-महाविद्यालयः, उत्तरदिनाजपुरम्, पश्चिमवङ्गः

इह खलु निखिलसंस्कृतसाहित्यसंसारे 'काव्यं यशसेऽर्थकृते' इत्यादिवचनप्रमाणात् कवयः प्राचीनानामितिहासं पुराणं रामायणादिमहाकाव्यमाधारीकृत्य नवनवोन्मेषशालिन्या प्रतिभया किञ्च स्वेषामनुभवं प्रकटीकृत्य निरन्तरं काव्यं कुर्वन्ति। व्यासवाल्मीकिकालिदासप्रभृतयः द्वित्रा पञ्चषा वा महाकवयः सहृदयैः भूयसा नन्दिताः अद्यापि साहित्यसंसारे संसरन्ति। तत्रापि राजन्यवर्गानामानुकूल्येन बहवः कवयः शास्त्रानुसारेणालंकारबहुलं नानाछन्दोबन्धादिभूषितदर्शनव्याकरणादीनां सूक्ष्मतत्त्वानि परिस्फुटयन्तः काव्यं रचयन्ति। एषु शास्त्रकाव्येषु सभाकाव्येषु वा महाकवित्रयाणां माघ-भारवि-श्रीहर्षाणां त्रीणि काव्यानि बहुचर्चितानि, संस्कृतसाहित्यनिष्णातैः पण्डितैश्च आदृतानीति संलक्ष्य बृहत्त्रय्याम् अन्यतमे शिशुपालवधे महाकाव्ये प्रतिभासिता दर्शनशास्त्रदृष्टिः प्रबन्धस्यास्य विषयमूलम्।

वैदिकदर्शने परमात्मा कविशब्देनाभिधीयते, देवताश्च कविशब्देन स्तूयन्ते प्रज्ञावन्तः ऋषयः मन्त्रद्रष्टारश्च कवय इत्युच्यन्ते[i]। द्रष्टारो दार्शनिका इति विबुधसमाजे परिगण्यन्ते। काव्यकारा अपि आचार्यप्रमुखात् वृद्धोपदेशाद्वा आस्तिकनास्तिकदर्शनानां तत्त्वान्यधीत्य ज्ञानं लभन्ते[ii]। अनेन हानादानप्रक्रियया कवयो यानि काव्यानि रचयन्ति तानि शास्त्रनिर्यासः स्वतो एवानुभूयते विदग्धपाठकैः। भामहादीनामालंकारिकाणां मतेन काव्ये सकलाः कलाः सर्वं शिल्पं शास्त्रसारश्च अनायासेन लभ्यन्ते। भरतेनोक्तम्-

"न तच्छिल्पं न तच्छास्त्रं न सा विद्या न सा कला।

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो महान् कवेः॥" इति।[iii]

प्राचीनानां मतानां प्रतिबिम्बनं काव्येषु प्रायेण दृश्यते। किञ्च काव्यानां टीकाकारैरपि काव्यविश्लेषणकाले कोषव्याकरणदर्शनायुर्वेदश्रुतिस्मृतिप्रमाणानि समुपस्थापितानीति विबुधाः संपश्यन्ति। मल्लिनाथादयः प्रख्याताः टीकाकाराः किञ्च नवीनोऽपि काले जीवानन्दविद्यासागरहरिदाससिद्धान्तवागीशप्रभृतयः नानाशास्त्राणां तत्त्वद्वारेण लौकिकसंस्कृतकाव्यनाट्यानां टीकाटिप्पनीभ्यां काव्यसारमुन्मूलयन्ति। अत्र उल्लेखनीयं यत् काव्यतत्त्वस्य वेत्तारः भामहोद्भटमम्माटानन्दवर्धनविश्वनाथजगन्नाथादयः सर्वे दर्शनशास्त्रेषु निष्णाताः आसन्। अपि तु रुय्यक-अभिनवगुप्त-धनिक-नमिसाधु-रामचरणाः सर्वे दार्शनिकरीत्या आलंकारिकाणां तत्त्वानि व्याख्याय काव्यदर्शनयोः सम्बन्धं सूक्ष्मतया प्रतिस्थापयन्ति।

वर्तमानबन्धे माघकवेः काव्यदर्शनं दार्शनिकचिन्तनं पर्यालोचयितुमिष्यते। अत्र तेषां सांख्ययोगादितत्त्वदर्शनेन सह प्रकृतिदर्शनं जीवनदर्शनं च आलोचयितुं शक्यते। अस्मिन् सन्दर्भे दर्शनपदं यथा सत्यदर्शनम् इति तथा भारतीयसम्प्रदायगतानां तत्त्वदर्शनमपि संयुज्यते। सर्वालंकारसारभूतं सौन्दर्यदर्शनं काव्येषु कविभिः सर्वत्र अन्विष्यते।

महाकवेर्माघस्य दार्शनिकचिन्तनं तस्य शिशुपालवधकाव्ये अधिकं प्रतिबिम्बितमालोक्यते। यद्यपि विद्वत्समाजे प्रसिद्धम् आभाणकं यन्माघकविः भारविमतिक्रामितुमिच्छया तस्यैव शैलीमनुसृत्य नवनवशब्दसृष्टिव्यापारेण विंशतिसर्गात्मकं शिशुपालबधं महाकाव्यं व्यरचि, तथापि व्याकरणदर्शनपुराणेतिहासानां नानाशास्त्राणाम् अनुशीलनं कवेर्काव्ये प्रतिस्थानं नयनपथमापतति। तत्र तत्र तस्य दार्शनिकी चिन्ता शब्दवैचित्र्यद्वारेण विदुषो मोदयन्तीति भूयो संदृश्यते।

शिशुपालबधस्य प्रथमे सर्गे द्वारकाधिपतिं श्रीकृष्णं निकषा देवर्षेः नारदस्यागमनं वर्ण्यते। तत्र पुराणपुरुषं भगवन्तं श्रीकृष्णम् एवं स्तौति ऋषिवरः –

उदासितारं निगृहीतमानसै-

र्गृहीतमध्यात्मदृशा कथञ्चन।

बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः

पुरातनं तं पुरुषं पुराविदः॥ इति। (*शिशुपालवधम्*, १/३३)

अत्र प्रकृतेः पृथग्विकारेभ्यो महदादिभ्योऽपि पृथक् तत्त्वं श्रीहरिर्मोक्षदायकः परमपुरुष इत्युक्तः। श्लोकस्यास्य व्याख्यानकाले मल्लिनाथसूरिणा सांख्यकारिकामनुस्मरता तथा च श्रुतिनिर्दिष्टं वेदान्तादिवाक्यं तत्त्वमस्यादिकं चिन्तयता सर्वङ्कषानाम्नी टीका कृता। यथा घण्टापथाख्यया टीकया भारवेर्वाग्वैदग्ध्यं व्याख्यातं तथा सर्वङ्कषया माघस्याभिप्रायसकलं परिष्कृतं मल्लिनाथेन। अत्र मल्लिनाथस्यापि शास्त्रज्ञानमपेक्षते। टीकायाः प्रागेव विहिते मङ्गलाचरणे आत्मनो वैदुष्यमपि प्रकटीकृतं तेन। तद्यथा –

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकीम्

अन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत्।

वाचामाचकलद् रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद् यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः॥

अतः कणाददर्शनं, ब्रह्मसूत्रं, मीमांसादर्शनं, महाभाष्यं, न्यायदर्शनञ्चाधिगम्य मल्लिनाथकविः माघभारविश्रीहर्षकालिदासादीनां काव्यव्याख्याने संकल्पितोऽभूत्। अतएवात्र वक्तुं शक्यते यत् शास्त्रज्ञानं विना माघप्रभृतीनां महाकाव्यानां व्याख्यानं न सम्भवति। बृहत्त्रय्यां सर्वत्र शब्दार्थसम्बन्धः विचार्यते अमरहेमचन्द्रवैजयन्तीप्रभृतिभिः कोषशास्त्रैः शब्दार्थयोरपोद्धारः क्रियते गौतमादिदर्शनसहायेन च तत्त्वज्ञानमन्विष्यते।

'उदासितार'मिति श्लोके माघस्य सांख्ययोगवेदान्तदर्शनानां सम्मेलनमुपलभ्यते। परब्रह्मणः कार्यकारणादिकं नास्ति। तन्न करोति, न वा कारयति। तस्य प्रतिबिम्बभूतो हिरण्यगर्भः सूत्रात्मा वा प्रजापतिः ईश्वरो वा कर्ता इत्युक्तम्। नैव किञ्चित् करोमीति भगवद्वचनाज्ज्ञायते परब्रह्मस्वरूपः ईश्वरः उदासीन एव। अखण्डं सच्चिदानन्दमवाङ्मनसः ब्रह्म एव पारमार्थिकसत्यम्। व्यवहारिकदृष्ट्या आत्मना मायया वा शरीरी अपि श्रीकृष्णः परब्रह्मस्वरूप उदासीनः। अतः निगृहीतमानसैः योगशास्त्रसम्मतध्यानधारणादियुक्तमनसा स गृह्यते।

यद्यपि 'मनो दुर्निग्रहं चलम्' इति भगवद्वाक्यं श्रीमद्भगवद्गीतायामुपलभ्यते तथापि 'अभ्यासेन वैराग्येन च गृह्यते' इति समाधानवाक्यमपि सुलभमिति योगसूत्रोक्तेन 'अभ्यासवैराग्याभ्याम्' इति वचनेन चित्तवृत्तिनिरोधात् समाधिः संप्राप्यते। अत्र असम्प्रज्ञातसमाधिना श्रीहरेर्दर्शनम् अनायासगम्यमिति माघकृतपदस्याभिप्रायः।

'उदासितार'मिति श्लोके 'अध्यात्मदृशा' इति पदं प्रयुक्तम्। 'आत्मनि अधि' इति विग्रहे 'अध्यात्म'मिति पदस्य आत्मसम्बन्धित्वं बोधम्। श्रीमद्भगवद्गीतासु अध्यात्मसंज्ञायाः व्याख्या एवं कृता श्रीभगवता - 'अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते' इति। प्रतिशरीरं भोक्तृत्वेन वर्तमानः अध्यात्म एव। श्रीधरस्वामिना उक्तम् - 'स्वस्य एव ब्रह्मण एव अंशतया जीवरूपेण भवनं स्वभावः। .....स एव आत्मानं देहमधिकृत्य भोक्तृत्वेन वर्तमानोऽध्यात्मशब्देन उच्यते।' इति। प्रत्यगात्मरूपेण परमात्मनोऽवस्थितिरेवाध्यात्मम्। अध्यात्मदृष्ट्या श्रीहरेः शरीरिणः अवतारस्य दर्शनं कार्यमित्यभिप्रायः।

'बहिर्विकारं प्रकृतेः' इत्यंशं व्याख्याय मल्लिनाथो भणति – 'विकारेभ्यो बहिः बहिर्विकारः महदादिभ्यः पृथग्भूतमित्यर्थः। किञ्च प्रकृतेस्त्रैगुण्यात्मनो मूलकारणात् पृथग् भिन्नम्।'तत्रेश्वरकृष्णकृतां कारिकां स्मरति –

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥ इति

एवमस्मिन् श्लोके 'पुरातनं पुरुषमिति' श्रीहरिं जानन्ति पुराविदः। पुरातनः अनादिरिति। पुरुषः परमात्मा। पूर्णमनेन सर्वमिति पुरुषः। स एव हिरण्यगर्भः प्रजापतिः। मार्कण्डेयपुराणे उच्यते –

स वै शरीरी प्रथमो स वै पुरुष उच्यते।

आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत॥ (मार्कण्डेय,४५/६४)

स परमात्मा एव ब्रह्मा हिरण्यगर्भः विराट् वेत्युच्यते। वेदान्तमते एक एव आत्मा बहुधा स्तूयते। इदं श्रुतिसम्मतं मतम् आस्तिक्यदर्शने सादरं गृह्यते।

स्वल्पपरिमाणात्मकेन श्लोकेन योगदर्शनस्य निगूढानां तत्त्वानामीदृशः परिमितः परिशीलितः समाधिः काव्यसौन्दर्यविधायकस्तथा योगशास्त्रे कवेः प्रगाढप्रज्ञायाः परिचायकश्चेति। प्रकृतिपुरुषयोर्भेदज्ञानमेव मुक्तिः, तदभावः संसृतिरित्येतदपि श्लोके प्रतिपादितमस्ति।

एवमन्यत्रापि माघकविना क्वचिद् बौद्धानां वादान् वदति क्वचिद्वा योगसूत्राभिप्रायम् आचिनोति। शास्त्रकविरयं प्रायेण शास्त्रदृष्ट्या निखिलं वृत्तान्तं वर्णयति। माघेन तुल्यः श्रीहर्षोऽपि तदीये नैषधचरिते महाकाव्ये आत्मनः शास्त्रज्ञानं विद्यावत्तां च प्रकाशयन् आस्तिकदर्शनानां शास्त्राणां पुरूषार्थानाम् प्राचीनं मतमनुसृत्य काव्यं करोति।

शिशुपालवधस्य चतुर्थसर्गे रैवतकपर्वतस्य वर्णनासन्दर्भे श्लोकोऽयमुपस्थापितः। ते सबीजसमाधिं सम्प्रज्ञातसमाधिं वा लभन्ते। प्रकृतपुरुषयोः भेदमभिज्ञाय क्रमेण तन्निरोधितुं प्रयासं कुर्वन्ति। अविद्यायाः समुच्छेदकोपायानाम् आकररूपेण रैवतकपर्वतमुपस्थाप्य पञ्चविधक्लेशक्षयेन योगिनां संप्रज्ञातसमाधिना मोक्षप्राप्त्युपायः वर्णितोऽस्ति।

एवमेव सांख्यदर्शनस्य पुरुषतत्त्वम्, योगदर्शनस्य मुक्तितत्त्व-अष्टाङ्गयोगतत्त्व-ईश्वरस्वरूपादितत्त्वानामुल्लेखः 'शिशुपालवधम्' इति महाकाव्ये समुपलभ्यते। वक्तव्यं यत् मीमांसावेदान्तदर्शनयोः ब्रह्मतत्त्वम्, भक्तितत्त्वम्, मायावादः, मायोपिहितब्रह्मणः सृष्ट्यादिकार्यम्, ब्रह्मणः त्रिगुणात्मकविषयादयोऽपि 'शिशुपालवधम्' इति महाकाव्यस्य प्रथम (श्लोकः - ३२)-चतुर्दश(श्लोकाः–६१, ६३, ६५, ६७)-विंशसर्गाणां(श्लोकौ ३२, ६६) श्लोकेषु प्रतिपादिताः सन्ति।

आलंकारिकाणां सिद्धान्तेभ्यो ज्ञायते यत् कवयो वृद्धोपदेशं मनसि निधाय पुनः पुनः प्राचीनानां काव्यानि शास्त्रानि चाधीत्य स्वकीयं काव्यदर्शनमधिगच्छन्ति। कविष्वपि नीरेषु क्षीरमादाय काव्यसौन्दर्यनिर्माण क्षमत्वं सञ्चीयते। माघस्य इह महाकाव्ये यथा सत्काव्यनिर्माणसामर्थ्यं विद्यते तथा शास्त्रान्तरपरिशीलनमपि संलक्ष्यन्ते। कालानुरोधादेव एवं काव्यदर्शनं सौन्दर्यदर्शनं वा चक्रवद् आवर्तत इति नास्ति विप्रतिपत्तिः।

ग्रन्थपञ्जी

शिशुपालवधम् (माघः) – सम्पा. म.म.पं.शिवदत्तदाधीचः, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी।

............................- सम्पा. सत्यनारायण चक्रवर्ती, संस्कृतपुस्तकभाण्डार, कलकाता।

.... (मूलमात्रम्), सम्पा. कुन्दनकुमार, सारस्वतं पाब्लिकेशनस्, दिल्ली, 2021।

........................- (बालबोधिनीहिन्दी-संस्कृतव्याख्योपेतम्) सम्पा. रामजीलाल शर्मा, चौखाम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी,

ध्वन्यालोकः (आनन्दवर्धनः) – सम्पा. के. कृष्णमूर्तिः, मोतिलाल बनारसीदास, दिल्ली, 1982 (द्वितीयसंस्करणम्).

साहित्यदर्पणः (लक्ष्मीटीकोपेतः) - सम्पा. आचार्य कृष्णमोहन शास्त्री. वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान, 2018।

काव्यालंकारः (भामहः) – सम्पा. वटुकनाथशर्मा बलदेव-उपाध्यायश्च, चौखाम्बा संस्कृत संस्थानम्, वाराणसी, 1981 (द्वितीयसंस्करणम्).

अन्त्यटीकाः

[1] शेदिहाश कविनशुः (१/१/५. ऋ.), नवीनो नेशमन्ता (१/४/६, ऋ.), नासां नासां गरिशुः (ऐश., ८), स्यायान्तेते ननशो यहेने (श्वेताश्वेतर. उप., ६/२). कविं पुराणमनुशासितारं (गीता)।

[ii] शाक्षपूर्वकत्वात् भाष्याणां पूर्वं शास्त्रैर्व्यतिरिक्तम् (सा.तो., ४). स्वर्णशवित्रस्थानीय गङ्गां कृत्य रत्नस्वरूपेण त्रदुद्विधाय 'सत्त्वविलासमानिनामन्न नचुदश न्ना्य विलासमनग' इति।

[iii] पूर्वं निष्या यथैवस्यान् (सा.नु.सू.)।

[iv] ना. शा. (१/१ (८)

[v] [illegible] (गीता ३/१४)

[vi] गीता (६/३४)

[vii] चिरन्तनाः समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्।

स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम। (ऋ. १०/१२१/१)

सांख्यदर्शने ख्यातितत्त्वविमर्शः

उत्तम-विश्वासः[1*],सहकारी अध्यापकः

मलय-दे शोधच्छात्रः संस्कृतविभागस्य विद्यासागर-विश्वविद्यालयस्य

प्रबन्धसारः :- अत्र शोधप्रबन्धे भारतीयदर्शनेषु कैः कीदृशं ख्यातितत्त्वं स्वीकृतं कथञ्च तत् सर्वं यथामति शास्त्रदिशा अनुसन्धानपूर्वकमालोच्य पूर्वपक्षत्वेन योगाचारबौद्धानां आत्मख्यातिं, शून्यवादिबौद्धानां असत्ख्यातिं, प्राभाकरमीमांसकानाम् अख्यातिं, न्याय-वैशेषिकानाम् अन्यथाख्यातिं च खण्डयित्वा सांख्यदर्शनस्वीकृतं सदसत्ख्यातितत्त्वं प्रतिस्थापितम्। तत्रैव च सांख्यमते स्वरसः प्रकटीकृतः।

मूलपदानि :- ख्यातिः, असत्ख्यातिः, सत्ख्यातिः, सदसत्ख्यातिः, आत्मख्यातिः, अनिर्वचनीयख्यातिः, अन्यथाख्यातिः।

उपद्घातः -'दृशिर्-प्रेक्षणे' इति दृश्-धातोः दृश्यतेऽनेनेति 'करणाधिकरणयोश्च'[1] इति सूत्रेण करणवाच्ये ल्युटि दर्शनशब्दो निष्पद्यते। येन साधनेन दृश्यते तत् दर्शनमित्युक्ते चक्षुरिन्द्रियं दर्शनमित्यपि वक्तुं शक्यते। परन्तु अयमर्थः अत्र नाभिप्रेतः। ज्ञानदृष्ट्या दर्शनमेव दर्शनशब्दस्य वास्तविकः अर्थः। अतः भारतीयदर्शने दर्शनशब्दस्यार्थः तत्त्वदर्शनम्। एतादृशं महत्त्वपूर्णं भारतीयदर्शनम् आस्तिक-नास्तिकभेदेन द्विविधम्। न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्तभेदेन आस्तिकदर्शनम् षड्विधम्। नास्तिकदर्शनमपि चार्वाक-जैन-बौद्धभेदेन त्रिविधम्। तत्र भारतीयदर्शने विशेषतः सांख्यदर्शने ख्यातितत्त्वं कीदृशमासीत्, कैः कीदृशं ख्यातितत्त्वं स्वीकृतं कथञ्च तत् सर्वं यथामति शास्त्रदिशा अनुसन्धानपूर्वकं शोधकर्म कृतम्। तत्रादौ ख्यातितत्त्वविषये आलोचनात् प्राक् ख्यातिः का? इति जिज्ञासा नितरां समुदेति। 'चक्षिङः ख्याञ्'[2] इति सूत्रानुसारेण चक्षिङ्धातोः आर्धधातुके परे 'ख्याञ्' आदेशे प्राप्ते ख्या इति रूपं सिद्ध्यति। 'ख्या प्रकथने'- इत्यस्माद्धातोः 'स्त्रियां क्तिन्' इति सूत्रेण क्तिन् प्रत्ययेन 'ख्याति' इति रूपं सिध्यति। विभक्तिकार्ये कृते च ख्यातिरिति पदं सिध्यति। लौकिके व्यवहारे ख्याधातोरर्थाः- कीर्तिः, प्रशंसा, प्रसिद्धिः, यशः, प्रतिष्ठा इत्यादयः। दर्शनशास्त्रेषु भ्रमः, ज्ञानम् अथवा उपयुक्तपदद्वारा वस्तुनामैका विवेचनात्मिका शक्तिश्चेत्यादिषु अर्थेषु ख्यातिशब्दस्योपयोगः दृश्यते। उद्द्योतकरेण तस्य न्यायवार्त्तिके ज्ञानार्थे ख्यातिशब्दस्य प्रयोगः कृतः।[3] गदाधरभट्टाचार्येण अनुमितिदीधितिटीकायां 'असत्ख्याति'शब्दस्यार्थव्याख्याप्रसङ्गे उक्तं 'ख्यातिर्ज्ञानम्'इति[4]। योगदर्शनस्य 'तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम्'[5], 'विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः'[6] इति सूत्रद्वये 'यथार्थज्ञानं' इत्यर्थे ख्यातिशब्दस्य प्रयोगः दृश्यते। परन्तु 'आत्मख्यातिः' इत्यत्र ख्यातिशब्दस्यार्थः भ्रमज्ञानम्[7]। प्राचीनकालात् अस्मिन् भ्रमज्ञानविषये सूक्ष्मविचारेण भारतीयदार्शनिकेषु भिन्नो मतभेदः विद्यते।

ख्यातेः गुरुत्वम् :- नव प्रमाणेन जानाति, ज्ञानेन इच्छति, इच्छया यतते। तस्मात् यत्नार्थमिच्छा, इच्छार्थं ज्ञानं, ज्ञानार्थं प्रमाणमिति कश्चित् नियमः वर्तते। अतः यस्मिन् कस्मिन्नपि कर्मणि प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणस्य आवश्यकता विद्यते। सांख्यकारिकाकारेण ईश्वरकृष्णेन उक्तं यत्- 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि'[8] अर्थात् प्रमेयसिद्धिः प्रमाणं विना न भवति। प्रमाणप्रमेयेत्यादिगौतमसूत्रे प्रमाणस्य प्रथमतयोक्तत्वात् स्पष्टमनुमीयते यत् प्रमेयादीनां साधकं प्रमाणं भवति। उक्तञ्च 'मानाधीना हि मेयसिद्धिः'। अतः प्रमाणपदार्थः प्रमेयाद्यपेक्षया श्रेष्ठो भवति। प्रमाणं विना पदार्थस्य ज्ञानं न भवति।

भारतीयदर्शनेषु सुखस्य मोक्षस्य वा उपायाः भिन्नरूपेण प्रतिपादिताः। वेदान्तिनां मते 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्थाः विद्यतेऽयनाय'[9]। अर्थात् ब्रह्मज्ञानेन परमपुरुषार्थः मोक्षः लभ्यते। तत्र ब्रह्मज्ञानार्थं प्रमाणमावश्यकम्। नैयायिकानां मते 'पदार्थतत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः'। अत्रापि पदार्थतत्त्वज्ञानार्थं प्रमाणस्यावश्यकताऽस्ति। सांख्यमते तु 'पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः'। तथा हि

---

[1] * Corresponding Author Dr. Uttam Biswas, mail- buttam@mail.vidyasagar.ac.in

पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानेन परमपुरुषार्थः मोक्षः लभ्यते। अत्रापि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानार्थं प्रमाणमावश्यकम्। अतः सर्वेषां दार्शनिकानां मते निःश्रेयसाधिगमार्थं प्रमाणमावश्यकम्। यतो हि प्रमाणं विना ब्रह्मज्ञानं पदार्थतत्त्वज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं वा नैव सम्भवति। तत्र प्र-इत्युपसर्गपूर्वकात् माधातोः 'करणाधिकरणयोश्च'[10] इत्यनेन ल्युटि युवोरनाकौ- इति सूत्रेण योः अनादेशे,नस्य णत्वं च कृते प्रमाणशब्दसिद्धिर्भवति।

तत्र तावत् किं नाम प्रमाणमिति जिज्ञासायां 'प्रमीयते अनेन इति प्रमाणम्' 'अनधिगतार्थगन्तृ प्रमाणं' 'प्रमाकरणं प्रमाणम्' इत्यपि वा वक्तव्यम्। करणार्थकल्युट्प्रत्ययान्तप्रमाणशब्दस्य प्रमाकरणरूपोऽर्थः लभ्यते। प्रमा नाम यथार्थानुभवः तथा च तद्वति तत्प्रकारकानुभवः यथार्थः। यथा रजते 'इदं रजतम्' इति ज्ञानम्। अप्रमा इत्युक्ते तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्। यथा शुक्तौ इदं रजतमिति ज्ञानम्। अतः मूलवस्तुनः त्यागः, अविद्यमानवस्तुनश्च ग्रहणं भ्रमपदवाच्यम्।

भ्रम्-धातोरुत्तरं अच्-प्रत्ययेन भ्रम इति पदं सिध्यति। जयन्तभट्टाचार्येण न्यायमञ्जर्यामुक्तं यत् – 'इन्द्रियभ्रमो मानसभ्रमश्चेति भ्रमस्य भेदद्वयम्'। तन्मतानुसारं इन्द्रियं विषयश्चेति भ्रमस्य मूलकारणम्। अतः इन्द्रियदोषेणोत्पन्ने भ्रमे तिक्तपित्तादयः कारणीभूताः भवन्ति। यतो हि एषां प्रमाणेनैव इन्द्रियाणि दुष्टानि भवेयुः। एवमेव तथापि भ्रमोत्पत्तिः भवति यत्र विषयसमुदायो दोषयुक्तो भवति।

भारतीयदर्शने भ्रममीमांसा बहुधा विवेचिता वर्तते। स भ्रमः दार्शनिकपरम्परायां व्यक्तेः स्वभावानुरोधेन पृथक् पृथक्। अतः अत्र भ्रमस्य परिधौ विद्यमानः तत्सम्बन्धीसिद्धान्तः ख्यातिवादः। वस्तुतः परमतत्त्वं केवलं सत्यमस्ति। तत् ब्रह्म, अर्हन्, बुद्धः, कर्ता, धर्मं, समाधिः यत्किमपि वा भवतु। अन्यत्सर्वं आभासमात्रम् यथा भ्रम-अध्यास-ख्याति-विवादयः, अत एते मिथ्यैव। तथापि जगतः समग्रलौकिकवैदिकव्यवहारस्य हेतुरूपेण तेषां विशिष्टं स्थानं महत्त्वं च विद्यते। यदि अन्धकारो न स्यात् तदा कः दिवाकरं प्रशंसेत्। दुष्टजनस्याभावे सतां वैशिष्ट्यं ज्ञातुं न शक्यते । अतः देहेन्द्रियादयः आत्मा न भवितुं नार्हन्तीति सर्वैः आस्तिकदार्शनिकैरनुज्ञातम्। देहेन्द्रियादिषु 'अहं ', 'मम' इत्यादिज्ञानं विना प्रमाता न भवति। प्रमाता चैतन्यम्। येन प्रमात्रा मनुष्यः इदं सर्वं वस्तु जानाति। अतः प्रमाज्ञानस्य आश्रयः प्रमाता। प्रमाता न स्यात् चेत् सामर्थ्याभावात् चक्षुरादिप्रमाणानां प्रवृत्तिरपि न स्यात्। चक्षुरादिप्रमाणाभावात् प्रत्यक्षादिव्यवहारोऽपि न सम्भवति। यावत्पर्यन्तं इन्द्रियेषु आत्मभावः न स्यात् , तावत्पर्यन्तं इन्द्रियाणां व्यापारो न सम्भवति। अतः एतत् वक्तुं शक्यते यत् देहेन्द्रियादिषु आत्मनो भ्रमं विहाय अध्यासं विहाय वा न किमपि यथार्थज्ञानं भवितुमर्हति। अतः एतत् स्वीकर्तव्यं यत् सर्वविधप्रमाणप्रमेयाणां मूलं भ्रम एव इति। तस्मात् भारतीयदर्शने भ्रमस्य महत्स्थानं वर्तते एव।

ख्यातिरेव तत्त्वं ख्यातितत्त्वम्, तस्य विमर्शः विचारः ख्यातितत्त्वविमर्शः। अतः शोधकर्मण्यस्मिन् भारतीयदर्शनेषु इतस्ततः विन्यस्तानां ख्यातितत्त्वानां सम्प्रदायभेदेन समुल्लेखं कृत्वा तस्य विश्लेषणात्मकः विचारः विहितः, अन्ते च इतरेषां सम्प्रदायानां ख्यातितत्त्वं सयुक्ति खण्डयित्वा सांख्यदर्शने एव स्वरसः प्रकटीकृतः स्वाभिमतश्च व्यक्तीकृतम्। भारतीयदर्शने प्राधान्येन पञ्च ख्यातिवादाः स्वीकृताः। तदुक्तम्-

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा।

तथाऽनिर्वचनीयख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम्॥[11]

तथा हि १. आत्मख्यातिः, २.असत्ख्यातिः, ३. अख्यातिः ४. अन्यथाख्यातिः,५. अनिर्वचनीयख्यातिः। एतदतिरिच्य अन्या काचित् ख्यातिः विद्यते। यथा सांख्यानां सदसत्ख्यातिः, रामानुजस्य सत्ख्यातिः प्रभृतयः।

१.योगाचारबौद्धाः	आत्मख्यातिः
२.शून्यवादिबौद्धाः	असत्ख्यातिः
३. प्राभाकरमीमांसकाः	अख्यातिः

४. न्याय-वैशेषिकाः	अन्यथाख्यातिः
५. अद्वैतवेदान्तिनः	अनिर्वचनीयख्यातिः
६. विशिष्टाद्वैतवादिनः (रामानुजाः)	सत्ख्यातिः
७. सांख्याः	सदसत्ख्यातिः

सांख्यदर्शने ख्यातितत्त्वम्-भारतीयदर्शनेषु सांख्यं प्राचीनतमं दर्शनमिति मन्यन्ते पण्डिताः। एतस्मिन् सांख्यदर्शने ख्यातिवादस्य महत्त्वं स्वीकृतम्। सांख्याः सदसत्ख्यातिवादं स्वीकुर्वन्ति। सांख्यदर्शनस्य प्रणेता महर्षिः कपिलः ख्यातिवादविषये पञ्चसूत्राणि रचितवान्। तत्र तेन सांख्यसूत्रेषु पञ्च ख्यातिवादाः उल्लिख्य तद्विषये स्वमतप्रदर्शनपूर्वकम् अपरेषां मतानि खण्डितानि।

असत्ख्यातिः-पञ्चसु ख्यातिवादेषु शून्यवादिभिः माध्यमिकबौद्धैः स्वीकृतः वादः असत्ख्यातिवादः। एते भ्रमम् असत्ख्याति इति वदन्ति। नागार्जुनः तच्छिष्यः आर्यदेवश्च असत्ख्यातिवादस्य मुख्यौ प्रवर्तकौ। माध्ववेदान्तिनोऽपि असत्ख्यातिवादस्य समर्थकाः। परन्तु उभयोः मतयोः किञ्चित् पार्थक्यं विद्यते। चार्वाकसम्प्रदायाः अपि असत्ख्यातिवादं स्वीकुर्वन्ति इति दृश्यते। परन्तु चार्वाकदर्शनस्य मूलग्रन्थस्य लोपात् तेषां मतम् अत्र प्रतिपादयितुं न शक्यते। अत्र शून्यवादीबौद्धानां मतानुसारम् असत्ख्यातिवादः प्रस्तूयते।

शून्यवादिनः बौद्धाः वदन्ति यत्- यत्किञ्चित् वस्तुजातं दृष्टिगोचरं भवति तत् सर्वं वस्तु न सत्, नापि असत्। एतादृशं मध्यपन्थानं शून्यवादिनः बौद्धाः स्वीकुर्वन्ति। तत्र बौद्धाचार्यः नागार्जुनः मध्यान्तविभागशास्त्रे उक्तवान् यत्-

'न शून्यं नापि चाशून्यं तस्मात् सर्वं विधीयते।

सत्त्वादसत्त्वात् सत्त्वाच्च मध्यमा प्रतिपच्च सा॥[12]'

नागार्जुनः मूलमध्यमककारिकाग्रन्थे शून्यम् एकमात्रं सत्यमिति उक्तवान्। तन्मते प्रतीयमानवस्तु व्यावहारिकं सत्यम्। अस्य किमपि तात्त्विकोत्पत्तिः नास्ति। व्यावहारिकदशायां प्रतीयमानवस्तुनि यद्यपि सद्वस्तुनि भवन्ति परन्तु पारमार्थिकदृष्ट्या माध्यमिकबौद्धाः तानि असत्ख्यातिः इति वदन्ति। शून्यवादीबौद्धानां मते शून्यमेव आत्मा। न केवलं आत्मा अपि तु दृश्यमानं जगदपि शून्यम्। यस्य स्वरूपं कथमपि निर्धारितं न भवति माध्यमिकाः तं शून्यमिति वदन्ति। लङ्कावतारसूत्रे उच्यते-

'न सन्नासन्न सदसत् सदा लोकं प्रपश्यति।

तदा व्यावर्तते चित्तं नैरात्म्यं चाधिगच्छति॥'[13]

नागार्जुनादयः प्राचीनाः शून्यवादिनः वदन्ति यत् इदं प्रपञ्चं मनसः कल्पनायाः विलासमात्रम्। उच्यते यत् –

'कर्मक्लेशक्षयात् मोक्षः कर्मक्लेशो विकल्पतः

ते प्रपञ्चात् प्रपञ्चस्तु शून्यतायां निरुध्यते॥[14]

सत्यमिति प्रतीयमानस्य दृश्यविषयस्य किमपि अस्तित्वं नास्ति इति तत्त्वं यदा तत्त्वार्थी अनुभवति तदा कल्पना प्रसूतस्य प्रपञ्चस्य उपशमः भवति। बौद्धमते शून्यतायाः उपलब्धिः भवति प्रपञ्चस्य निवृत्ति-निर्वाणस्य उपलब्धिः। प्राचीनाः शून्यवादिनः वदन्ति यत् सांवृतिकसत्यता व्यावहारिकवस्तूनां स्वभावः न भवति। सा तु 'स्वभावशून्यता' इत्युच्यते। अतः सा असत् चतुष्कोटिविनिर्मुक्तपरमसत्यशून्यतायाम् असतः प्रतीतिः भवति। नागार्जुनः एतत् असत्ख्यातिः इति वदन्ति। वस्तुतः तेन शून्यं असतः ख्यातिरूपा असत्ख्यातिरेव स्वीकृता।

नव्यशून्यवादिनः असत्ख्यातिं भिन्नरूपेण प्रतिपादयन्ति। तेषां मते शून्ये असतः ख्यातिः न असत्ख्यातिः, असति असतः ख्यातिरेव असत्ख्यातिः। शून्यताशब्दस्यार्थः असत् अर्थात् तुच्छमिति ते वदन्ति। इदं जगत् उत्पत्तेः पूर्वं असत् नाशानन्तरं च असत् स्थास्यति। अतः आदौ अन्ते च यद्वस्तु असत् मध्यवर्तिकालेऽपि तत् असदेव। आचार्यगौडपादः माण्डुक्यकारिकाग्रन्थस्य वैतथ्यप्रकरणे उक्तवान्- 'आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत् तथा'[15]।

अतः नव्यशून्यवादिनां मते- यत्किञ्चित् प्रतिभातं भवति तत् सर्वम् असत्। यथा शुक्तिकापि असत् रजतमपि असत्। शुक्तिकायाम् असतः रजतस्य यज्ज्ञानं भवति तत् शुक्तिकायाम् असतः रजतस्य भ्रमः। नवीनाः माध्यमिकबौद्धाः एतत् असत्ख्यातिरिति वदन्ति। असत्ख्यातिवाददृष्ट्या भ्रमः केशोण्डुकः इव निरधिष्ठानः। शुक्तिकायां रजतस्य भ्रमस्थले रजतं यथा असत् तथा शुक्तिकापि असत्। शून्यमेव शुक्तिकारूपेण भ्रमितं भवति। पुनश्च शुक्तिकायां रजतरूपेण भ्रमः जायते अतः नव्यमाध्यमिकाः असत्ख्यातिं निरधिष्ठानभ्रमः इति वदन्ति। अतः प्राचीनाः नव्याश्च माध्यमिकबौद्धाः असत्ख्यातिं स्वीकुर्वन्ति। तयोः मध्ये मतभेदः दृश्यते। प्राचीनाः प्रतीयमानस्य जगतः तात्त्विकस्वरूपं विश्लेषयितुम् असत्ख्यातिं प्रतिपादितवन्तः। नव्याः बौद्धाः व्यावहारिकं भ्रमं असत्ख्यातिरूपेण स्वीकृतवन्तः। नागार्जुनमते शून्ये असतः ख्यातिः असत्ख्यातिः। नव्यानां मते असति असतः ख्यातिः असत्ख्यातिः। नागार्जुनमते असत्ख्यातिः स्वाधिष्ठानभ्रमः। नव्यानां मते असत्ख्यातिः निरधिष्ठानभ्रमः। परन्तु उभयोः मध्ये कोऽपि विरोधः नास्ति। नागार्जुनः असत्ख्यातिवादे तात्त्विकभ्रमं नव्याश्च व्यावहारिकभ्रमं विश्लेषितवन्तः। शून्ये असत्ख्यातिः तात्त्विकभ्रमः, असति असत्ख्यातिः व्यावहारिकभ्रमः। एतयोः मध्ये नव्यानाम् असत्ख्यातिवादः एव प्रसिद्धः। प्राचीनाःचतुष्कोटिविनिर्मुक्तं असदिति वदन्ति। नव्याः तुच्छं वस्तु असत् वदन्ति। नव्यमते अधिष्ठानम् आरोपितमिति वस्तुद्वयम् असत्। विभिन्नेषु ग्रन्थेषु नव्यमाध्यमिकानाम् असत्ख्यातिवादः एव विश्लेषितः खण्डितश्च न तु प्राचीनानाम् असत्ख्यातिवादः। वस्तुतस्तु नव्यमाध्यमिकानां असत्ख्यातिरेव माध्यमिकसम्मता असत्ख्यातितया प्रसिद्धा।

सांख्यदिशा असत्ख्यातेः खण्डनम् :- सांख्यदर्शने सदसत्ख्यातिः स्वीक्रियते। तत्र सदसत्ख्यातिवादस्य आलोचनाप्रसङ्गे सूत्रकारेण भाष्यकारेण च असत्ख्यातिवादस्य खण्डनं कृतम्। तत्र असत्ख्यातिवादखण्डनप्रसङ्गे महर्षिकपिलेन प्रथमतः एवमुक्तम्- 'नासतः ख्यानं नृशृङ्गवत् '[16]। तथा हि असत्वस्तुनः ज्ञानं न भवति। यथा नृशृङ्गस्य असत्वस्तुनः ज्ञानं यथा न भवति तथैव सर्वेषाम् असद्वस्तूनां ज्ञानं न भवतीति सूत्रकारस्य आशयः। अनेन सूत्रेण बौद्धदर्शनसम्मतः असत्ख्यातिवादः निराकृतः। यदि असद्वस्तुनः प्रतीतिः भवति तर्हि मनुष्याणां गर्दभानां शशानां च शिरःसु शृङ्गस्य प्रतीतिः स्यात्। परन्तु एतादृशी प्रतीतिः कदापि न भवति। अतः बौद्धानां असत्ख्यातिवादः न स्वीकर्तव्यः। अस्मिन् प्रसङ्गे भाष्यकारेण उक्तं यत्- 'आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः। ज्ञानमात्रादपि तत्सिद्धिः। अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते।

नरशृङ्गादीनामभानादित्यर्थः। तथाच ब्रह्मसूत्रम्- 'नाभाव उपलब्धेरिति' २.२.२८। शुक्तिरजतस्वप्नमनोरथादौ च मनःपरिणामरूप एवार्थः प्रतीयते, 'नात्यन्तासत्त्विति वक्ष्यति'।'[17] तथा हि पञ्चावयवाक्येन सुखादीनाम् अप्रत्यक्षपदार्थानां सिद्धिः नावश्यिकी। ज्ञानमात्रेणैव तस्य सिद्धिः भवति। यदि अप्रत्यक्षाः सुखादिपदार्थाः असदिति स्वीक्रियन्ते तर्हि तेषां कदापि ज्ञानं न स्यात् परन्तु ज्ञानमात्रेण तेषां सिद्धिः भवति। नृशृङ्गादीनाम् असत्त्वात् प्रतीतिः न भवति। ब्रह्मसूत्रे नाभावोपलब्धेः इत्यनेन तदेव प्रतिपादितम्। शुक्ति-रजत-स्वप्न-मनोरथादिषु च मनःपरिमाणरूपस्य अर्थस्य एव प्रतीतिः भवति। तत्र असदर्थस्य प्रतीतिः न भवति। अतः बौद्धानाम् असत्ख्यातिवादः नोचितः। यदि बौद्धानाम् असत्ख्यातिवादः स्वीक्रियते तर्हि सृष्टेः मूलम् उपादानकारणं प्रकृतिरपि असत् स्यात्। परन्तु तन्न समीचीनम्। प्रकृतिः न असत् सत्कार्यवादेन तदेव प्रतिपादितम्। त्रिगुणात्मकेन प्रत्यक्षात्मकेन सद्रूपकार्येण (जगद्रूपेण) तस्य त्रिगुणात्मकस्य मूलोपादानकारणस्य ज्ञानम् अनुमानप्रमाणेन भवति। अतः असत्ख्यातिवादः सांख्यदर्शने न स्वीकृतः।

सत्ख्यातिः आत्मख्यातिः वा:- योगाचारबौद्धानां मते केवलं ज्ञानं सद्वस्तु। ज्ञानातिरिक्तं किमपि बाह्यवस्तु योगाचारैः न स्वीक्रियते। यतो हि ज्ञानातिरिक्तबाह्यवस्तुनः अस्तित्वसाधकं किमपि प्रमाणं नास्ति। एतेषां मते कल्पितशुक्तिः कल्पितरज्जुर्वा ज्ञानस्वरूपा। तस्मिन् कल्पितरज्जौ ज्ञानाकारसर्पस्य भ्रमः भवति। भ्रमस्थले सर्पस्य या प्रतीतिः भवति तस्य कारणं सर्पस्य सत्ता एव भवति। अर्थात् भ्रमज्ञाने सर्पः सत् अतः सत्त्वात् भ्रमस्थलेऽपि तस्य प्रतीतिः भवति। इयमेव सत्ख्यातिः आत्मख्यातिः वा इत्युच्यते।

सांख्यदिशा सत्ख्यातेः आत्मख्यातेः वा खण्डनम्- अस्य समाधानार्थं महर्षिकपिलेन उक्तम् – 'न सतो बाधदर्शनात्'[18]। तथा हि विद्यमानस्य वस्तुनः प्रतीतिः भवतीति वक्तुं न शक्यते। यतो हि तस्य बाधः दृश्यते। अस्मिन् सूत्रे विज्ञानवादिनां योगाचारबौद्धानां सत्ख्यातिवादः आत्मख्यातिवादो वा खण्डितः। भ्रमस्थले सर्पस्य या प्रतीतिः भवति तस्य कारणं सर्पस्य सत्ता एव भवति। अर्थात् भ्रमज्ञाने सर्पः सत् अतः सत्त्वात् भ्रमस्थलेऽपि तस्य प्रतीतिः भवति। इयमेव सत्ख्यातिः आत्मख्यातिः वा इत्युच्यते। अस्य खण्डने उच्यते –'अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम्, विनाशादिकाले बाधदर्शनात्। चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाधदर्शनाच्च।'[19] तथा हि अत्यन्तसद्वस्तुनः प्रतीतिः भ्रमस्थले न भवति यतो हि कालान्तरे कस्यापि कारणस्य उपस्थितौ तस्य प्रतीतेः बाधा भवति। यदि सद्वस्तुनः प्रतीतिः भवति तर्हि कालान्तरेऽपि तस्य निवृत्तिः न भवेत्। परन्तु तथा न दृश्यते। अतः रज्जौ सतः सर्पस्य प्रतीतिः न भवति। यतो हि आलोकोपस्थितौ रज्जुः एव दृष्टिगोचरः भवति न तु सर्पः, वस्तुतः सर्पाभावादेव न भवति तत्र सर्पस्य प्रतीतिः। अतः अत्यन्तासतः गुणादिपदार्थस्य प्रतीतिः भवति इति कथनं नोचितम्। यतो हि विनाशकाले तस्याः प्रतीतेः निवृत्तिः भवति। भ्रमस्थले ग्रहणात्मकं स्मरणात्मकं इति ज्ञानद्वयं भवति। इदं रजतं इत्यत्र इदं शब्देन ग्रहणात्मकं ज्ञानं भवति तत् सामान्यज्ञानमित्युच्यते। तत्र रजतज्ञानं स्मरणात्मकं भवति तत् विशेषज्ञानमित्युच्यते। भ्रमस्थले सामान्यज्ञानेन सह विशेषज्ञानस्य भेदप्रतीतिः न भवति। द्वयोः ज्ञानयोः अभेद एव तिष्ठति। तत्र किमपि विशिष्टज्ञानं न प्रतीयते। अत्र भेदः ज्ञातः (ख्यातः) न भवति। अतः अयम् अख्यातिवादः इत्युच्यते। एवञ्च भ्रमस्थले सामान्यविशेषज्ञानयोः यथार्थता बाधिता भवति। अतः सतां यथार्थज्ञानानां प्रतीतेः अभावात् सत्ख्यातेः निराकरणं भवति। तथैव बौद्धानां सत्ख्यातिः आत्मख्यातिर्वा निराकृता भवति। यतो हि घटपटादयः पदार्थाः यदि सदुच्यन्ते तर्हि तेषां बाध न भवेत्। परन्तु बाधः दृश्यते। अतः सत्ख्यातिवादः न ग्राह्यः इति अत्र सत्ख्यातिवादस्य खण्डनं प्रतिपादितम्।

अनिर्वचनीयख्यातिः-सत्ख्यातिवादनिराकरणादनन्तरं सूत्रकारेण कपिलेन अनिर्वचनीयख्यातिः निराकृता। अद्वैतवेदान्तिनः अनिर्वचनीयख्यातिं स्वीकुर्वन्ति। शाङ्करदर्शने शङ्करोत्तराद्वैतवेदान्तदार्शनिकैः च अनिर्वचनीयख्यातिः समर्थिता। अनिर्वचनीयख्यातिः अनिर्वाच्यख्यातिः इत्यप्युच्यते। तेषां मते भ्रमस्थले प्रतीयमान वस्तु न सत् नापि असत् अतः तदनिर्वचनीयमित्युच्यते। भ्रमस्थले शुक्तौ यस्य रजतस्य प्रतिभासो भवति तत् पारमार्थिकं सत् व्यवहारिकं सत् वेति वक्तुं न शक्यते। यतो हि पारमार्थिकं सत् व्यवहारिकं सत् वा चेत् व्यवहारकाले तस्य बाधो न स्यात्। परन्तु अस्य रजतस्य व्यवहारकाले बाधो भवति। अतः सत् इति वक्तुं न शक्यते। पुनः अकाशकुसुमवत् असत् इति वक्तुमपि न शक्यते। यतो हि शुक्त्या सह इन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं दोषवशात् रजतस्य प्रत्यक्षं भवति। असत् चेत् तत् प्रत्यक्षस्य विषयः भवितुं न शक्येत्। पुनः सत् असत् उभयात्मकम् अपि वक्तुं न शक्यते सदसत्परस्परं विरुद्धत्वात्। अतः अभिनवरजतम् अनिर्वचनीयः इत्युच्यते।

सांख्यदृष्ट्वा अनिर्वचनीयख्यातेः खण्डनम्-अत्र सांख्यसूत्रकारेण अनिर्वचनीयख्यातेः खण्डनप्रसङ्गे उच्यते यत्- 'नानिर्वचनीयस्य तदभावात्।'[20] तथा हि उक्त खलु जगति सदसद्व्यतिरिक्तस्य अनिर्वचनीयवस्तुनः कदापि अस्तित्वं न स्वीक्रियते। अतः भ्रमस्थले अनिर्वचनीयस्य वस्तुनः भानं भवतीति वक्तुं न शक्यते। वस्तुतः सत्त्वेन-असत्त्वेन अनिर्वचनीयम् इत्यनेन भ्रमस्थले प्रतीयमानं वस्तु न सत् नापि असत् अतः तदनिर्वचनीयमित्युच्यते। परन्तु यद्वस्तु न सत् नापि असत् एतादृशं वस्तु संसारे नास्ति एव सदसद्भिन्नस्य वस्तुनः अप्रसिद्धत्वात्। सांख्यप्रवचनभाष्ये उच्यते- 'सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते, तदभावात्। सदसद्भिन्नवस्त्वप्रसिद्धेरित्यर्थः।'[21] अतः एतादृशस्य अनिर्वचनीयवस्तुनः कल्पनायाः आधार एव नास्ति। दृष्टानुसारं कल्पते चेत् तत् स्वीकर्तुं शक्यते। अध्यासभाष्यस्य भामतीटीकायां उक्तं यत्- 'न सत् नासत् नापि सदसत् परस्परविरोधात् इति अनिर्वाच्यमेव आरोपणीयं मरीचितोयमास्थेयम्' 'नहि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वृत्तिमभ्युपगच्छन्ति, किन्तु अनिर्वचनीयं नीलादीति'[22] अतः अनेन प्रकारेण अनिर्वचनीयतत्त्वस्य कल्पनानुसारं तदनुकूलस्य सृष्टेः मूलकारणस्य अनुमानं न भवति। अतः अनिर्वचनीयख्यातिः सर्वथा अनुपपन्ना इति सांख्यसिद्धान्तः।

अन्यथाख्यातिः-अथ पुनः महर्षिकपिलेन न्याय-वैशेषिकोक्तायाः अन्यथाख्यातेः खण्डनं कृतम्। वस्तुनि वस्त्वन्तरस्य ख्यातिः अन्यथाख्यातिः इति न्याय-वैशेषिकैः स्वीक्रियते। तथा हि- अन्यथा-अन्यधर्मप्रकारेण अन्यस्य ख्यातिः अन्यथाख्यातिः। 'इदं रजतम्' इति भ्रमस्थले रजतस्वरूपेण शुक्तिकायाः ज्ञानमन्यथाख्यातिः इत्युच्यते। न्याय-वैशेषिकदार्शनिकैः भ्रमस्थले एकस्मिन् वस्तुनि अपरवस्तुनः आरोपः स्वीक्रियते। इदं रजतमिति भ्रमस्थले शुक्तिका रजतश्च उभौ सत्पदार्थौ। शुक्तिका तत्र विद्यते। रजतमन्यत्र विद्यते। शुक्तिकायाम् अन्यत्र विद्यमानस्य रजतस्य भ्रमः भवति। उक्तस्थले शुक्तिका शुक्तिरूपेण अप्रतिभाता सती अन्यथा अर्थात् रजतरूपेण प्रतिभाति। तस्मात् इदं भ्रमज्ञानम् अन्यथाख्यातिः इत्युच्यते।

सांख्यदृष्ट्वा अन्यथाख्यातेः खण्डनम्:- अन्यथाख्यातेः खण्डनप्रसङ्गे महर्षिकपिलेन उच्यते यत्- 'नान्यथाख्यातिः स्ववचोव्याघातात्'[23]। अत्र स्ववचनस्य विरोधात् अन्यथाख्यातिः न युक्ता इति सूत्रकारस्य अभिमतम्। अस्मिन् प्रसङ्गे भाष्यकारेण उक्तं यत्- 'अन्यद्वस्त्वन्यरूपेण भासत इत्यपि न युक्तम्, स्ववचोव्याघातात्। अन्यत्रान्यरूपस्य नृशृङ्गतुल्यत्वमन्यथा शब्देनोच्यतेऽन्यथा च तस्य भानमुच्यत इति स्ववच एव व्याहतम्। असतो भानासम्भवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरपि वचनादित्यर्थः। पुरोवर्तिन्यसत्त्वेऽन्यत्र सत्तायाः भानाप्रयोजकत्वमिति भावः। न च सर्वत्रासतो भाने सामग्री न सम्भवति, सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्रमपेक्ष्यत इति वाच्यम्। अनादिवासनाधारायाः एव

भ्रमहेतुत्वसम्भवादिति।'[24] तथा हि यदा 'शुक्तौ इदं रजतम्' 'रज्जौ अयं सर्पः' इत्यनेन पुरतः दृश्यमानायां शुक्तिकायां रजतस्य ज्ञानं तथा च रज्जौ सर्पस्य ज्ञानं भवति तदा अस्माभिः उच्यते यत् अन्यवस्तुनि वस्त्वन्तरस्य ज्ञानम् अस्माकं भवति। एतेन अस्माकं पूर्वोक्तस्य वचनस्य व्याघातः भवति। अर्थात् 'इदं रजतम्' 'अयं सर्पः' इत्याकारकं ज्ञानं न भवेत् परन्तु भवति एव। अतः स्ववचनव्याघातः प्रतीयते। अन्यत्र अन्यरूपस्य ज्ञानं नृशृङ्गतुल्यम्। यतो हि शब्देन अन्यदुच्यते ज्ञानञ्च अन्यथा भवति इति स्ववचनव्याघातः भवति। अन्यथाख्यातिवादिनः नैयायिकाः वदन्ति यत् असद्वस्तुनः भानम् असम्भवम्। पुरतः अविद्यमाने असद्वस्तुनि तस्य या प्रतीतिः भवति सा तस्य अन्यत्र विद्यमानायाः प्रतीतेः प्रयोजकं (कारणं) न भवति। ज्ञानं सर्वदा ज्ञेयस्य अनुरूपं भवत्येव। अन्यवस्तुनि वस्त्वन्तरस्य ज्ञानं स्वीकृते तज्ज्ञानं ज्ञेयस्य अनुरूपं न भवति। अतः भ्रमस्थले नैयायिकानां अन्यथाख्यातिः न स्वीकार्या। भाष्यकारेण विज्ञानभिक्षुणा उक्तं यत् योगशास्त्रे अन्यथाख्याति स्वीकृता। परन्तु सांख्यशास्त्रे न । तथा हि- 'अत्र च शास्त्रे अन्यथाख्यातिसिद्धान्तः, न तु सांख्यवद् अविवेकमात्रम्'[25]। अस्मिन् योगदर्शने सांख्यदर्शनवत् अविद्याशब्दस्य अर्थः अविवेकः न भवति परन्तु वैशेषिकवत् विशिष्टज्ञानम्। तथा हि- 'अस्मिश्च दर्शने सांख्यानामिव अविवेको नाऽविद्या शब्दार्थः, किन्तु वैशेषिकादिवत् विशिष्टज्ञानमेवेति सूत्र-भाष्याभ्यामवगन्तव्यम्'[26]।

अत्र यदि नैयायिकैः उच्यते यत् सर्वत्र असद्वस्तुनः भाने सन्निकर्षाभावात् सामग्री न सम्भवति। अतः अन्यत्र कुत्रचित् तस्य सत्ता अपेक्ष्यते इति तर्हि तन्न युक्तियुक्तं स्यात्। भ्रमस्थले यस्य प्रतीतिर्भवति तस्मिन् भ्रमे अनादिकालीना वासनाधारा एव कारणं भवति । तया एव धारया तथाविधः भ्रमः जायते।

अनेन प्रकारेण अन्येषां ख्यातिवादं निराकृत्य महर्षिः कपिलः स्वकीयं ख्यातिवादं प्रतिपाद्य स्वस्वीकृतं सदसत्ख्यातिवादं प्रतिस्थापयामास। 'सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात्'[27] तत्र कपिलमते बाधस्य अबाधस्य च सत्त्वात् सदसत्ख्यातिः स्वीक्रियते। अर्थात् शुक्तौ यत् रजतज्ञानं जायते तत्र उभयोः सदसदोः ज्ञानं भवति। इदं रजतमित्यत्र 'इदं' अंशे सतः ख्यातिः रजतांशे च असतः ख्यातिः। तत्र 'गुणादीनां च नात्यन्तबाधः'[28] इति यत् पूर्वमुक्तं तस्यैव विवरणम् अस्मिन् सूत्रे प्रदत्तम्। सर्वेषां गुणादीनां बाधाबाधात् अर्थात् बाधस्य अबाधस्य च विद्यमानत्वात् सदसत्ख्याति एव भवति। सर्वेषां वस्तूनां नित्यत्वात् तत्र स्वरूपतः अबाधः स्वीक्रियते। तथा च सर्वेषां वस्तूनां चैतन्ये संसर्गतः बाधः स्वीक्रियते यथा पटादिषु लौहित्यादेः। अवस्थाकारणात् सर्वेषां परिणामिपदार्थानां कालादिषु बाधः भवति। तथा चोक्तं भाष्ये- 'सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनाम्। कुतः? बाधाबाधात्। तत्र स्वरूपेणाबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात्। संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति। यथा पटादिषु लौहित्यादेस्तद्वत्। तथावस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरिणामिनां कालादिष्वित्यर्थः।'[29]

तत्र बाधस्य किं स्वरूपम् इति चेत् उच्यते- 'बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वम्'[30] इति भाष्यकारेणोक्तम्। तथा हि धर्मीपदार्थेषु निषेधबुद्धेः विषयता बाधः इत्युच्यते। असत्तम् अभाव इत्युच्यते सोऽपि अधिकरणस्वरूपः। तत्र सत्तासत्तयोः विरोधः इति वक्तुं न शक्यते। प्रकारभेदेन तयोः विरोधाभावात्। यथा लौहित्यं बिम्बरूपेण सत् परन्तु स्फटिकगतप्रतिबिम्बरूपेण असदिति सर्वैः ज्ञायते। रजतं वनिजः आपणे तिष्ठति चेत् सत् परन्तु शुक्तिकायाम् अध्यस्तरूपेण असत् तथैव सर्वं जगत् स्वरूपतः सत् भवति चैतन्यादौ अध्यस्तरूपेण असत् इत्युच्यते। उक्तञ्च-

'अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते।

[illegible] ॥[illegible]

[illegible]

अव्यक्तं कारणं यत्तु नित्यं सदसदात्मकम्।
प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः॥[illegible]

[illegible]

अन्त्यटीका

[illegible]

[22] सांख्यदर्शनम्, डा.गजाननशास्त्रीमुसलगाँवकरः, पृ-[illegible]
[23] सांख्यसूत्रम्- [illegible]
[24] सांख्यदर्शनम्,,(सां.प्र.भा.- ५,५५), पृ-५२२
[25] योगवार्त्तिकः -१.८
[26] तत्रैव -२.५
[27] सांख्यसूत्रम्- ५.५६
[28] तत्रैव-५.२५
[29] सांख्यदर्शनम्,,(सां.प्र.भा.- ५,५६), पृ-५२४
[30] तत्रैव
[31] तत्रैव
[32] सांख्यदर्शनम्,,(सां.प्र.भा.- ५,५६), पृ-५२४

सहायकग्रन्थसूचिः

१. भीमाचार्यः, *न्यायकोशः*, सम्पा. वासुदेव अभ्यंकरः, वाराणसी, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशन, १९९४।

२. *वाचस्पत्यम्*, सम्पा. तारानाथतर्कवाचस्पतिः, वाराणसी, चौखम्बासंस्कृतसिरिज्अफिस, २००६।

३. *भारतीयदर्शनकोशः* (खण्डः-४), सम्पा. श्रीमोहनभट्टाचार्यः दीनेशचन्द्रभट्टाचार्यश्च, कोलकाता, १३८३ (बङ्गाब्दः)

४. महर्षिकपिल, *सांख्यदर्शनम्*, सांख्यप्रवचनभाष्यसहितम्, सम्पा. श्रीमहेशचन्द्रपालः, कलकाता, १८७७।

५. महर्षिकपिलः, *सांख्यदर्शनम्(सांख्यसूत्रम्)*, सांख्यप्रवचनभाष्यसहितम्, सम्पा. ड. गजाननशास्त्रीमुसलगाँवकरः, वाराणसी, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, २०१२ (पुनर्मुद्रणम्)

६. महर्षिगौतम, *न्यायदर्शनम् (न्यायसूत्रम्)*, (भाष्य-वार्त्तिक-तात्पर्यटीका-वृत्तिसहितम्), सम्पा. तारानाथन्यायतर्कतीर्थ, अमरेन्द्रमोहनतर्कतीर्थश्च, नवदेहली, मुन्शीराममनोहरलालपब्लिशार्स-प्राइभेट्-लिमिटेड्, २००३।

७. महर्षिपाणिनिः, *अष्टाध्यायी*, सम्पा. ड. तपनशङ्करभट्टाचार्यः, कलकाता, संस्कृत बुक डिपो, २०१२, (पुनर्मुद्रणम्)।

८. श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रः, सांख्यतत्त्वकौमुदी, सम्पा. श्रीनारायणचन्द्रगोस्वामी, कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, १४०६ बङ्गाब्दः।

९. *A history of Indian philosophy (vol-1)*. ed. Surendranath Dasgupta, Delhi, Motilal Banarasidass, 1975 (first edition).

१०. *Indian Philosophy (vol-2)*, ed. Radhakrishnan, Delhi, Oxford University press, 1989.

स्वस्थसमाजनिर्माणे श्रीरामकृष्णोपदिष्टसंहतिसमन्वचिन्तनम्

प्रबन्धकर्ता - कार्तिकमेटे

भूमिका

धर्मक्षेत्रं भारतवर्षम् अवतारसूरिति प्रसिद्धम्। अत्रैव पवित्रभूमौ धर्मप्रतिपालनाय लोकशिक्षायै च रामरामकृष्णादयः जन्म जगृहुः। पश्चिमवङ्गस्य हुगलीमण्डले कामारपुकुरनामधेये ग्रामे १८३६ ईशवीयाब्दे फब्रवरीमासस्य अष्टादशे अहनि श्रीरामकृष्णस्य जन्माभवत्। बाल्यादेव आध्यात्मिकसाधने प्रबलासक्तिरासीदस्य। युगव्यापिनि साधनजीवने श्रीरामकृष्णेन तन्त्रमधुरभाववेदान्तादितत्त्वमधिगम्य सिद्धिराप्ता। धर्मोपदेशेन अयं महापुरुषः गृहिन्यासिनः सर्वान् प्रति कारुण्यं प्रदर्श्य प्रभूतं लोककल्याणं साधितम्। एवं कोऽयं धर्म इति जिज्ञासायां धर्मशास्त्रे अयमर्थः उपलभ्यते - 'धृ'-धारणपोषणयोः इत्यस्मात् धातोः 'मन' प्रत्ययं कृते धर्मशब्दः निष्पद्यते। अनेन शब्देन कर्तव्यं पालनं धारणं चेत्यादि बहवः अर्थाः अवबुध्यन्ते। न तु धर्मशब्देन आङ्गलभाषायां Religion इति अर्थः बोद्धव्यः। यतो हि अयं शब्दः सम्प्रदायविशेषं बोधयति न तु कर्तव्याकर्तव्यविषयम्। यथा हिन्दुधर्मः, मुस्लिमधर्मः, ख्रीष्टधर्मः इत्यादि। वस्तुतः अयं धर्मः सर्वेषां कर्तव्यविषयं बोधयति यथा छात्राणां अध्ययनं धर्मः, पालनं यथा पृथिव्याः परिपालनं धर्मः, जलस्य निम्नगामित्वं धर्मः इत्यादि। तस्यैव धर्मस्य प्रतिपादकं यत् शास्त्रं तत् धर्मशास्त्रं। धर्मशास्त्रे धर्मविषये अनेके अर्थाः प्रोच्यन्ते यथा- ध्रियते लोकोऽनेन इति धर्मः। धर्मशब्दस्य तादृशः अगाधः अर्थः अस्ति यस्य शब्दस्य अनुवादम् अन्यभाषासु कर्तुमपि न शक्नोति। सर्वं धर्मे प्रतिष्ठितम् धर्मो रक्षति रक्षितः इत्युच्यते। 'धारणाद्धर्ममित्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः'इति महाभारते कथ्यते। धर्मस्य अनेकानि लक्षणानि वर्णितानि मनुस्मृतौ। धर्मं नाम विशिष्टा जीवनयापनपद्धतिः। धर्मस्याचरणं न सरलं तथापि करणीयम्। धर्माचरणात् एव मानवः अन्येभ्यः पशुभ्यः भिन्नः भवति। यतो धर्मस्ततो जयः इति शास्त्रे वर्णितम्॥

महामुनिः मनुः मनुस्मृतौ उक्तवान् – धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः। धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् इति।

एवं धर्ममार्गेण उपदेशं कृत्वा अवतारपुरुषेण श्रीरामकृष्णेन जगतः महोपकारः साधितः। अद्यत्वेऽपि स उपदेशः अस्मान् भूयः सन्मार्गं निर्दिशन् अस्ति। तेषु उपदेशेषु संहतिसमन्वयाख्यं विषयं प्रबन्धेऽस्मिन् आलोचयितुमुत्सहे।

विमर्शः

जीवनमस्माकं रहस्यजालेन परिपूर्णमस्ति। रहस्यमिदं संहत्या संयोजितम्। संहतौ न हि विरोधस्य अस्वीकारः क्रियते, तस्य अतिक्रमणाय प्रशमनाय निरोधाय वा यत्नः विधीयते। वैचित्र्यस्य उपेक्षात्र न क्रियते अपि तु वैचित्र्ये ऐक्यभूमिः आविष्क्रियते। कारणं हि विरोधविचित्र्यप्रभृतिविषयः प्रकृतिपरिकल्पनायाः प्रधानमङ्गम्। श्रीरामकृष्णस्य समग्रेऽपि जीवने अयं संहतिध्वनिरेव प्रतिध्वन्यते। तस्य अमृतवाण्याम् विद्यते अस्माकं परिवारे, समाजे, जातीयजीवने, आन्तर्जातिकजीवने च संहतिप्रतिष्ठायाः निरन्तरम् आह्वानम्।

संस्कृतसंहतिशब्दः सम्-पूर्वक-हन्-धातोः क्तिन्-प्रत्ययेन निष्पद्यते। एवं संहतिशब्देन संयोगः, सम्यक् मेलनं, दृढसन्धिः इत्येवम् अर्थः प्राप्यते। विभेदजनकशक्तिः सम्यक् रूपेण विनष्टो न भवति चेत् यथार्थसंयोगो वा मेलनं वा सन्धिर्वा नैव सम्भवति। परन्तु जगतः नियम एव अयमस्ति यदत्र विभेदमूलकशक्तिः सक्रियं तिष्ठत्येव स्वल्परूपेण किञ्चिदाधिक्येन वा। विभेदशक्तेः मूलोच्छेदः प्रायः न सम्भवति। परन्तु तस्याः विभेदमूलकशक्तेः तैक्ष्ण्यह्रासः सम्भवति। एतच्च कथं संसाध्यते इत्यत्र श्रीरामकृष्णः कथयति- नेतिवाचकचिन्तने प्रयासे च इतिवाचकविचारप्रवेशद्वारा सम्भवति।

न हि अविमिश्रितं शुभं किमपि भवति न वा अविमिश्रितम् अशुभं किमपि अस्ति। शुभाशुभं मुद्रायाः पृष्ठद्वयम्। एकस्य ग्रहणे अपरस्य स्वीकारः ध्रुवमेव। श्रीरामकृष्णः प्रसङ्गेऽस्मिन् कौतुकच्छलेन कथयति अस्यान्यथा ग्रहणे सति भारः(ओजन इति भाषायाम्) न्यूनः भवतीति । अस्माकं दर्शनशास्त्रमपि तथैव उपदिशति यत् शुभाशुभं नित्यसंयुक्तमस्ति। एकस्य ग्रहणे अपरस्यापि ग्रहणम् अनिवार्यमेव। समुद्रे कुत्रचित् जलोच्छासे परिलक्षिते अन्यत्र क्वचित् जलस्य न्यूनत्वमवश्यं जातमस्तीति ज्ञातव्यम्। जीवनेऽपि एवं सुखदुःखं मिश्रितमेव तिष्ठति। श्वासग्रहणमपि कस्यापि प्राणनाशं विहाय न सम्भवति। श्वासग्रहणसमये ज्ञाततया अज्ञाततया वा बहवः क्षुद्राः जीवाः विनष्टाः भवन्ति। ग्रासमात्रभोजनग्रहणेऽपि कश्चित् वञ्चितः अवश्यं भवति। इदमेव प्रकृत्याः विधानम्, इदमेव जीवनदर्शनम्।

एवं विभेदः शाश्वतः। विभेदस्य मूलोच्छेदः यद्यपि न सम्भवति तथापि तस्य विभेदस्य अनिष्टकरशक्तिह्रासः सुतरां सम्भवति। अत्रैव प्रयोजनं भवति संहतिमन्त्रस्य। अस्माकं पूर्वजैः अयं विषयः सम्यक् अनुभूतः आसीत्। अत एव सहस्रात् वर्षेभ्यः प्राक् ऋग्वेदस्य ऋषिभिः उच्चारितः अपूर्वः संहतिमन्त्रः - " संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् "[1] इति। अस्य तात्पर्यं बहु गभीरमस्ति। यूयं संयुक्ताः भवन्तु। युष्माकं मनसः इच्छा समाना भवतु। युष्माकं मन्त्रणा भवतु ऐकमत्यमाश्रित्य। युष्माकं प्राप्तिरपि समाना भवतु। युष्माकं मनः एकं उद्देश्यमभिलक्ष्य अभिगच्छतु।... युष्माकं सङ्कल्पः समानः भवतु। युष्माकं ऐक्यं च सर्वोत्तमं भूयात् इति भगवती परमहितैषिणी श्रुतिः परमकरुणया अस्मान् उपदिशति।

ऋषीणां प्रार्थना आसीत् सर्वोत्तमैक्यस्य। अनेन ज्ञायते यत् ऋषीणामपि परस्परं विरोधः आसीत्। जगतः नियम एव अयम्। परन्तु तेषां ऋषीणाम् आकाङ्क्षा आसीत् यत् विरोधस्य अवसानं भवतु इति। विरोधः यथा तान् विच्छिन्नान् कुर्यात्, दुर्बलान् न कुर्यात् इत्येव प्रार्थना आसीत्। मनुष्येषु प्रकृत्याः स्वाभाविकनियमेनैव असहिष्णुता तिष्ठति। असहिष्णुतायाः मूलं कारणं हि मनुष्यस्य सहजातः लोभः, एवञ्च ईर्षा स्वार्थपरता च। अयं विरोधः अस्मत्पूर्वजैः तस्मिन्नेव काले अनुभूतः आसीत्। अस्य नियन्त्रणाय यथायथं प्रयासश्च विहितः आसीत्। तेषां कण्ठे उद्घोषितश्च अयं संगच्छध्वं संवदध्वमिति मन्त्रः। यदि तस्मिन् समये विरोधः नाभविष्यत्तर्हि अस्य मन्त्रस्य प्रचारः एव नाभविष्यत्। मनुष्येषु असहिष्णुता, मतान्तरं, मनसः अन्तरं, सङ्घर्षश्च सर्वं अस्ति। अतः अस्य विरोधस्य प्रशमनाय एका समना भूमिः संहतिरूपा तैः आविष्कृता सर्वेषां समुन्नत्यै। अयमेव संहतिमन्त्रः जीवनवेदः इति ख्यातम्।

1 ऋग्वेदः, १०/१९१/२-४।

वैचित्र्यं तु जीवनस्य अङ्गम्। वैचित्र्येऽपि एकत्वस्य ऐक्यस्य अनुसन्धानं, सर्वेषु एकमेव आत्मानं तत्त्वं च गच्छति तदेव दर्शनम्। अत्रैव निहितमस्ति यथार्थं सुखं, यथार्थः आनन्दः। पौराणिकयुगेऽपि भगवता श्रीकृष्णेन इयं वाणी उच्चारिता "सूत्रे मणिगणा इव"[2] इत्यादिवचनैः।

इदानीन्तनसमये मनुष्यसमाजः नानाविधसमस्यासमूहे निमग्नोऽस्ति। जातीयजीवने, समाजजीवने, परिवारजीवने सर्वत्रापि मूर्त्तसमस्या विद्यते। आधुनिककाले विरोधः विसंवादश्च भयावहं रूपं मात्रां च अलभत। असहिष्णुता अनैक्यं च अद्यत्वे सर्वव्यापि - देशे देशान्तरे च परिलक्ष्यते। इयं समस्या न केवलं देशस्य समस्या अपि तु समग्रायाः पृथिव्याः। व्यक्तिजीवन विपर्यस्तं, परिवारजीवनं विध्वस्तं दृश्यते। समाजजीवने, जातीयजीवने, आन्तर्जातिकजीवने सर्वत्रापि अयं विपर्ययः प्रतिफलितो दृश्यते। अस्य फलतः संहत्याः समस्या अद्यत्वे युगसमस्या तथा विश्वसमस्या इति प्रतिभाति।

श्रीरामकृष्णेन इदं अनुभूतमासीत् यत् संहतिचिन्तना अस्ति अत्यन्तं प्रयोजनीयमूल्यबोधः इति। प्रत्येकं मनुष्यः यदि मूल्यबोधेन अनुप्राणितो न भवति, तस्य अनुशीलनं च न करोति तर्हि अस्य प्रभावः परिवारं आगच्छति। ततः समाजे संक्रमितो भवति, ततः जातीयजीवने, एवंरूपेण आन्तर्जातिकस्तरे प्रतिफलितो भवति। तादृशश्चिन्ता परिवारः, समाजः देशः, पृथिवी च तेषां वासयोग्यता नष्टप्राया भवति। अत एव ये त्यागं आदर्शत्वेन स्वीकृत्य जीवनोत्सर्गाय श्रीरामकृष्णचरणं स्वीकुर्वन् तेभ्यः संहतिमन्त्रेण श्रीरामकृष्णः उपदिशति स्म। तस्योक्तिरासीत् यत् तान् यदि अहं बन्धनेन एकीकर्तुम् शक्नुयाम्। बङ्गभाषाया "ओदेर लेंधे एक करते पारताम!"[3] इति युगनायकविवेकानन्दग्रन्थे उक्तम्। विंशोऽस्मिन् संहतिव्यापककार्यभारः न्यस्तः आसीत् श्रीरामकृष्णस्य प्रधानशिष्ये स्वामिविवेकानन्दस्योपरि। स्वामिविवेकानन्देन उपदिष्टं कर्तव्यजातं सम्यक् परिपालितं च। तेन संसारत्यागपरेभ्यः जनेभ्यः वर्णधर्मजातिदेशनिर्विशेषेण अयं संहतिमन्त्रः सम्यक् घोषितः। अद्यत्वे पुनः संहतिचिन्तनारक्षापनाय व्याकुलैः अस्माभिः भाव्यम्। अयं संहतिप्रसारस्य व्याकुलभावः भारतस्य चिरन्तनव्याकुलभावः। प्राचीनकाल एव भारतीयाः ऋषयः एतदनुभवन्। वेदे उद्घोषितश्च मन्त्रः "यत्र विश्वं भवत्येकनीडम्"[4]।

श्रीरामकृष्णः न केवलं सन्यासिनां कृते अयं संहतिरूपः उपदेशः कल्पितः अपि तु सर्वेषां त्यागिगृहिणां सर्वेषां कृते आसीत्। अद्यत्वेऽपि पतिपत्नीकेन्द्रिके क्षुद्रे परिवारे अयमुपदेशः अत्यन्ताम अनुधावनयोग्यः विषयः। कथामृतग्रन्थे विभिन्नेषु स्थलेषु अयमुपदेशप्रसङ्गः उपलभ्यते। कथामृतग्रन्थकारस्य श्रीमस्य पित्रा सह सम्पर्कः सम्यक् नासीत् केनचित् कारणेन, अतः स्त्रीपुत्रैः सह अन्यत्र तिष्ठति स्म। एतत् ठाकुरस्य श्रीरामकृष्णस्य इष्टं नासीत्। एकस्मिन् दिने श्रीरामकृष्णः स्वयमेव प्रसङ्गमुत्थाप्य श्रीमं अवदत् - भवता इतः परं गृहं गन्तव्यम्।[5] पुनः एकस्मिन्नहनि उक्तम्- पित्रा सह प्रीतिं सम्पादयन्तु इति। एकस्मिन् दिवसे तु तिरस्कारच्छलेन उक्तं - पितरौ त्यक्त्वा स्त्रीपुत्रैः सह अटति भाउल्वैरागीवद्भावेन, हा धिक् इति[6]। एवं भर्त्सनं श्रुत्वा सभायां सर्वे स्तब्धाः अभवन्।

---

2 युगनायक विवेकानन्द, प्रथमखण्डः, पृष्ठम् १६०।
3 [illegible]
4 कथामृत, पृष्ठम् ५०३-५०४।
5 तदेव, पृष्ठम् ४५०।
6 तदेव, पृष्ठम् ५१०।

व्यासश्रीः Vol. XX ISSN 2320-2025

एवं युवकभक्तः नरेन्द्रनाथबन्द्योपाध्यायः अपि स्त्रीपुत्रैः सह अन्यत्र वसति स्म। श्रीरामकृष्णः एतौ उद्दिश्य तीव्रविद्रूपच्छलेन कथयति स्म यत् एकः विदेशिनी इति अन्यः विरहिणी इति। पितृभ्यामयं विरोधः श्रीरामकृष्णस्य अनिष्टः आसीत्। अतः तस्य प्रतिकाराय द्वावपि उपदिष्टौ स्वगृहे वासाय।

एवमपरं युवकभक्तं श्रीरामकृष्णः उपदिशति यत् भातृभिः सह मिलित्वा तिष्ठतु इति। यथा समस्वरेण गीतं यदा भवति एकः अन्यथा गायति चेत् सुरभङ्गः भवति ततः नाटकाभिनयभङ्गः[7]। इयं संहतिः जीवनेऽपि न तिष्ठति चेत् जीवनगतिभङ्गः अनिवार्यः। अतः संहत्या एव जीवनं जीवनीयमिति महापुरुषामाकूतिः।

संहतिः समाजस्य, परिवारस्य, सभ्यतायाश्च समुन्नत्यै प्रधानाम् अर्थवत्ताम् आवहति। अस्याः संहतेः प्रायोगिकरूपप्रदाने कस्य प्रयोजनं मुख्यतया इति पृच्छायाः उत्तरं कथयति - समन्वयः इति। श्रीरामकृष्णेन भूयः उच्यते यत् - येन समन्वयः साधितः स एव मनुष्यः।[8] सम्यक् अन्वयः इति समन्वयः अर्थात् यथायथं सामञ्जस्यम्। प्रकृतिपरिकल्पनायाः अयं समन्वयोऽपि अन्यतमं प्रधानम् अङ्गम्। सामञ्जस्यं विना जीवनं रसहीनं वर्णहीनं भवति। सामञ्जस्यं नाम ग्रहणवर्जनयोः समन्वयः इत्युच्यते। इष्टस्य वस्तुनः प्राप्तौ सुखम् अनुभवामो वयम् अनिष्टस्य प्राप्तौ दुःखम्। इष्टस्य अप्राप्त्या जीवनेऽस्माकं निह्नवसूचकं वातावरणम् आगच्छति। ततः विषादमयं जीवनं भवति। अत्रैव अपेक्ष्यते सामञ्जस्यम्। अतः मानसिकस्तरः विचारश्च तादृशः भवेत् येन सुखे दुःखे अपि अस्माकं मनसि विकारः यथा न स्यात्। मनसः स्थैर्यं शान्तिश्च यथा विघ्निता न स्यात्। एतत् च समन्वयस्य सामञ्जस्यस्य वा अनुशीलनं विना न सम्भवति। अतः समाजजीवने अपि सामञ्जस्यनीतिः सुतराम् अपेक्ष्यते। परन्तु इयं नीतिः न केवलम् एकस्य भवेत् अपि तु सर्वेषां चिरन्तननीतिः स्यात्। बहुजनहिताय बहुजनसुखाय च नीतिः भवेत्। या नीतिः प्रत्येकं व्यक्तिजीवनाय यथा कल्याणं करोति तथैव समग्रस्य मानवसमाजस्यापि हितं जनयति। केवलं एकस्य व्यक्तिजीवनं प्रयोजयति चेत् स सौविध्यवादः इत्युच्यते। तेन सार्वलौकिककल्याणं न भवति।

श्रीरामकृष्णः संसारे आनन्दस्य शान्तेः च आवहसंरचनाय इमं समन्वयोपदेशं संसारिजनेभ्यः ददाति स्म। अयम् उपदेशः परिवारस्य सर्वेषां मतं विश्वासं नीतिं च सम्मानपुरःस्सरं स्वीकृत्य अग्रे गमनाय नियोजयति। ठाकुरस्य इदं कौशलं न केवलं गृहिन्यासिनाम् अपि तु सामाजिकस्तरे, राजनैतिकस्तरे आन्तर्जातिकजीवने च सकलस्तरे प्रयोज्यं भवति। इदं समन्वयकौशलं शिकागोधर्ममहासभायां स्वामिविवेकानन्देन सर्वेभ्यः विश्वजनेभ्यः बोधितम् आसीत्। अयं समन्वयः भारतस्य चिरन्तनम् ऐतिह्यम्। अयं समन्वयः भवति आङ्गलशब्दस्य टलार्यान्स्-एकसेप्टान्स् इत्येतयोः समन्वयः इति तेन बोधतम्। यत्र अयं समन्वयो नास्ति तत्र शान्तिः कदाचिदपि न तिष्ठति। तत् गृहस्थस्य संसारे वा सन्न्यासिनां सङ्घे वा समाजे राष्ट्रे वा यत्र क्वापि भवतु। स्वस्य मतमेव वेदवचनम्, अन्येषां चिन्तनं न किञ्चित् पदमाप्नोतीति चिन्तनं मौलवादः एव। श्रीराकृष्णः एतत् चिन्तनं मतुयाबुद्धिरिति अयोचत्। कथामृतग्रन्थकारः अस्य डगम्याटिसम् इति आङ्गलप्रतिशब्दव्यवहारं अकरोत्। मतुयाबुद्धिः श्रीराकृष्णेन सर्वदैव निन्दिता। मतुयाबुद्ध्या आच्छन्नः जनः न हि कदापि ग्रहणयोग्यः भवतीति तस्य मतमासीत्।

---

7 तदेव, पृष्ठम् ५१४।
8 तदेव, पृष्ठम् ५९३।

वैदिकः ऋषयः अपि वसुधैव कुटुम्बकं, यत्र विश्वं भवत्येकनीडमिति मन्त्रेण दीक्षिताः सन्तः समग्रं मानवसमाजम् एकेन परिवारेण परिवर्तयितुम् प्रायतन्त। ततः श्रीरामकृष्णः अपि इमं समन्वयभावमेव लोकम् उपदिदेश। वैचित्र्ये ऐक्यमेव अस्माकं भारतीयानां जीवने मूलमन्त्रः। अतः एव ऋग्वेदस्य ऋषिभिः समन्वयस्य महामन्त्रः उद्घोषितः "एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति"[१] इति अस्यार्थः सत्यमेकमेव, तस्य व्याख्यानं विप्राः ज्ञानिनः नानाप्रकारेण वर्णयन्ति। व्याख्याने एव भेदः प्रकृततत्त्वं तु एकमेव आत्मतत्त्वमिति। एवम् अयं समन्वयः अस्माकं जीवनमपि सुन्दरं करिष्यतीति नास्ति संशयलेशः।

न हि समन्वयो नाम स्वकीयस्वातन्त्र्यस्य अवलुप्तिः, स्वाभाविकवैशिष्ट्यस्य अन्तर्धानम्। समन्वयो नाम स्वस्य सिद्धान्ते शतप्रतिशतं स्थिरं स्थित्वापि अन्यस्य विषये सश्रद्धं सानन्दं स्वीकृतिप्रदानमेव उच्यते।

उपसंहृतिः

संहतिसमन्वयौ एतौ द्वावेव समाजं बलिष्ठं, सुस्थं कुर्वन्तौ स्तः इत्यत्र नास्ति संशयः। रामकृष्णसङ्घे बहुभ्यः देशेभ्यः धर्मेभ्यश्च जनाः सन्ति। तेषां सर्वेषां व्यवहारः आचारः भिन्नः तथापि संहतिसमन्वयचेतनया ते सर्वेऽपि आत्मनो मोक्षार्थं जगद्धिताय च कार्यं कुर्वन्तः सन्ति। अस्माभिरपि अनेन समन्वयचिन्तनरूपेण भावेन सुस्थसमाजसंरचनार्थं यतनीयम्। एवं श्रीरामकृष्णस्य वैदिकनीत्यानुसारी संहतिसमन्वयाख्यः मन्त्रः सर्वलोकान् पालयन्नस्ति, आगामिनि कालेऽपि मार्गं निर्दिशेत् इति न विद्यते संशयः। समाजस्य प्रत्येकं स्तरे अनेन भावेन सर्वैः जागरूकैः भाव्यमिति अस्मदाकूतिः। तेन समग्रायाः पृथिव्याः भूयः कल्याणं भविष्यति। सुप्राचीनकालादेव भारतस्य अयं संहतिसमन्वयभावः अस्मान् सन्मार्गं प्रदर्शयन्नस्ति। अतः नैयक्तिकस्तरात् आरभ्य आन्तर्जातिकजीवनेऽपि अयं भावः सादरं ग्राह्यः अस्माभिः। एवं बलिष्ठसमाजः इतोऽपि बलिष्ठतमः भवतु इति प्रार्थना।

***

१ ऋग्वेद, १/१६४/४६।

परिशीलितग्रन्थसूची

1. श्रीमः. **श्रीश्रीरामकृष्णकथामृत** (भागद्वययुतं बङ्गपुस्तकम्). उद्बोधनकार्यालयः : कलकाता. १९९६

2. श्रीमः. **श्रीश्रीरामकृष्णकथामृतम्** (संस्कृतानुवादः). स्वामितत्त्वविदानन्दः, भट्टाचार्यः, अयनः(अनुवादकौ). रामकृष्ण-मठ रामकृष्णमिशन ; बेलुडमठः, २०१४

3. गम्भीरानन्द, **युगनायक विवेकानन्द** (बङ्गपुस्तकम्). उद्बोधनकार्यालयः ; कलकाता, २००२

4. वन्द्योपाध्यायः, मानवेन्दुः. **मनुसंहिता** (बङ्गपुस्तकम्). संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार : कलकाता. २०१६

5. स्वामिपूर्णात्मानन्द. **श्रीरामकृष्णेर आह्निक मार्ग.** (बङ्गपुस्तकम्) उद्बोधनकार्यालयः : कलकाता. २०१६

Kartik Mete
Assistant Professor of Sanskrit
Government General Degree College Kalna-I

Home Address :
Vill+P.O – Routhkhanda
P.S – Joypur
Dist. - Bankura
Pin- 722138

A comparative study of Ānandvardhan and Derrida With Reference to Meaning of a Text

Dr. Rajneesh Pandey
Department of Sahitya
SVDV, BHU

We are living in the postmodern and poststructural era where the critical approach to literary text has entirely changed, especially when we talk about western literary discussion. The introduction of 'deconstruction' by Jacques Derrida has utterly changed the literary scenario. Before Derrida it was a general belief that a literary text has definite structure and meaning which is to be explained by the critic. But the concept of deconstruction has challenged the traditional outlook of reading of a text governed by the supposition that the system of language provides grounds that are self sufficient to organize the boundaries, the rationality and the determinate meanings of a literary text. It is quite surprising that the idea of multiplicity and indefinite possibilities of a literary text came in western mind in 1966. On the contrary this idea existed in Indian literary discussions centuries and centuries ago especially in *Dhwayālok* the celebrated work of the great Indian scholar Ānandvardhan. My present paper focuses on both scholars with special reference to their approach to multiplicity and indefinite possibilities of a literary text.

The whole literary discussion in Dhwayālok revolves around the determining factors of meaning in any literary text. Since the basic unit of any text, or any literary composition is word. In other words we can also say that the word has the shaping power of meaning, therefore, without being acquainted with the inherent powers of word we cannot understand the process of meaning determination. Mr Ānandvardhan was primarily interested in the determination of meaning in poetry or literature in general, so he has concentrated himself on the basic unit of meaning that is word and its import. Word according to Ānandvardhan is very influential tool of literary artist because whatever miracle is created in literature, it is only and only because of word. But at the same he also considers the response of perceptive readers. According to Ānandvardhan word is blessed with three types of powers. The keystone of his canon is the threefold division of meaning, emanating from threesome powers of the word which he has called Abhidhā (the denotative or literal power), Lakśana (the figurative meaning) and Vyañjanā (the suggestive power) respectively known as Vācyārtha (the literal meaning), Laksyārtha (the figurative meaning) and Dhwanyātha (the suggested meaning). Vācyārtha is the literal or dictionary meaning, Laksyārtha is the meaning that fabricated through the use of literary figures, while the Dhwanyārtha is the suggested or hinted meaning. Dhwanyārtha (the suggested meaning) is like the flashing which outshines other two types of meaning. The literal meaning of any word can be one or limited but no limit can be fixed for suggestive powers of the word. The Vyañjanā (the suggestive power) of the word is almost an unforeseen and impulsive exposure of meaning or meanings like a thunder flash which instantly shadows other two types of meanings. According to Ānandvardhan the whole charm of a literary text depends on this impulsive, uncertain, surprising and infinite nature of this Dhwanyātha or Vyañjanā. This Dhwanyārtha or Vyañjanā cannot be fixed for all the readers because every reader has its own potential, perceptions, and mental sets which play a great role in extracting the Dhwanyārtha. Dhwanyārtha is the clandestine power of the word which is always inherent in the literal meaning of the word. The pleasure of the reading of a text depends on his potential how profoundly he is able to dip deep into the apparent gesture of the word just like an arrow which first pierces first into the skin, then into the flesh and ultimately into the heart. From the outward skin (literal meaning) nobody can speculate about palpitations of the heart (Dhwanyārtha). Unless we penetrate into the literal import, we cannot understand the infinite glory and aura of the Dhwanyārtha (the suggested meaning).

There are four chapters in *Dhwayālok* and I have especially focussed my discussion on the first and the fourth chapters of the book because my purpose is to draw a comparison between Ānandwardhan

and the postmodern western critic Jacques Derrida regarding text and its meaning. In the very first chapter of the book Ānandwardhan has discussed the power and nature of the word; the basic unit of meaning in any literary text. In the fourth chapter he has talked about how the meaning of any literary text is indeterminate and infinite which is also the core point of discussion in Jacques Derrida's *Of Grammatology* . In the very first chapter(udyaot) he starts his discussion 'kāvyasayātmā dhwaniriti' it means the essence of poetry (literature) is dhwani (the suggesting power of the word). He says:

Yortthah sahridayaślāghyah kāvyātmeti vyavasathitah
Veyapratīyamānākhyau tasyabhedāvubhu smritah. (*Dhwayālok* ,Udyaot 1st, Kārikā 2)

The meaning which is inherent as a soul in any literary composition is mainly of two kinds, one is Vācyārtha (the literal meaning) and other is pratīyamān (the suggested meaning). The literal meaning of the Sanskrit word pratīyamāna is 'seeming' and this 'seeming' cannot be fixed for every reader and the seeming or suggested meaning is the real charm as well as immensely difficult to be defined in any literary composition . He further says:
Pratīyamānam punaanyadeva vastvasti vaņişu mahākavīnām
Yattatprasiddhāvayavātiriktam vibhāti lāvaņyamivāngnāsu. (*Dhwavālok* ,Udyaot 1st , Kārikā 4)

Here the pratīyamān or suggesting meaning, which is the true beauty of any literary text, has been compared to the beauty and charm of young damsel. Beauty is very easy thing to felt but very difficult to describe. It is like something which is inherent in all the organs of a young damsel but at the same time it is something which is beyond all the organs. The same thing has been said differently by the Neo classical poet Pope who says in 'Essay on criticism':

In wit, as nature, what affects our hearts
Is not the exactness of peculiar parts;
This is not lip or eye, we beauty call
But the joint force and full result of all

Thus beauty or charisma includes so many things which cannot be defined. In the same way the pratīyamān or suggested meaning, is inherent in the words but at the same time it is beyond the words and sometimes quite different from the literal meaning of the word. According to Ānandvardhan it this power of the word which opens the great literary piece for the readers to explore and understand the meanings as many as they can. This suggested meaning is the soul of literature which makes the literature vibrant and alive. It is this meaning which makes the literary artist great as Ānandvardhan says:

Kāvyasyātmā sa evārthastathā cādikaveh purā . (*Dhwayālok* ,Udyaot 1st , Kārikā 5)

The pratīyamān or suggested meaning does not emanate just because of the dexterity of vocabulary, rhetorical figures and syntactical pomp and show as it is stated in *Dhwayālok* :

Śabdārthşāsanjñānmātreņaiva na vedyate
Vedyate sa tu kāvyārthtattvajñaireva kevalam. (*Dhwayālok* ,Udyaot 1st , Kārikā 7)

Yes, the dexterity of vocabulary, rhetorical figures, syntactical pomp and show and many other literary devices may be the part of a literary text but they cannot be called the ultimate objective of the artist. He has beautifully explained it by giving the example of a person who is keen to light his room. For this purpose he prepares the lamp; he manages the lamp pot, the covering glass, the burning oil, and the match stick to light his room, but the management of these things cannot be his aim because his aim is only and

only to get the light. In the same way a literary artist applies so many things in the process of writing the text but these things are not his aim because he is interested in creating the suggesting beauty of the text. Look at the following example of Ānandvardhan:

Ālokārthī yathā dīśikhāyaṃ yatnavān janah
Tadupāyatayā tadvadarthe vāeye tadādritah. (*Dhwayālok* ,Udyaot 1st , Kārikā 9)

It is something which is extraordinary and related to talent which has no alternative. It is like a touchstone whatever it touches, it becomes the gold. It seems nothing but its becomes everything. Pope also gracefully admires the talent in 'Essay on criticism' :

Nameless graces which no methods teach,
And which a Master-Hand alone can reach.

Similarly, Ānandvardhan has also laid great emphasis on the role of talent in creating the suggesting power of the word so he says:

Saraswatī swādu tadarthvastu niḥṣyandmānā mahataṃ kavīnām
Alokasāmānyamabhivyankti parisphuramtam pratibhaviśesam. (*Dhwayālok* ,Udyaot 1st , Kārikā 6)

Thus Ānandvardhan has devoted his first chapter for the discussion of the nature and kinds of meanings conveyed by the word which he calls the multidimensional power of the word. Literal power of the word is common and known to almost every one, but he is not interested in the literal power of the word because there is nothing special in it, it cannot create any artistic phenomenon or literary charm. This is because of two things; literal power of the word is almost fixed and therefore dead and second, since it is fixed and known to everyone so unable to create any literary curiosity and charisma. Then he talks about the figurative meaning which is fabricated by various literary devices and rhetorical figures but this meaning is also a kind of literal meaning so it can also not be called dynamic in nature and phenomenal in power. So he emphasizes Dhwanyārtha or Vyañjanārth or pratīyamānārth (these Sanskrit terms are alternatively used for the suggested meaning). Dhwanyārtha is always encoded in literal meaning which a literary scholar has to decode. It is very dynamic and charismatic in effect. So he goes to the extent of saying that it is the soul of the body of literary text which means body is worthless and dead without this power. The face including eyes, ears, nose, mouth, hair and all the organs of the body look very beautiful and attractive till the soul is inherent in the body. Once the soul departs, the same face and all the organs lose all its charm and beauty. But it does not mean that soul is the name of the face or other parts of the face which may have the phenomenon of beauty for others. Not only this, even the same face has different, different reasons of beauty for different and different persons. This is the charisma of the soul which seeming nothing becomes everything, which being one becomes many. This is also the nature of Dhwanyārtha or suggested meaning which is always hidden but always the cause of literary charm, always silent but effects the most loudly vocal, always an untold beauty that allures the lovers to be told, always a perennial source of meaning that knows sky is the limit. The greatest culmination of this beauty can be realized in Dhwanyārtha. Such contemplation of beauty is definitely associated with some mysterious something and this mysterious something can be expressed only and only through the power of suggestion or Vyañjanā power of language. In the forth udyaot Ānandvardhan concludes that literal meaning (Abhidhā) of a text may be fixed but Dhwanyārtha is beyond any limit. He proclaims emphatically :

Dhwaneryah sagunībhūtavyangyasyādhvā pradarshitah
Anenānantyamāyāti kvīnām pratibhāgunah. (*Dhwayālok* ,Udyaot 4th , Kārikā 1)

He further explains the interminable nature of Dhwanyārtha:

Dhwanerittham gunībhūtavyangyasya ca samāśrayāt
Na kavyarthavirāmosti yadi syātpratibhāgunah. (*Dhwayālok* ,Udyaot 4th , Kārikā 6)

Awasthādeśakālādiviśeṣairapi jāyate
Aānantyameva vācayasya śuddhasyapi svabhāvatah. (*Dhwayālok* ,Udyaot 4th , Kārikā 7)

He is so much convinced with interminable nature of Dhwanyārtha that he goes to the extent of saying to leave aside the critics and poets even thousands of Brihaspati (the god of Knowledge) is unable limit the Dhwanyārtha.

Vācaspatisahasrānām sahasrairapi yatnatah
Nibaddhā sā kṣayam naiti prakṛtirjagatāmiva. (*Dhwayālok* ,Udyaot 4th , Kārikā 10)

He says that it is the miracle of Dhwanyārtha that can make even the ordinary thing as extraordinary, novel and unique just as the power of spring can make the old and ordinary looking trees and plants, fruits and flowers utterly new and enchanting:

Dṛṣṭaporvā apihyarthāh kāvyerasaprigrahāt
Sarve navā ivābhānti madhumāsa iva drumāh. (*Dhwayālok* ,Udyaot 4th , Kārikā 4)

The critical analysis of *Dhwayālok* reveals one thing very clearly that Mr Ānandvardhan was very much convinced that there cannot be the single determinate meaning of a text . The beauty or charm of any literary text lies in its Dhwanyārtha and this meaning cannot be restricted to any determinate structure of meaning and rationality.

The most significant as well as controversial theory of western literary criticism in the recent years is Deconstruction. It is an abstract philosophical argument and speculation around language and textuality. It designates a theory and practice of reading which queries and argues to challenge or undermine the assumption that the system of language provides grounds that are self sufficient to institute the boundaries, the rationality or accord and the determinate meanings of a literary text. Usually, a deconstructive reading aims to demonstrate that conflicting forces within the text itself serve to dissipate the so called certainty of its structure and meanings into an imprecise range of irreconcilable and undecidable possibilities. The French philosopher Jacques Derrida inaugurated this new movement in his paper 'structure, Sign and Play in the Discourse of the Human Sciences' at a symposium at Johns Hopkins University in 1966. Derrida's writings are multifaceted and vague. The synopsis can only points out their major trends. The seminal work of Derrida is *Of Grammatology* and writing and speech are the pivotal terms in the book. The traditional concept of language upholds the superiority of speech over writing. According to the ancient concept of language, the written word is graphic and it is the representation of the spoken word. Hence, in that sense the written word is the signifier of the spoken word. In other words, the written word is the signifier of the signifier and this is secondary to the spoken word. Derrida does not concur with this theory of language.

The pivotal point and axial proposition of his *Of Grammatology* is that "there is no outside text". Like all Derrida's key terms and statements, this proposition has manifold import. But the crucial one is that a reader cannot get any things in themselves beyond verbal signs which are independent of language system and which might serve to secure the determinable meaning. The repeated claim of Derrida is that not only all the western philosophies and theories of language but all the western uses of language are' logocentric' because they are founded on 'logos'. 'Logos' is a Greek term which implicates words and their rationality. They are 'logocentric' simply because they are 'phonocentric' i.e. they establish implicitly or explicitly the logical priority to speech over writing. By the term 'logos' Derrida implies a autonomous and self endorsed grounds totally outside the business of language itself but they are always

present to our consciousness and play a crucial role in centring the configuration of linguistic system. As a result they suffice to define the bounds, rationality, and determinate meanings of any written or spoken utterance within that linguistic system. Derrida alters the traditional emphasis on speech in preference to writing and proposes a shift from ' logocetrism' to 'graphocentrism'; i.e. the shift in importance from speech to writing. Derrida's intention is to liberate the totalizing and totalitarian influence of metaphysics. Hence, he proposes a new concept of writing which is based on three complex words: 'difference', 'trace' and , 'archewriting'. The term 'difference' means two actions: differing and deferring. 'differing' is the one not being another and it is spatial. 'Deferring' is something being postponed or delayed. It is temporal. According to Derrida each sign performs two actions: differing and deferring. Hence, the structure of sign is conditioned by differing and deferring not by the signifier and the signified. This implies that a sign is something that is unlike to another sign and something that is not the sign. Each sign differs from another sign and has its power of deferment; the capacity to postpone. Thus, a sign is something which is not there. It is something which has to be discovered. It is clear that a sign has no fixed meaning for its meaning is contextual. All that a sign can do is to urge upon us to search for what is lacking and remind us what it is not. Therefore the sign is a 'trace'. Derrida then endeavours to define writing as 'inscription in general whether it is literal or not and even if what it distributes in space is alien to order of the voice'. Commenting in this concept of 'writing' Gayatri Chakravorty Spivak observes that writing is "something that carries within itself the trace of perennial alterity, the structure of the psyche, the structure of the sign. To this structure . Derrida gives the name 'writing". Derrida calls it arche-writing which contains graphic as well as non-graphic expression. Thus, writing is the name of any structure that carries trace. It can be anything- a portrait, a wall post, a gesture, music, sculptor, cinematography and so on. Barbara Johnson's succinct statement of the aim and methods of deconstructive reading is quite relevant to mention here " 'deconstruction' is not synonymous with destruction,... the deconstruction of a text does not proceed by random doubt or arbitrary subversion, by the careful teasing out of warring forces of signification within the text itself. If anything is destroyed in deconstructive reading, it not the text, but the claim to unequivocal domination of one mode signification over other"(5). J.H. Miller also explains Deconstruction as " Deconstruction as a mode of interpretation works by a careful and circumspect entering of each textual labyrinth... The deconstructive critic seeks to find, by this process of retracting, the element in the system studied which is alogical, the thread in the text in question which will unravel it all, or the loose stone which will pull down the whole building.... deconstruction is not a dismantling of the structure of a text but a demonstration that it has already dismantled itself". Paul De Man also says " a text simultaneously asserts and denies the authority of its own rhetorical mode" The chief arguments of Derrida put in question the basic metaphysical assumption of western philosophy since Plato, and try to establish the fact that no work of literature whatsoever has been able to express exactly what it wanted to say and therefore the business of critics is to deconstruct and recreate the text, taking their words not as the outward form of their meaning but only 'the trace of a quest'. The deconstructive philosophy is virtually a reaction to the structural philosophy of Claude Levi Strauss, a departure from structuralism.

If we take the conclusion of Derrida's writings we can say that he believes firmly that in spite of the 'difference' that a writer makes between one word and another he can never express the meaning exactly and perfectly. He always means more than what he indicates through 'writing'. Therefore, the critic has to take the words of the writer not as the outward visible garb of his meaning but merely as a 'trace or indicator of his meaning. He must recreate the work form according to his own comprehension. The destructionists argue that far from presenting any fixed meaning words carry with them a certain absence or indeterminacy of meaning. Hence, literature is a free play of signifiers without a centre and criticism only an endless pursuit. No critic can claim that he has got the true meaning of the text. The deconstructionists have made a division of criticism into two types: 'metaphysical' and 'deconstructive'. Whereas the 'metaphysical' criticism pre-supposes that the text ha a fixed meaning which the critic is

supposed to explain, the deconstructive criticism believes that an author at once 'affirms' and 'unaffirms', 'says' and 'unsays' his meaning.

After going through the ideas of both Derrida and Ānandvardhan we come to this conclusion that there can be no fixed meaning and structure of the text. For Derrida this indefinite possibilities of literary meaning is due to the term used by him 'difference' having two action i.e. deferring and differing, while for Ānandvardhan this is because of the three fold meaning of words particularly it is the result of Dhwanyātha (the suggested meaning). When we deeply analyse both the writers we are really surprised to see that the outcome of both writers is one i.e. indeterminate possibilities of literary text. They may differ from each other in their views of the means which create indeterminate possibilities of literary text but their conclusions are the same.

Books consulted and cited:

Abhinavagupta. Abhinavabharati (eleventh century A.D.) Ed. Visveswara. Delhi. 1960

Abrams M.H. *A Glossary of Literary Terms*. Harcourt Asia Pte Ltd. 2000.

Anandavardhana. *Dhvanyaloka*. (ninth century A.D.) Ed. Krishnammorty Dharwar. 1974.

De Man Paul. *Allegories of Reading*. London: Yale University Press , 1979.

Derrida, J. *Writing and Difference*. London: Routledge & Kegan Paul Ltd, 1978.

---------*Of grammatology / by Jacques Derrida ; translated by Gayatri Chakravorty Spivak* Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1976.

Johnson Barbara. *The critical Difference: Essays in the contemporary Rhetoric of Reading*. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1980.

Miller Hillis J. *Fiction and Repition: seven English Novels*. Paperback, 1982.

Narsimhaiah, C.D. ed. *East-West Poetics at work*. New Delhi: Sahitya Akademi, 1994.

Ray, Mohit, K. *A Comparative Study of Indian Poetics and Western Poetic*. New Delhi: Sarup & sons, 2008.

 ISSN 2320-2025

लोकव्यवहारे अनुमानम्

ड० सौरबधिभट्टाचार्य्यः,
सहायकाचार्यः, संस्कृत विभागः,
गलसी महाविद्यालयः, पश्चिमबंगम्

प्रबन्धसारः
स्वार्थानुमान परार्थानुमान भेदेन अनुमानं द्विविधम्। तत्र अनुमान पदेन अनुमिति तत् करणं वेति विचार्यते। केचन भाववाच्ये विहित अनट् प्रत्ययं आकलज्ज अनुमान पदेन अनुमितिरिति कथयन्ति। तेषां मतं समीचीनं न वेति वर्ण्यते। अनुमानस्य प्रभावोऽपि संक्षेपतः उपस्थाप्यते इत्येव प्रवन्धस्यास्य विषयः।

कुञ्चिशब्दाः - स्वार्थनुमानं, परार्थानुमानं, परामर्शः, प्रदीपः सर्वविद्यानाम्।

विषयविमर्शः

शैशवात् प्रभृति मानवो यत्र धूमः तत्रवह्निरिति धूमे वह्नेः व्याप्तिम् अवधारयति। यत्र धूमः तत्र वह्निरिति। वह्निः व्याप्यो धूमः इत्येव व्यप्तिग्रहः सम्पद्यते। न तु यत्र वह्निः तत्र धूमः इति धूमः व्याप्यो वह्निरिति वह्नो धूमस्य व्याप्तिः। तथाच हेतुव्यापक साध्य समानाधिकरण्यमेव व्याप्तिः। न तु साध्यव्यापक हेतुसामान्याधिकरणम् व्याप्तिरिति। एवञ्च अनुमितौ नव्यमते व्याप्तिज्ञानं करणं भवति। साध्यव्याप्य हेतुमान पक्ष इति परामर्शो व्यापारतया मन्यते, एवञ्च परामर्शो विषय हेत्वाधिकरणमेव अनुमितेराश्रयो भवति। अर्थात् परामर्शस्य धर्मिनि एव अनुमितिर्भवति, पर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ वह्निव्याप्य धूमः इति व्याप्तिज्ञानं करणम् अनुमानप्रमाणं, प्रमाणं वह्निव्याप्य धूमवान पर्वतः परामर्शः व्यापारो भवति तदनन्तर पर्वतो वह्निमान् इति अनुमिति जायते न तु पर्वतो वह्निमान् धूमात् इत्यनुमितिः।[1] प्राचीनमते वह्निव्याप्य धऊमवान पर्वतो परामर्श एव पर्वते वह्न्यनुमितौ करणम्। अतएव प्रमाणं भवति, एतन्मते फलायोग व्यवच्छिन्न कारणमेव करणं स्वीक्रियते। व्यापारवत् कारणं करणमिति नव्यमते अभ्युपेयते, प्राचीनमते फलाव्यवहित-पूर्ववर्त्ति कारण एव फलायोग-व्यवच्छिन्न कारणमिति तदेव करणम् अनुमितौ परामर्शः एव करणं प्रमाणं भवति। लिङ्गपरामर्श अनुमानं इति परामर्शस्यैव अनुमितो प्रमाणत्वम् इति। एतच्चानुमानम् - न्यायभाष्यकारेण त्रिकालवृत्ति विषयाणां प्राहुकमुक्तम्। तथाच - सद्विषयञ्चप्रत्यक्षम्।

 ISSN 2320-2025

सदसद्विषयञ्चानुमानम् कस्मात् त्रैकाल्यग्रहणात् त्रिकालयुक्ता अर्थात् अनुमानेन गृह्यन्ते। इति प्रत्यक्षतोऽनुमानस्य उत्कर्ष उक्तः।

एतच्चानुमानं (लिङ्ग परामर्शः) स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं इति भेदेन द्विधा भवति। तत्र परार्थानुमानं न्यायप्रयोज्यम् स्वीक्रियते, न्यायस्तु उचितानुपूर्विक प्रतिज्ञादि पञ्चवाक्यसमुदायः प्रतिज्ञादि पञ्चवाक्य समुदाय एव प्रतिज्ञा हेतु उदाहरण उपनय निगमन पञ्चवाक्य न्यायः, स्वार्थानुमाने अर्थात् स्वप्रतिपत्ति हेतु परामर्शरूपस्वार्थानुमाने न्यायस्य प्रयोज्यत्वम्, नाभ्युपेयते। परार्थानुमाने एव उक्त न्यायस्य प्रयोजनीयता अभ्युपेयते इति। तेनैवोक्तम् अनुमानं द्विविधम्, स्वार्थं परार्थं चेति। तत्र परार्थानुमान प्रयोयोजक प्रतिज्ञादि पञ्चवाक्यसमुदायेन विरुद्ध मतवर्ति पुरुषोऽपि प्रकृतार्थ वोधयितुं शक्यते, एवं हि न्यायस्य प्रभावः।[2] अतएवोक्तं भाष्यकारेण-परमोन्याय इति। परमत्व विप्रतिपन्न प्रतिपादकत्वम्। इति उद्द्योत्कारः आह।[3] यथा विरुद्धवादी न्यायेन प्रकृतार्थं वोधयितुं शक्यते तत् प्रदर्श्यते। कदाचित पथि गच्छन् कश्चन आह दृश्यमानो पर्वतोऽयं वह्निमान इति। तत श्रुत्वा अपरो व्रवीति-कथमेवं कथ्यते, तदनन्तरं प्रथमो वक्ता धूमात् इति वाक्यं प्रयुङ्क्ते। ततोऽसौ प्रतिवादी व्रुते-अस्मिन् पर्वते धूमस्य सत्त्वात् वह्निःसत्त्वम् कथमभ्यूपेयम्। ततः प्रथमो वक्ता उदाहरणेन स्पष्टं करोति। यो यो धूमवान् स स वह्निमान्, यथा महानसम् इति, महानसे (पाकशालायां) धूमदर्शनेन वह्नेः सत्त्वम् यथा भवता बुध्यते तथैवात्र वोध्यव्यम् इति। ततस्तु प्रतिवादी कथयति-महानसे तत् स्वीकरोमि, अत्र कथं स्वीकुर्याम्? तत् श्रुत्वा प्रथमा वक्ता उपनयवाक्यं प्रयुङ्क्ते, तथा चायम् इति। एतत् तु उपमान प्रमाणमूलकम् उपनयवाक्यम्, तथाच पाकशालायां यथा वह्निःव्याप्य धूमो वर्तमानः सन् वह्निं वोधयति तथैव अत्रापि पर्वते वह्निः व्याप्य धूमः वर्तते इति, एतादृशं उपनयवाक्यं उक्त्वा प्रथमो वक्ता तस्माद् तथेति निगमनवाक्यं व्रवीति, ततोसौ प्रतिवादी पर्वतो वह्निमान् इति अवश्यम् स्वीकरोति। एतादृशन्यायवाक्यप्रयोगेन प्रयुज्य मानवाक्येन वह्निव्याप्य धूमवान् पर्वत इति परार्थानुमानं परप्रतिपत्तिजनक परामर्शः प्रतिवादिनः आत्मनि जागर्ति, तेन असौ पर्वतो वह्निमान् इति अनुमानम् अभ्युपेति।

पर्वतो वह्निमान् इति शब्दप्रमाणमुलक प्रतिज्ञावाक्य प्रयोगानन्तरं धूमात् इति अनुमानप्रमाणमूलकं हेतुवाक्यं प्रयुज्यते। ततः प्रत्यक्षप्रमाणमूलकं यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम् इति उदाहरणवाक्य प्रयोगेन धूमे वेह्नवाप्तिम् अवधारयति वह्नि व्याप्य धूमः इति। ततश्च प्रयुज्यमानउपमानवाक्येन तथाचायमिति उपमान प्रमाणमूलकेन वह्निव्याप्योधूमवान् पर्वतो इत्येवं अनुभवति इति परार्थानुमानेन परामर्शेन तस्मात् तथेति

निगमनवाक्येन तत्र पर्वते वह्निं दृढ़म् निश्चिनोति पर्वतो वह्निमान् इति। निगमनवाक्यं तस्मात् तयेति वाक्यं। उपनयवाक्यपर्यन्तेन प्रसाधित परामर्शस्य परार्थुमानस्य अवश्यमेव प्रमाजनकत्वं निगमनवाक्येन अवधार्यते।[4] इत्येव पञ्चावयव न्यायवाक्यप्रयोज्यपरार्थानुमानस्य परामर्शरूपस्य विप्रतीपन्न प्रतिपादकत्वं (परप्रतीपादसञ्चं)। प्रतिज्ञाहेतुदाहरण उपनयेति चतुष्टय न्यायवाक्यस्य शब्दानुमान प्रत्यक्षोपमानेति प्रमाणचतुष्टयमूलकत्वेन परव्युतपत्ति जनने अव्याहत शक्तिरिति। एकेन प्रमाणेन यो विक्षितार्थं न स्वीकुर्येति तदर्थं प्रमाणद्वयस्य उपन्यासः।

यो द्वाभ्यां नाभ्युपगच्छति तदर्थं प्रमाणत्रयस्य प्रयोगः क्रियते, तथापि यो विवक्षितार्थं न स्वीकुरुते तदर्थं प्रमाणचतुष्टयमपि प्रयुज्यते। इदानीं चतुर्भिः प्रमाणमूलकैः न्यायवाक्यैः अवश्यमेव प्रतिवादी वक्तुर्विवक्षितार्थम् स्वीकरिष्यति, तथापि न स्वीकरोति तदासौ उन्मत्तः अथवा वुद्दिरहितो वोद्धुमयोग्यः तादृशं जनः तत्स्थानात् वहिरपसार्य्यः, स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं इत्यत्र भाववाच्ये प्रत्ययविधानाद् अनुमान शव्दस्य अनुमितिरूपार्थेः मा ग्रहणीयः, अत्रस्थलीय परप्रतिपत्तिहेतु अनुमानमेव परार्थानुमानमिति कथनात अनुमान शव्दस्य अनुमितिरूपार्थः निषिद्धः, एवम् स्वार्थानुमानस्थलेऽपि ज्ञातव्यम्, परार्थानुमान शव्दात् परार्थानुमितिरिति अर्थ ग्रहणीयः एवं कश्चन चेद् व्रवीति तर्हि तं प्रति क्रयात परप्रतिपत्ति हेतुरिति कथं संगमनीयः।[5] परप्रतिपत्तिपरस्य अनुमितिरूपा प्रतिपत्ति, तत्र यो हेतु स अनुमितिर्न भवति परामर्श एव भवेत्, शास्त्रे परार्थानुमानं परामर्शरूपमेव स्वार्थानुमानं परामर्शरूपमेविति अभिहितम्, अतीव प्रामाणिक अभिधान न्यायकोशे तथैव उक्तम्।[6] अत्र चिन्तनीयम् केनापि शास्त्रकारेण स्वार्थानुमानं स्वार्थानुमितिः परार्थानुमानं च परार्थानुमिति नोक्तम्। परार्थानुमानं परार्थानुमितिरिति मा मन्तव्यम्, स्वार्थानुमानं स्वार्थानुमिति वा मा अवगम्येत।

व्यवहारिके अनुमानस्य प्रभावः। एकदा द्वौ मादकासक्तौ मादकभक्षणेन ज्ञानशून्यो भूत्वा पथः पार्श्वस्थितभूमौ निद्रितौ अभवताम्। तयोरेकः हठात् प्रवुद्धः सन् मादकक्षणेच्छया व्याकुलः रामस्य रस्त्राञ्चलेन वद्धः सम्पूटके मादकमस्ति इति स्मरण् आवयोः को रामः इति निर्णेतुमक्षमः स्वस्य वस्त्राण्वेषनानन्तरं शयानस्य वस्त्रं अण्वेष्टुं प्रवृत्तः, मादक सम्पूटकं प्राप्तवान्। ततस्तु अहो अयमेव रामः सम्पूटकवत्त्वात् अहन्तु श्यामः इति निर्णीय प्रफुल्लोभूत्। मादकञ्च यदेच्छं भक्षितवान्, एमवृरूपेन अनुमानेन वस्तु निर्णीयते, अतीतवस्तु भविष्यवस्त्वपि अनुमानेन यथार्थतया निर्णीयते, यथा वृक्षमूले अङ्गारम्, वृक्षपत्रेषु कज्जलं दृष्टा तत्रैकदा अग्निः प्रज्जलितोऽभूत् इति निर्णीयते। यद्यपि तर्काप्रतिष्ठानात् इति

वेदान्तदर्शनस्य सूत्रेण तर्कस्य (अनुमानस्य) अप्रतिष्ठा अभिहिता मुनिना व्यासदेवेन इति सत्यम्, किन्तु उक्त सूत्रस्य शारीरकभाष्ये आचार्यशङ्करेण अभिहितं कुतर्कस्य प्रतिष्ठा नास्ति इति, तदेव अभिहितं भगवता व्यासेन, किन्तु सत् तर्कस्य प्रतिष्ठा महर्षिणा व्यासेन न खण्डिता। सकल तर्कानां (अनुमानानां) अप्रतिष्ठातः लोकयात्रैव न चलिष्यति। वुद्धिमन्तः जनाः सत् तर्केण (निर्दोष अनुमानेन) वस्तगतिं अवधार्य एव तत्र प्रवर्तन्ते, नान्यथा तेन तु ते अभिलसितम्, प्राप्नुवन्ति। भगवान् महर्षि व्यासोऽपि निर्दोषोनुमानेन वेदान्त प्रतिपाद्य व्रह्मतत्त्वम् वेदान्तदर्शने उपदिदेश, तेनैव वेदान्तदर्शनम् न्यायप्रस्थानम् इति संज्ञाम लेभे, उक्तञ्च भगवता नारायणेन गीताशास्त्रे व्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः। जन्माद्यस्य यतः शास्त्रयोनित्यात्। तत् तु समन्वयात् इत्यादि व्रह्मप्रतिपादक हेतु प्रसाधित पदसमूहात्मकैः वाक्यैः व्रह्मोपदेशं चकार भगवान् व्यासमुनिरिति। एतेन तत्त्वोपदेशः सन्न्यायोपस्थाप्य अनुमानेन कर्तुं शक्यते। शास्त्रज्ञास्थथैव कृतवन्तः, पूर्वोक्त भगवद् उपदेशेन दृढं प्रतीयते ये खलु पण्डित्याभिमानेन न्यायशास्त्रेन तत्त्वं न ज्ञायते तत्त्वज्ञानार्थं वादरायाण्माश्रयणीयम् इति वदन्ति ते वृषैव तादृशं भाषण कुर्वन्ति। लोकसम्मोहका मन्दमतयस्ते। स्वयं ज्ञानसागरः व्यासः न्यायाश्रयेणैव वेदान्ततत्त्वं उपदिदेश। तत्त्वं विचारितवांश्च एतद् स्मर्तव्यम्। एतादृश महिमान्वितः न्यायः तत्त्वोपदेशे अक्षम इतिवाक्यम् दुर्वुद्धिसम्भूतम् उन्मत्त प्रलाप इति अश्रद्धेयम्। औचित्यानौचित्य ज्ञाने कार्याकार्यव्यवस्थितौ यथार्थायथार्थ निरूपणे च अनुमानमन्तरेण गतिर्नास्ति। किमधिकम्, न्यायविद्वेषिणः न्यायमतखण्डनेऽपि न्यायमेवाश्रयन्ति, एवञ्च स्वमतमण्डने परमतखण्डने च न्याय एव अवलम्वनीय उक्तञ्च प्रदीपः सर्वविद्यानाम् उपाय सर्वकर्मानाम्, आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्येशे प्रकीर्त्तिता इति न्यायभाष्ये।

नानाविद्या प्रतिपादकानां नानाशास्त्रीय शव्दराशीनां न्यायावलम्बनेनैव प्रकृतार्थवोधः सञ्जायते, अर्थात् न्यायप्रसाधित प्रमाणेनैव नानाशास्त्रीय प्रमेयाणां प्रकृतार्थवोधः सम्भवति। विना न्यायावलम्वनेन न सम्भवति। इत्यत उक्तम् प्रदीपः सर्वविद्यानाम् इति। यथा प्रदीपालोकेन अन्धकारे गमनागमने अनायासेन निर्विघ्नतया भवति तथा न्यायानुशीलनेन वुद्धेवैशद्यात् सर्वशास्त्रीय प्रकृतार्थज्ञानं स्वच्छं प्रमादशूण्यं जायते। सर्वकर्मणां उपायभूतः कथं न्यायः? न्यायशव्देन न्यायशास्त्रप्रसाधित प्रमाणानि, न्यायेनैव विचार्य स्थिरीकृत्य कर्तव्यकर्माणि सम्पादयेत् इति, तेनैव कर्मभ्यः सुफलं भविष्यति नान्यथा। तथाच शुभाशुभे लाभालाभौ अविचार्य कर्मकरणे अर्थनाशः वैफल्यं च भवेत् इति। तेनैव उक्तम् उपायः सर्वकर्मणाम् इति। सर्वे धर्मा अपि न्यायम् अवलम्व्य जीवन्ति,

उतकर्षञ्च लभन्ते, मुर्खःहस्ते निपतितो धर्मः कदार्थितो भवति। न्यायप्रसाधितः वुद्धिमत्-जनाचरित धर्मः सर्वजनकल्याणकरः मनुष्याणां सुवुद्धिकारको भवति। क्लेशहारकः सुखदायकश्च भवति। तेनैवोक्तम् आश्रयः सर्वधर्माणाम् इति। एवं हि न्यायस्यसर्वत्र सर्वलोकहितकारि परम प्रभावः।

तथ्यसूत्र :

१. केशवमिश्र प्रणीत तर्कभाषाग्रन्थम् आलोच्य उक्तमतम् अधीगतम्। तन्मतमेव नव्यन्यायस्य मतम् इति विज्ञातम्।
२. उक्तमतन्तु नव्यन्यायस्य अवयव नामक ग्रन्थे प्रथमभागे गङ्गेशोपाध्यायपादेन उपदिष्टं वर्तते।
३. प्र.अ.न्यायभाष्य
४. उक्तञ्च न्यायभाष्यकारेण सर्वेषां एकार्थ प्रतिपत्तौ सामर्थ्य प्रदर्शनं निगमनं इति। न्या.द. प्रथमाध्याये द्वितीयाह्निके निगमन सूत्रभाष्ये।
५. उक्त मतं तु तर्कभाषा ग्रन्थे परार्थानुमान व्याख्या प्रसङ्गे वर्तते।
६. तत्र कोशकार परसमवेत अनुमिति करणम् लिङ्गपरामर्शः परार्थानुमानम् इत्येव प्रदर्शितवान्, केशवमिश्रप्रणीत तर्कभाषायाम् स्वार्थानुमान व्याख्यावसरे। "तेन व्यवस्थितमेतत लिङ्ग परामर्शो अनुमाणमिति, तत च अनुमानं द्विविधं - स्वार्थं परार्थं चेति, स्वार्थं स प्रतिपत्ति हेतु। तर्कभाषा ग्रन्थे अनुमानप्रमाणे।

सहायकग्रन्थाः

१. तर्कभाषा, केशवमिश्रः, प. गङ्गानाथझा, पुणा, १९२५
२. तर्कसंग्रहः, श्रीमदन्नंभट्टविरचितः, श्रीनारायणचन्द्रगोस्वामी, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, १३९०
३. न्यायदर्शनम्, गौतमकृतम्, वात्स्यायनभाष्य विश्वनाथीय-वृत्ति-समेतम्, चौखम्वा संस्कृत सीरीज, वाराणसी, १९९२
४. न्यायदर्शनम्, गौतममुनीप्रणीतम्, श्री.स्वा. दर्शनानन्द सरस्वतिकृत भाषानुवादसहितम्, मुरदावाद, १८७५
५. वैशेषिकदर्शनम्, श्रीमन्महर्षि कणादविरचितम्, लाहौर, १९८५
६. वैशेषिकदर्शनम्, कणादमुनिप्रणीतम्, श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण संस्कृत्य प्रकाशितम्, कलिकाता, १८८६
७. The Tarkabhasa of Kesavamishra, Ed. by A.B. Gajendragadkar and R.D. Karmakar, Puna, 1934.
८. Nyayakosa on Dictionary of Technical terms of Indian Philosophy by Mahamahopadhyaya Bhimacharya Jhalakikar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1928.

Vivekananda: A Life to be revisited

Dr. Gour Baran De
Assistant Professor
Department of Sanskrit
Ramananda College, Bishnupur, Bankura

Abstract:

Swami Vivekananda's teachings have the foundations of building up a new society in India that is modern in the global sense and keeping with the time. while retaining all the traditional values that are Indian to its very core. His works towards social reforms are the basis of all his efforts. He was also instrumental towards making the West aware of the modernity and timelessness at the same time of the Indian traditions. His views on education of the youth are still relevant and can be utilized towards building up a new India that can compete with the rest of the world, all the while not losing the basis tenets of their values. His work was based on spirituality and his views on the religions of the individuals were the base upon which all thus thought too shape. hence it is the most important of them all to understand.

Keywords:

Vivekananda, Religion, Education, Social Reforms, Indian values

Introduction:

Swami Vivekananda, an Indian spiritual social reformer was born as Narendra Nath Dutta to Viswanath Dutta and Bhuvaneswari Devi in 12th January, 1863, in Kolkata. His father was a barrister and philanthropist. Young Narendra graduated from the Scottish Church College, Kolkata.

Narendra took up the name of Swami Vivekananda when became a monk after the death of Ramkrishna Paramhansa, a religious and spiritual leader of the times, and of whom Narendra was a disciple.

Narendra had wide knowledge of the ancient Indian scriptures such as the *Vedas, Upanishads, Puranas* etc. His emphasis was on the concept of the *karma Yoga*, though he had extensive knowledge on the *Bhakti Yoga, Raj Yoga* and the *Jnana Yoga* as well. He also had knowledge of the Western philosophies and History. Narendra was known to be a talented singer.

Vivekananda founded the Ramkrishna Mission in 1886. The Mission still is going strong and carrying forward his ideal of philanthropy and education in India and worldwide.

In 1898, Vivekananda addressed the 'Parliament on Religion,' in Chicago, U.SA. where he talked about the various aspects of the spirituality inherent in Hinduism, which changed the view of the entire world towards India and Hinduism. Later, he continued working towards social reforms and philanthropy. founded upon the Hinduism of India. Swami Vivekananda died on 4th July, 1902 at barely 40 years of age. The legacy of his social activities, spirituality and educational continues.

Objective of the Study:

The works and thoughts of Swami Vivekananda, who was a not a mere Hindu monk, but a spiritualist, social activist and an educationist as well, are very pertinent towards creating an ideal society, particularly in view of the current world situation. The ideals of Vivekananda was to build up the youth strong in both the body and the mind, so that they may be successful in the ambience of the western technological development, all the while retaining the core values of the traditions of India. For that purpose, we intend to study the core teachings of Swami Vivekananda, so that we may glean about his philosophies and thoughts and apply them to our lives in order to better cope with the challenges of life.

Body of the Article:

Swami Vivekananda. the monk who was also the social activist. is known mostly for putting India in the map of the Western society, with all her spiritual and knowledge base. After his famous 'Chicago Address' he became the flag bearer of Hinduism to the world. but he was more than that and often his persona of a social activist went concurrently with his philosophical side. In fact, one of his famous utterance was, "*Mukti* and all else appear of no consequence to me." Vivekananda in that sense was a pioneering figure who played an integral part in the shaping of modern India. Even though he practiced asceticism as a Hindu monk, Vivekananda was inherently secular – he took efforts in upliftimg the downtrodden and

including the untouchables. He also took leadership in women's education with the aim of their liberation as well as universal literacy. Social service was part of his religious practice and constituted the foundation of social reforms measures. His famous inspiring utterance. "Arise, awake and stop not till the goal is reached" may be the anthem of the youth worldwide.

Vivekananda realized that India is immersed in spirituality: every culture has its own ideal, and for India it is the inherent spiritual philosophy. He said, "...Our motherland has religion and religion alone for its backbone, for the bedrock upon which the whole building of its life has been based." To him, religion and spirituality were synonymous. He was deeply influenced by the *Vedanta*, which he gave a modern interpretation to in order to make them pragmatic. He wanted the individuals to carry out the views of the *Vedanta* in every aspect of their lives. The fundamental principle of the *Vedanta* is that the soul of each individual is identical with the Supreme Being. As Vivekananda said, "Each soul is potentially divine. The goal is to manifest this Divinity within..." He held that the inherent characteristic of the soul of an individual is purity and goodness, and Swamiji emphasized on the aspect of morality to enhance them. Spirituality, according to Vivekananda was nothing of the occult or the mysterious but the artless response of the individual's inner nature. For the purpose he laid emphasis on the *Karma Yoga*, which shows the ways to perfect the individual within the daily activities. He interpreted the teaching of the *Gita*vis-à-vis the ways of applying it to the pragmatics of modern India. Vivekananda was taught by his *guru* Sri Ramkrishna Paramhansa that truth is one but called by different names. This is also the foundation of he *Vedanta*. He professed that thought there were many different religions worldwide, the goal of all of them was the same – namely, the realization of the God. As he said in the Chicago parliament of Religions. "I am proud to belong to a religion which has taught the world both tolerance and universal acceptance. We believe not only in universal toleration, but we accept all religions as true." The ideal religion according to him would be one that was inclusive of all human beings, from the lowest to the highest – it will "recognize diversity in every man and woman, and whose whole scope, whose whole force, will be created in aiding humanity to realize its own true, divine nature."

Education, according to Vivekananda is the "manifestation of the perfection already in man." Going further on the subject, he held that the problem with the education system was that there was no concrete goal to pursue. He tried to establish a goal for the teachers who would shape the youth of the times, which was based on the philosophies of the *Vedanta*. According to it, the essence of the individual is the soul. Thus, the aim of education should be the manifestation of our higher nature, which is present in all individuals. The ultimate goal of education, according to Vivekananda, should be the realization of the power within each individual and the journey should be towards bliss (*satchidananda*). He said, "Thus *Vedanta* says that within man is all knowledge even in a boy it is so and it requires only an awakening and that much is the work of a teacher." A teacher can only nurture what is already present in the essence of the student. Vivekananda laid special emphasis on the environment of the home as well as the school for the child in order for growth. Thus, according to him, parents were equally important in shaping a child's future – their ways of life would influence the child in making his/her future. As for the medium of instructions, he was of the opinion that the vernacular was the correct form of education. But he also laid equal emphasis on learning English and Sanskrit along with it. English is needed for universal communication as well as for mastering the Western sciences and technology. Sanskrit would help the child learn more about the vast riches of ancient literatures of our country. He realized that if language ceased to be the privileges of a few, then social unity would be enhanced.

Vivekananda meticulously included physical culture, aesthetics, language, religion, science and technology while laying out the curriculum of the children. He believed that these were necessary for an all round development of the body and mind of the student. Since spiritualism is deeply rooted in the Indian culture, he felt that that should be apart of the education as well. Thus, he propagated the idea of including the ancient epics of the *Ramayana* and the *Mahabharata* as well as the holy texts of the *Gita*, *Upanishads* and the *Vedas* should be included in the curriculum of an Indian student. Last but not the least, he believed that no education was complete without aesthetics and fine arts.

Vivekananda has also left his indelible mark on the fabric that is India as a social reformer and activist. He inspired – and continues to inspire the

people to improve their condition and not accept a life of degradation as handed out to them for generations. Eradication of poverty, emancipation of women, general education was the aspects that he had focused upon. According to Vivekananda, the religious and spiritual base of India would be the main force to bring about the social changes in the country. He relentlessly worked to remove the hegemony of religious, social and cultural norms prevalent at the time. *Vedanta* inspired him to work towards removal of eradication of poverty; Vivekananda gave a new lease of life to India with his reinterpretation of the *Vedanta*. He called out the oppression of the colonists as well as the feudal system of the country. He strived to find the ways to transform the state if the society and turn India into an independent and strong nation.

Even though Vivekananda's calling to his life was as a spiritual and religious leader, his sense of the political was quite prominent and ahead of his times, in fact. He was outraged with the mistreatment and abuse of rights for the downtrodden and the plight of the womenfolk of his times. He wanted to merge the Western advancement of technology, while being able to avoid the entrapment of the mindless imitation of the Western ways in general. He says as much, in his book titled 'On India and Her Problems' he says, "Remember that the nation lives in the cottages. But, alas, nobody ever did anything for them. Our modern reformersare very busy about widow-remarriage. Of course, I am a sympathizer in every reform, but the fate of a nation does not dependupon the number of husbands the widows get, but upon the condition of the masses." He then went on to says that, "So long as millions live in hunger and ignorance, I hold every man a traitor having been educated at their expense, pays not the least heed to them."His creed of social reforms influenced no less than the likes of Mahatma Gandhi. Social service as a part of religious belief was something that is still relevant and his famous words, "Awake, arise and stop not till the goal is reach" still resonates through India's soul.

This self-realization was also to be extended to the realization of others, and only then society would benefit as a whole. The whole population of the world is part of the same *Brahman*, the Supreme Being. That makes each individual divine; it is within the human himself/herself. This was a concept that was way ahead of his time, and only his interpretation of the *Vedanta* texts got him there. During his time, caste system, with all its ugly reality, was prominently prevalent in India. There was no way a person

would be allowed to come out of his birth. Vivekananda propagated the idea that a person's caste should be based not on birth, but on actions and qualities of the individual. Individuals make up society and if individuals develop the society will automatically follow. He had to fundamental ideas about education. The first was education on a mass basis – at his time education was the prerogative for a privileged few. Vivekananda realized that without universal education, there was no hope for the country to be free of the clutches of exploitation. Only such an individual would be able to become self-reliant in the true sense of the term. His forethought on informal education – which still runs strong today – was one of his greatest contributions to the nation.

References:

1) www.sanskritimagazine.com/spirituality/swami-vivekanandas-perspective-on-spiritual-heritage-of-india/
2) www.esamskriti.com/e/Spirituality/Education/Education-In-The-Vision-Of-Swami-Vivekananda-1.aspx
3) //www.ijrar.org/papers/IJRAR19D1297.pdf(© 2015 IJRAR October 2015, Volume 2, Issue 4 www.ijrar.org

सांख्यदर्शनस्य मोक्षविमर्शः

डॉ. प्रताप-चन्द्र-रायः,
असिस्टेंट प्रोफेसरः, संस्कृतविभागः,
सिधो-कान्हो-बीरसा-विश्वविद्यालयः,
पुरुलिया, पश्चिमबंगः, 723104
Email: pratap-chandra-roy@skbu.ac.in
Mobile: 1918900708391

निखिलमपि भारतीयं दर्शनशास्त्रं प्रायशो मोक्षस्यास्तित्वं परमपुरुषार्थत्वेन स्वीकरोति। तत्र दर्शनशास्त्रेषु मोक्षस्य स्वरूपनिरूपणे नास्ति कापि विप्रतिपत्तिः। नवदर्शनेषु चार्वाको लौकिकेष्वेव स्वर्गनरकादिविषयस्य कल्पनां करोति। तद्दर्शनानुसारं शरीरविनाशेनैव दुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तिर्भवति। अत एव कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकः। लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः। देहोच्छेद एव मोक्ष इत्याचक्षते।[1] तदनु 'मरणमेवापवर्गः' इति बृहस्पतिदर्शने बृहस्पतिपादैर्निगदितम्।[2] केवलं विज्ञानसन्ततेः स्वरूपेण अवस्थानं 'मोक्षः' इति बौद्धधर्मावलम्बिनः स्वीकुर्वन्ति। 'प्रदीपस्य इव निर्वाणं विमोक्षः तस्य तायिनः' इत्येवं स्वीकुर्वन्तः बौद्धाः दीपसन्तानस्य इव ज्ञानसन्तानस्य अपि उपरमं मोक्षं वदन्ति। जैनाः आवरणोमुक्तिर्मुक्तिरिति संगिरन्ते। तैर्दर्शनशब्देन 'श्रद्धा' बुध्यते।[3] तदनुसारं तत्र सम्यग्दर्शन-सम्यग्ज्ञान-सम्यक्चारित्रभेदेन मोक्षस्य साधनत्रयं विद्यते। बन्धहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षणं मोक्षः। तदनन्तरमूर्ध्वं गच्छत्यालोकान्तात् (तत्त्वार्थसूत्रम्-१०/२;१०/५) इति व्याहरन्तः सततमूर्ध्वगमनमलोकाकाशगमनं वा मोक्षमूरीकुर्वन्ति। न्यायदर्शनानुसारं सर्वविधबाधा एव दुःखम्। अतो 'बाधनालक्षणं दुःखमिति' नैयायिकाः आमनन्ति।[4] तदेकविंशतिप्रभेददुःखस्यात्यन्तो विच्छेदोऽपवर्गः। अत एव 'तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः' इति न्यायमतम्।[5] कुतो हि यस्माद्दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति नैयायिकाः।[6] वैशेषिकदर्शनस्य मोक्षवर्णनं न्यायवत्। यदादृष्टस्याभावेन कर्मचक्रः स्वत एवावरुद्धति, तदा आत्मनः शरीरेण समं सम्बन्धविच्छेदो भवति। जन्ममरणपरम्परापि नष्टं गच्छति तथा दुःखविनाशं भवतीति मोक्षस्थितिः। अर्थात् समस्तात्मविशेषगुणोच्छेदोपलक्षिता स्वरूपस्थितिर्मुक्तिरिति। अतः तदभावेसंयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्ष इति वैशेषिकसूत्रेण सूचितम्।[7] योगदर्शनानुसारम् अष्टांगयोगानुष्ठानादीश्वरप्रसादाच्चित्तवृत्तिनिरोधाच्च अविद्या-

[1] *Sarvadarsanasamgraha of Madhav Acharya*, Ed. by Umasaunkar Sharma. 2016, Chaukhamba Vidyabhavan, New Delhi. p- 8

[2] उपाध्याय, बलदेव। *भारतीय दर्शन की रूपरेखा* १९७९, चौखम्बा ओरियन्टालिया, दिल्ली। पृ. - १६७

[3] तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्। तत्त्वार्थसूत्रम् – १/२

[4] न्या.सू. – १/१/२१

[5] न्या.सू. – १/१/२२

[6] न्या.सू. – १/१/२

[7] वै.सू. – ५/२/१८

 ISSN 2320-2025

अस्मिता-राग-द्वेषादिपञ्चक्लेशाः विनश्यन्ति। यदा अविद्या-अस्मितादिपञ्चक्लेशाः विनश्यन्ति तदा जीवो विद्यादिशुभगुणसम्पन्नो भवति तदा स जीवः सकलबन्धनाद्दुःखाच्च मुक्तिमवाप्नोति। अतः 'तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यमिति' पातञ्जलाः।[8] तदनु 'पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति' योगदर्शनानुसारं कैवल्यमतम्।[9] सूक्ष्मातिसूक्ष्मदृष्ट्या मोक्षविषयं प्रस्तुतवन्तो मीमांसकाः । तत्र 'प्रपञ्चसम्बन्धविलयो मोक्षः' इति ते वदन्ति। भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानीन्द्रियाणि, भोग्याः विषयाश्चेति प्रपञ्चबन्धनं खलु त्रिविधम्। तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्षः।[10] तत्र मीमांसकाः मोक्षविषये मतत्रयं स्वीकुर्वन्ति। आनन्दमोक्षवादो दुःखाभावरूपश्चेति मतद्वयं खलु भाट्टानाम्। 'नियोगसिद्धिर्मोक्षः' इति मतमेकन्तु प्राभाकराणाम्। वेदान्तमतानुसारं जीवस्तु स्वभावेन सर्वदैव मुक्तः। स जीवो मुक्तिमज्ञानतया बहिरन्वेषयति। यदा गुरूपदेशेन अज्ञानं दूरीभवति तदा विवेकः समुत्पद्यते। अतः प्रपञ्चविलयो मोक्ष इति शाङ्कराः कथयन्ति। इत्थं सर्वाणि भारतीयदर्शनशास्त्राणि मोक्षविषये पृथक्-पृथक् मार्गमनुसरन्ति। किन्तु शोधपत्रेऽस्मिन् सांख्यदर्शनस्य मोक्षविषये विमर्शः क्रियते।

भारतीयप्राचीनतमेषु दर्शनेषु सांख्यदर्शनस्य मुख्यतं स्थानं वरीवर्ति। दर्शनस्यास्य प्रवर्तकः खलु महर्षिकपिल इति प्रथते। सांख्यदर्शनं खलु मोक्षशास्त्रम्। अतः '**प्रयोजनम् अनुदिश्य मन्दोऽपि न प्रवर्तते**' इति सिद्धान्तानुसारं प्रथमे सूत्रे कपिलमुनिना सर्वादौ अपवर्गो वर्णितः। अपवर्गोऽयं मानवजीवनस्य सर्वोत्कृष्टं प्रयोजनम्। अत एव अपवर्गोऽयमत्यन्तपुरुषार्थरूपेण वर्णितः। उक्तञ्च - **अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः**।[11] शास्त्रमिदं पुरुषस्य भोग-अपवर्गरूपेण प्रयोजनद्वयं वर्णयति। तदनु जीवात्मनः कृते मोक्षस्य स्वरूपं तथा तत्प्राप्त्युपायस्य प्रतिपादनमेव शास्त्रस्यास्य अन्यतमं प्रयोजनम्। ततः सांख्यदर्शनानुसारं प्रकृतिपुरुषभेदेन मुख्यं तत्त्वद्वयमस्ति, तच्च तत्त्वद्वयं नित्यत्वेनाङ्गीकृतम्। चेतनस्वरूपः पुरुषः प्रकृतिस्तु जडात्मिका। प्रकृतिपुरुषयोः संयोगात्सृष्टिर्भवति। सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थैव प्रकृतिः। महदहंकारादिरूपेण दर्शनेऽस्मिन् पञ्चविंशतितत्त्वम् उद्घोषितम्। सांख्यानुसारं प्रत्यक्ष-अनुमान-शब्दप्रमाणैः पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानाद् दुःखादात्यन्तिकी ऐकान्तिकी च मुक्तिर्जायते। इत्थं त्रिविधदुःखाद् आत्यन्तिकी ऐकान्तिकी च निवृत्तिः सांख्यदर्शनस्य मुख्यं प्रयोजनं वर्तते।

तत्र आध्यात्मिक-आधिभौतिक-आधिदैविकभेदेन दुःखं खलु त्रिविधम्। तत्रापि आध्यात्मिकदुःखं शारीर-मानसभेदेन पुनर्द्विविधम्। शारीरं दुःखन्तु वातपित्तश्लेष्माणां वैषम्योद्भवं भवति यथा ज्वरातिसारादि, किन्तु काम-क्रोध-लोभ-मोह-ईर्ष्यादिद्वारा समुत्पन्नं दुःखन्तु मानसमुच्यते, तदनु प्रियवियोग-अप्रियसंयोगादिकारणादपि मानसं दुःखं समुत्पद्यते। आधिभौतिकदुःखं चतुर्विधभूतग्रामनिमित्तं मनुष्य-पशु-मृग-पक्षि-सरीसृप-मशक-मत्स्य-मकरस्थावरेभ्यो जरायुज-अण्डज-स्वेदजोद्भिज्जेभ्य उपजायते। यक्ष-भूत-प्रेत-राक्षस-किन्नर-ग्रह-वायु-अग्नि-जलादिदैवमधिकृत्य शीतोष्णवातवर्षाशनिपातादिकं यदुपजायते तदाधिदैविकं दुःखमुच्यते।

---

[8] यो.सू. – २/२५

[9] यो.सू. – ४/३४

[10] तेषां हि प्राकृतः पुरुषं बध्नाति भोगायतनं शरीरम्, भोगसाधनानि इन्द्रियाणि, भोग्याः शब्दादयो विषयाः । भोग इति च सुखदुःखविषयोऽपरोक्षानुभव उच्यते, तदस्य त्रिविधस्यापि बन्धस्य आत्यन्तिको विलयो मोक्षः। शास्त्रदीपिका, पृ. - २५८

[11] सांख्यसूत्रम् – १/१

व्यासश्रीः Vol. XX ISSN 2320-2025

नन्वियं शंका समुदेति यत् त्रिविधदुःखनिवृत्त्यर्थं सांख्यशास्त्रं निष्प्रयोजनम्, यतोहि तदुच्छेदनार्थं लौकिकमुपायजातं विद्यते, सुकरश्चास्ति तत्। यथा – शारीरदुःखज्वरादिनिवारणाय बहुविधानाम् औषधीनां भिषजादीनाम् आयुर्वेदादिचिकित्साशास्त्रद्वारा शतशः उपायाः निर्दिष्टाः सन्ति। एवं क्षुधादिशारीरदुःखं भोजनादिद्वारा वारयितुं पार्यते। मानसस्य अपि सन्तापस्य प्रतीकाराय मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेपनवस्त्रालंकारादिविषयप्राप्तिरुपायः सुकरः, तदनु प्रियसमागम-अप्रियपरिहार-कटु-तिक्त-कषाय-कथादिभिः मानसं दुःखं दूरीकर्तुं शक्यते। एवम्विधस्य भौतिकदुःखस्य अपि निवारणाय नीतिशास्त्राभ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाध्यसनादयो बहवः उपायाः सन्ति। तथैव आधिदैविकदुःखस्य प्रतीकाराय मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगादयो बहुविधाः उपायाः सन्ति। एवं दुःखत्रयस्य शान्तये बहवः लौकिकोपायाः सन्तः कश्चन अपि व्यक्तिः सांख्यशास्त्रस्य अध्ययनरूपस्य अतीव दुष्करोपायस्य प्रयोगः किमर्थं करिष्यति इति चेदुच्यते-

ये लौकिकोपायाः सन्ति किं ते उपायाः दुःखस्य ऐकान्तिकरूपेण आत्यन्तिकरूपेण च दूरीकरणे समर्थाः सन्ति ? अर्थात् सन्तापविशेषस्य प्रसिद्धौषधिपानेन किं दुःखम् अनिवार्यरूपेण निर्गच्छति ? कुतोहि एतदुक्तं भवति यथाविधि रसायनादिकामिनी-नीतिशास्त्राभ्यास-मन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्य आध्यात्मिकादेः दुःखस्य निवृत्तिः द्रष्टुं न शक्यते, अतः लौकिकोपायेषु अनैकान्तिकत्वं विद्यत एव, लौकिकोपायद्वारा निवृत्तस्यापि सन्तापस्य पुनरुत्पत्तिदर्शनाद् अनात्यन्तिकत्वमिति। अत एव दुःखस्य एकान्तात्यन्ततः निवृत्तेः अभावात् लौकिकोपायस्य वैयर्थ्यं स्वतः सिध्यति। अत ईश्वरकृष्णपादैर्निगद्यते – "**दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्**"।[12] अतो दुःखस्य एकान्तात्यन्ततो निवृत्त्यर्थं सांख्यदर्शनस्य अध्ययनं नितरामावश्यकम्।

नन्वियं शंका पुनः समुदेति लौकिकोपायं व्यतिरिच्य वैदिकोपायोऽप्यस्ति, येन दुःखत्रयात् सर्वदैव मुक्तिर्जायते। यथोच्यते – "स्वर्गकामो यजेत", तथा "अपाम सोमममृता अभूम" इत्यादि। एवम्विधेन यज्ञेन व्यक्तिः स्वर्गप्राप्तौ सक्षमो भवेत्। अमृतत्वलाभाय बहूनि उद्धरणानि अपि वेदे समुपलभ्यन्ते। अतो वैदिकोपायद्वारा दुःखस्य एकान्तात्यन्ततः निवृत्तिः सम्भवति। कुतोहि व्यक्तिः धनोपार्जनेन यज्ञानुष्ठानद्वारा स्वर्गं गन्तुमर्हति। यत्र कस्यापि वस्तुनोऽभावस्तथा दुःखस्यापि लेशमात्रं नास्ति। अतः सांख्यशास्त्रं निष्प्रयोजनमिति चेदुच्यते -

वैदिकोपायद्वारा दुःखस्य निवृत्तिः संभविष्यति, किन्तु मार्गोऽयं पूर्णतः दोषमुक्तो न स्यात्। कुतोहि यस्मात्तत्र अविशुद्धि-क्षय-अतिशयदोषत्रयं संलक्ष्यते – '**दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः**'।[13] अतः सांख्यशास्त्रस्य अध्ययनेनैव दुःखस्य पूर्णतया ऐकान्तिकी आत्यन्तिकी च निवृत्तिः भवितुम् अर्हति। एताभ्यां दृष्टानुश्रविकाभ्यां विपरीतः सांख्यदर्शनस्य मार्गः श्रेयान् प्रशस्यतर इति सुस्थितम्। कथञ्चेत् 'व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्'। सम्पूर्णे सांख्यशास्त्रेऽस्मिन् व्यक्त-अव्यक्त-ज्ञ-तत्त्वत्रयं बहुधा वैशद्येन च वर्णितम्, यत्तु शास्त्रस्यास्य मुख्यतया विवेच्यं वर्तते। तत्र व्यक्तं महदादि-बुद्धिरहंकारः पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनः पञ्चतन्मात्राणि पञ्चमहाभूतानि च। अव्यक्तन्तु केवलं प्रधानम्। ज्ञः पुरुषः एव। एवम् एतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि

---

[12] सांख्यकारिका – १

[13] तत्रैव – २

व्यक्ताव्यक्तज्ञाः कथ्यन्ते। तेन तत्त्वत्रयेण ज्ञानेन व्यक्तिः कैवल्यमाप्नोति तथाच स दुःखात् सर्वदैव मुक्तिं लभते, यत्तु सांख्यदर्शनस्य मुख्यप्रयोजनमेव। साम्प्रतं तेषां प्रमेयपदार्थानां संक्षेपेण वर्णनं क्रियते -

पुरुषः – सांख्यदर्शनानुसारं 'ज्ञ'-शब्देन पुरुषो बुध्यते। स सर्वदा नित्यः शुद्धः चैतन्यस्वरूपश्च। स निष्क्रियः उदासीनः प्रकाशवांश्च। प्रकृतेः कार्यजातस्य पुरुषः द्रष्टा भवति। सुख-दुःख-इच्छा-द्वेष-काम-संकल्प-इत्यादयः शरीरस्य धर्माः, न तु पुरुषस्य। तदनु अनाश्रितोऽलिंगः स्वतन्त्रो निरवयवोऽत्रिगुणो विवेकी अविषयः असामान्यः चेतनः अप्रसवधर्मी साक्षी मध्यस्थः उदासीनः इत्यादिविशेषणयुक्तः खलु पुरुषः।[14] यद्यपि सांख्यदर्शनं पुरुषबहुत्वं स्वीकरोति तथापि बद्धपुरुषरूपेण मुक्तपुरुषरूपेण च पुरुषस्य द्वैविध्यं मन्तुं पार्यते। आसृष्टिकाल तथा विवेकज्ञानात्तु परं 'मुक्तपुरुषः' सञ्जायते। अन्यथा सामान्यपरिस्थितौ अनादिकालात् प्रति पुरुषः 'बद्धपुरुषः' एव। सांख्यस्य पुरुषबहुत्वसिद्धान्तः बद्धपुरुषे एव संघटयते, नैव मुक्तपुरुषे। कुतोहि यस्मात् पुरुषबहुत्वस्य सिद्धान्तानुसारं पुरुषस्य जन्म-मरण-करणानां नियमनं भवति।[15] अर्थात् इन्द्रियाणां विविधाः क्रियाः भवन्ति, यत्तु केवलं बद्धपुरुषे चरितार्थं भवति। मुक्तपुरुषस्तु अजरोऽमरः इन्द्रियरहितश्च भवति। निर्गुणत्वात् स पूर्णतया प्रकृतिशून्यो भवति। अस्य पुरुषस्य प्रकाशेन यदा जडात्मिका प्रकृतिः पूर्णतया प्रकाशिता भवति तदा गुणत्रयस्य वैषम्यकारणात् ततः सृष्टेरुत्पत्तिर्भवति। पुरुषे सत्त्वरजस्तमोगुणानां पूर्णतया अभावात् सुख-दुःख-मोहस्य सर्वथा अभावो जायते। स कस्यापि विकारो न वा प्रकृतिः। अतो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष एव।[16]

सामान्यतया जरामरणादिदुःखं यद्यपि पुरुषस्य नास्ति तथापि तस्य प्रतीतिर्भवति, यतोहि पुरुषः सूक्ष्मशरीरेण सह अत्यन्तं सम्पृक्तस्तिष्ठति। अर्थात् संसारेऽस्मिन् यत्सुखदुःखादिकं पुरुषोऽनुभवति तत्तु वस्तुतः पुरुषस्य न। पुरुषस्य कैवल्यार्थं जडात्मिका प्रकृतिः स्वतः सम्पूर्णं कार्यं सम्पादयति। यथा वत्सविवृद्धिनिमित्तम् अज्ञस्य क्षीरस्य प्रवृत्तिः स्वतः एव भवति तथैव पुरुषस्य मोक्षार्थम् अज्ञस्य प्रधानस्य प्रवृत्तिर्भवति। उक्तञ्च ईश्वरकृष्णपादैः –

वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥[17]

पुरुषोऽयं पूर्णतया अनुपकारी गुणरहितश्च। जडात्मिका उपकारिणी प्रकृतिः भृत्यवत् निःस्वार्थभावेन नानाविधैरुपायैः भोगापवर्गरूपं प्रयोजनं सततं साधयति। सामान्यतस्तु पुरुषस्य बन्धनं भवतीति प्रतीतिर्भवति, किन्तु वस्तुतः बन्धनं मोक्षश्च पुरुषस्य न भूत्वा प्रकृतेर्भवति। अतः सांख्यकारिकाकृद्भिरुच्यते प्रकृतिः धर्म-वैराग्य-ऐश्वर्य-अधर्म-अज्ञान-अवैराग्य-अनैश्वर्यादिसप्तभिरेव आत्मना आत्मानं बध्नाति तथाच सैव पुरुषार्थं प्रति

---

[14] सांख्यकारिका – १०, ११

[15] तदेव - १८

[16] तदेव – ३

[17] तदेव – ५७

एकरूपतया (ज्ञानेन एव) आत्मानं विमोचयति।[18] यदा ज्ञानावस्थायां पुरुष आत्मानं जानाति तदा स प्रेक्षकवत् तटस्थभावेन प्रकृतेः आत्मानं पृथक् करोति।[19] विवेकज्ञानान्तरं यथा नर्तकी शृंगारादिरसैः रतिहासादिभावैश्च निबद्धगीतवादित्रनृत्यानि रंगस्य दर्शयित्वा कृतकार्या नृत्यात् निवर्तते तथैव प्रकृतिरपि पुरुषस्य आत्मानं प्रकाश्य बुद्ध्यहंकारतन्मात्रेन्द्रियमहाभूतभेदेन निवर्तते।[20] पुरुषोऽपि '**मया दृष्टा**' इतिकृत्वा उपेक्षको भवति। इत्थं धर्माधर्मजनितसंस्कारक्षयात् प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात् प्रधानस्य निवृत्तौ ऐकान्तिकमवश्यमात्यन्तिकमनन्तर्हितं कैवल्यं केवलभावान्मोक्षम्, उभयम् ऐकान्तिकात्यन्तिकमित्येवं विशिष्टं कैवल्यमाप्नोति।[21]

प्रकृतिः – सांख्यदर्शनस्य द्वितीयं महत्त्वपूर्णं नित्यतत्त्वं खलु प्रकृतिः। प्रकृतिरेव प्रधान-अव्यक्त-मूलप्रकृतिप्रभृतिनाम्ना प्रथते। '**सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिरिति**' महर्षिणा कपिलमुनिना सूत्रे सूचितम्।[22] प्रलयावस्थायां यदा सृष्टेरभावो भवति तदा सांख्यः पुरुष-प्रकृतिरूपेण केवलं तत्त्वद्वयस्य एव अस्तित्वं स्वीकरोति। तयोः तत्त्वद्वयोर्मध्ये प्रकृतिः जडात्मिका पुरुषश्च चेतनस्वरूप इति प्रागेवोक्तम्। पुरुषस्य प्रकाशेन यदा प्रकृतिः प्रकाशात्मिका भवति तदा प्रकृतेः गुणेषु क्षोभः चाञ्चल्यञ्च समुत्पद्येते। परिणामस्वरूपं तेन सृष्टिकार्यं प्रारभ्यते। तदनु प्रकृतेर्महान्महतोऽहंकारोऽहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि इत्येवं साकल्येन त्रयोविंशतिर्गणः समुत्पद्यते।[23] एतेषां त्रयोविंशतितत्त्वानाम् उत्पत्तेर्मूलकारणं खलु प्रकृतिरेव। प्रलयदशायां तानि सर्वाणि तत्त्वानि यथाक्रमेण समुत्पद्यन्ते, तथैव विपरीतक्रमेण स्वकीये मूलकारणे विलीयन्ते। मूलप्रकृतिः पूर्णतया स्वतन्त्रो नित्यश्च भवति। सा कार्यसम्पादने कमपि नाश्रयते। सा निखिलं संसारं समुत्पादयति, किन्तु स्वयं केनापि समुत्पन्ना न भवति। तस्मात् कारणात् ईश्वरकृष्णाचार्यानुसारं सा अहेतुमत्, नित्यम्, व्यापि, निष्क्रियम्, एकम्, अनाश्रितम्, अलिंगम्, निरवयवम्, स्वतन्त्रं चास्ति।[24] तद् व्यतिरिच्य व्यक्त-अव्यक्तयोर्मध्ये केचित् साम्यगुणाः अपि संलक्ष्यन्ते। यथा उभे त्रिगुणम्, अविवेकी, विषयः, सामान्यम्, अचेतनम्, प्रसवधर्मि च भवतः।[25] यथा आकाशे धूमोष्मजलनीहारपरमाणवः सन्तोऽपि न उपलभ्यन्ते तथैव अत्यन्तं सौक्ष्म्यात् प्रकृतेः अनुपलब्धिर्भवति। कार्यतस्तु तदुपलब्धिर्भवति। बुद्धिरहंकारः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतान्येव तत्कार्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते। अतः कारिकायामुच्यते –

---

[18] सांख्यकारिका – ६३

[19] तदेव – ६४

[20] तदेव - ५९

[21] तदेव – ६८

[22] सांख्यसूत्रम् – १/२६

[23] तदेव – १/२६

[24] सांख्यकारिका – १०

[25] तदेव - ११

सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः।

महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥[26]

ईश्वरकृष्णाचार्यानुसारं संसारेऽस्मिन् प्रकृतेः सुकुमारतरं किञ्चिदपि वस्तु नास्ति, अतः प्रकृतिरेव अत्यन्तं सुकुमारतरम्। कुतोहि यस्मात् '**अहम् अनेन पुरुषेण दृष्टा अस्मि**' इत्यस्य पुंसः पुनर्दर्शनं नोपैति, पुरुषस्य अदर्शनम् उपयाति इत्यर्थः।[27] सांख्यदिशा पुरुषो न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति, यस्मात् कारणात् प्रकृतिरेव नानाश्रया दैवमानुषतिर्यग्योन्याश्रया बुद्ध्यहंकारतन्मात्रेन्द्रियभूतस्वरूपेण बध्यते मुच्यते संसरति चेति। तथा चोक्तम् –

तस्मान्न बध्यतेऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित्।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥[28]

व्यक्तम् – सांख्यानुसारं महदादित्रयोविंशतितत्त्वं व्यक्तरूपेण प्रथितम्। अव्यक्त-व्यक्तयोर्मध्ये परस्परं कार्यकारणसम्पर्कं विद्यते। तन्महदादिव्यक्तं हेतुमत् अनित्यम् अव्यापि सक्रियम् अनेकम् आश्रितं लिंगं सावयवं परतन्त्रञ्च भवति। व्यक्तस्य प्रधानं हेतुः अस्ति। अतो हेतुमत्। हेतुमद् बुद्धितत्त्वं प्रधानेन, हेतुमान् अहंकारो बुद्ध्या, पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि हेतुमन्त्यहंकारेण, आकाशं शब्दतन्मात्रेण हेतुमत्, वायुः स्पर्शतन्मात्रेण हेतुमान्, तेजो रूपतन्मात्रेण हेतुमत्, आपो रसतन्मात्रेण हेतुमत्यः, पृथिवी गन्धतन्मात्रेण हेतुमती, एवं भूतपर्यन्तं व्यक्तं हेतुमत्। अन्यत् अनित्यम्, यस्माद् अन्यस्माद् उत्पद्यते, यथा मृत्पिण्डाद् उत्पद्यते घटः स च अनित्यः। अपरम् अव्यापि, असर्वगमित्यर्थः, यथा प्रधानपुरुषौ सर्वगतौ नैवं व्यक्तं। अन्यत् सक्रियम्, संसारकाले संसरति त्रयोदशविधेन करणेन संयुक्तं सूक्ष्मं शरीरमाश्रित्य संसरति, तस्मात् सक्रियम्। अन्यत् अनेकम्, बुद्धिरहंकारः पञ्चतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चमहाभूतानि चेति। अन्यत् आश्रितम्, स्वकारणमाश्रयते, प्रधानाश्रिता बुद्धिः बुद्धिमाश्रितोऽहंकारः, अहंकाराश्रितान्येकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चतन्मात्राश्रितानि पञ्चमहाभूतानि इति। अन्यत् लिंगं लययुक्तम्, लयकाले पञ्चमहाभूतानि तन्मात्रेषु लीयन्ते तान्येकादशेन्द्रियैः सह अहंकारे, स च बुद्धौ, सा च प्रधाने लयं याति इति। तथा सावयवम्, अवयवाः शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाः, तैः सह। अन्यत् परतन्त्रम्, नात्मनः प्रभवति, यथा प्रधानतन्त्रा बुद्धिः बुद्धितन्त्रोऽहंकारः अहंकारतन्त्राणि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च तन्मात्रतन्त्राणि पञ्चमहाभूतानि च। एवं परतन्त्रं परायत्तं च व्यक्तम्।

---

[26] सांख्यकारिका – ८

[27] तदेव – ६१

[28] तदेव – ६२

निष्कर्षरूपेण वक्तव्यं यत् सांख्यस्य मोक्षविषयकं रहस्यात्मकज्ञानं ज्ञानान्तरात् प्रकृष्टमिति कथयितुं पार्यते। तद्दर्शनानुसारं व्यक्त-अव्यक्त-ज्ञस्य तत्त्वज्ञानाद् दुःखत्रयाद् उभयम् ऐकान्तिकात्यन्तिकरूपेण कैवल्यमाप्नोति। यद्यपि पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानं भवति तथापि संस्कारवशात् चक्रभ्रमवच्चक्रभ्रमेण तुल्यं धृतशरीरो योगी तिष्ठति। यथा कुलालश्चक्रं भ्रामयित्वा घटं करोति मृत्पिण्डं चक्रमारोप्य पुनः कृत्वा घटं पर्यासृजति चक्रं भ्रमत्येव संस्कारवशात्। इत्थं सम्यग्ज्ञानाधिगमाद् उत्पन्नसम्यग्ज्ञानस्य धर्मादीनाम् अकारणप्राप्तौ एतानि सप्तरूपाणि बन्धनभूतानि सम्यग्ज्ञानेन दग्धानि, यथा नाग्निना दग्धानि बीजानि प्ररोहणसमर्थानि, एवमेतानि धर्मादीनि बन्धनानि न समर्थानि। धर्मादीनाम् अकारणप्राप्तौ संस्कारवशाद् धृतशरीरस्तिष्ठति, ज्ञानाद् वर्तमानधर्माधर्मक्षयः कस्मान्न भवति, वर्तमानत्वादेव, क्षणान्तरं च क्षयमप्येति, ज्ञानं त्वनागतं कर्म दहति, वर्तमानशरीरेण च यत् करोति तदपीति, विहितानुष्ठानकरणादिति, संस्कारक्षयात् शरीरपाते मोक्षो भवतीति। एवं सांख्यस्य मोक्षतत्त्वमतीव गुरुत्वावहमिति तत्र नास्ति संशयलवोऽपि इति दिक्।

। नमो महर्षिकपिलाय सांख्यदर्शनप्रवक्तृणे ।

Bibliography

- *Sāṁkyadarśanam of Maharṣi Kapil*, Ed. by Acharya Udayvir Shastri, 1st ed., 2015, Vijaykumar Govindaram Hasananda, New Delhi.
- *Sāṁkyakārikā of Īswarkṛṣṇa with Gaudapādabhāṣya*, Ed. by Ashok Kumar, 2nd ed., 1414(Bangabda), Sadesh, Kolkata.
- *Sāṁkyakārikā of Īswarkṛṣṇa with Sāṁkyatattvakaumudī*, Ed. by Narayan Chandra Goswami, 1st ed., 1982, Shikha Paul Publisher, Kolkata.
- *Sāṁkyakārikā of Īswarkṛṣṇa*, Ed. by Bhavaghanananda, 1st ed., 2000, Udbodhan Karyalaya, Kolkata.
- *Sāṁkyakārikā of Īswarkṛṣṇa*, Ed. by Purnachandra Vedantachanchu, 2nd ed., 2007, Paschimbanga Rajya Pustak Parshad, Kolkata.
- *Sāṁkyakārikā of Īswarkṛṣṇa*, Ed. by Rakesh Shastri, 1st ed., 2004, Sanskrit Granthagar, New Delhi.
- *Sāṁkyakārikā of Īswarkṛṣṇa*, Ed. by Swami Divakarananda, 1st ed., 1976, Ganesh Chandra Dutta Publisher, Kolkata.

वाक्यपदीयदिशा जयकृष्णकृतसारमञ्जर्य्याः कर्मकारकविचारः

डॉ. प्रियाङ्का साहा

कारकमभिहितमनभिहितं च भवति । अपादानादयः सर्वानि कारकाणि प्रथमाविभक्तिना अभिहितानि भवन्ति । द्वितीयादयश्च सर्वा अनभिहित इति । द्वितीयाद्यर्थश्च कर्मादिः ।

अतः किं नाम कर्म इत्याकाङ्क्षायां जयकृष्णेण उक्तम् "परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वम्" इति । परसमवेतोऽर्थात् समवायसंबन्धेन वर्तमानो यो धात्वर्थः सा एव क्रिया, तज्जन्यत्वं यत्फलं तेन सह अनुकूलसंबन्धेन धात्वर्थांशे विशेषणीभूतो यो धर्मः तद्वत्त्वं कर्मत्वमित्यर्थः ।

कर्तुरीप्सिततमं कर्म :

कर्मसंज्ञाविधानप्रसङ्गे आचार्येण पाणिनिना प्रणीतं सूत्रं यत् – "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (पा. सू. १/४/४९) । काशिकाकारेण व्याख्यातम् – "कर्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं तत् कारकं कर्मसंज्ञं भवति"[2] । "'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (पा. सू. ३/२/१८८) इति वर्तमाने क्तः । मतिरिच्छा, बुद्धेः पृथग्ग्रहणात् । 'क्तस्य च वर्तमाने' (पा. सू. २/३/६७) इति कर्तरि षष्ठी"[3] इति बालमनोरमाकारः । यथा ग्रामं गच्छति इति । अत्र गच्छति क्रियया आप्तुं कर्तुः इष्टतमं ग्राममिति कर्मसंज्ञा । तत्र पूर्वदेशविभागपूर्वकोत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य पादविहरणात्मकस्य कर्मणः ग्रामभिन्ने कर्तरि शक्तिः, तत्र समवायसंबन्धेन जन्यफलं संयोगः, तद्वत्त्वं ग्रामे इति ।

अर्थात्, धातुः अर्थेन सह समवायसंबन्धेन विद्यते । क्रियायाः मुख्याश्रयः कर्ता एव, समवायसंबन्धेन तत्र कर्तरि अवस्थानात् । अतः क्रिया कर्तृजन्यं फलरूपं च । यद्यपि संयोगसंबन्धस्य द्विष्ठत्वात् तादृशफलवत्त्वं कर्त्तरि अपि, तथापि परशब्देन लक्ष्यत्वेनाभिमतप्रतियोगिकभेदवतो बोधनात् जनकक्रियायाः कर्तृभिन्ने असमवायात् नातिव्याप्तिः संयोगफलिका या क्रिया सा एव संयोगजनिकाक्रिया इति विवेकः ।

[1] सा० म० पत्राङ्कः–३५
[2] का० पा. सू. १/४/४९
[3] वै० सि० कौ० पा. सू. १/४/४९

"आधेयता ग्रामविशिष्टो यो भेदः प्रतियोगितावच्छेदकतासंबन्धेन तद्विशिष्टत्वे सति आधेयतया ग्रामविशिष्टो यः संयोगः तद्विशिष्टा या क्रिया तदनुकूलकृतिमान् इत्यर्थः"[4] ।

ईप्सिततमवत् तद्भिन्नस्यापि कर्मसंज्ञा :

'कर्तुरी...' इत्यादिना कर्तुः ईप्सितो योऽर्थः तस्य कर्मसंज्ञा प्रतिपादिता । पुनः वाक्यपदीयकारेण अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञाप्रसङ्गे उक्तम् – "औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम्"[5] । औदासीन्येन प्राप्तस्य कर्मण उदाहरणं यथा 'ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति' । अत्र गमनक्रियया संयोगाश्रयं तृणं कर्तुरनीप्सितम्, औदासीन्यवशात् । पुनः 'ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते' इत्यत्र विषोऽपि कर्तुरनीप्सितोऽर्थः। ग्राह्यहेयोपेक्षणीयभेदात् पदार्थस्य त्रिविधत्वं न्यायदर्शने स्वीकृतम् । 'कर्तुरी...' इत्यादिना ग्राह्यपदार्थस्य ईप्सिततमस्य वा कर्मत्वं सिद्धम् । यदन्यदीप्सितात्तदनीप्सितमिति न्यायेन 'तथायुक्तं चानीप्सितम्' (पा. सू. १/४/५०) इति सूत्रे औदासीन्यप्राप्तस्य अनीप्सितस्य च अर्थस्य कर्मसंज्ञा पाणिनिना स्वीकृता । ईप्सिततमवदनीप्सितोऽपि क्रियाजन्यफलाश्रय इत्यर्थः । ओदनं भुञ्जानो विषं भुङ्क्ते इति अनीप्सितस्य कर्मसंज्ञायाम् ईप्सिततमस्य प्रयोगोऽपि दृश्यते सूत्रे 'युक्तम्' इति पदसत्त्वात् । भक्षणक्रियया विषस्य ईप्सितत्वं परिहारादिक्रियापेक्षया च तस्यानीप्सितत्वं भवति । पुनः महाभाष्यकारेण एतदपि उक्तम् – "विषभक्षणमपि कस्यचिदीप्सितं भवति । इह य एष मनुष्यो दुःखार्तो भवति सोऽन्यानि दुःखानि अनुनिशम्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते ।"[6] न्यासकारेणोक्तम् "न कस्यापि विषमीप्सिततममिति भावः । ननु य एव मनुष्यो व्याध्यादिना सर्वतः पीडितो मरणमेव ज्यायो मन्यते, तस्य विषमीप्सिततममेव ।"[7] ग्रामं गच्छन्... इत्युदाहरणेऽपि कर्मत्वं प्राप्तम्, यतः अनीप्सितशब्देन न केवलं द्वेष्यं पुनः सर्वमीप्सितत्वादन्यदित्यर्थः ।

वाक्यपदीयकारेण 'संज्ञान्तरैरनाख्यातं यत्' इत्यंशेन स्पष्टतः 'अकथितं च' इति पाणिनिप्रणीतं सूत्रं प्रति इङ्गितं कृतम् । अपादानादिसंज्ञाविशेषाः अविवक्षिताः सन्तः तत्र तेषां कर्मसंज्ञा निर्दिष्टा। यथा गां दोग्धि पयः । अत्र गोः पयोविश्लेषेण गोपदे अपादानसंज्ञा प्राप्ता, अपायस्य अवधित्वात् । किन्तु अत्र अपादानत्वमविवक्षितं तस्माद्

[4] सा० म० पत्राङ्कः–७२
[5] वा० प० ३/७/४६
[6] म० भा० पा. सू. १/४/५०
[7] न्या० पा. सू. १/४/५०

गामिति कर्मसंज्ञा। काशिकाकारेणोक्तं यत् "अकथितं च यत् कारकं तत् कर्मसंज्ञं भवति । केनाकथितम् ? अपादानादिविशेषकथाभिः ।"[8] अकथितम् इति पदेन अप्रधानीभूतमिति गम्यते ।

'यच्चाप्यन्यपूर्वकम्' इत्यंशेनापि कस्यचित् विषयस्य कर्मकारकत्वं प्रतिपादितम् । यथा देवदत्तम् अभि क्रुध्यति । "क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां..." इत्यादिना देवदत्तस्य संप्रदानत्वं प्राप्तम्। किन्तु अत्र "क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म" इत्यादिना अकर्मकयोः द्वयोः उपसर्गयोगात् कर्मसंज्ञा प्राप्ता । प्रतिक्षेत्रं प्राप्ताया कर्मसंज्ञायाः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकस्य हेतोः सर्वेषां सकर्मकानां धातूनामेव कर्मत्वव्यवहारः ।

क्रिया कर्तृगता कर्मगता च । विद्यानिधिनापि उक्तम् – "कर्तृस्थक्रियायाः क्रियाजन्यत्वाभावाद् मुख्यत्वं कर्मस्थक्रियायाः तु क्रियाजन्यत्वात् गौणत्वम् ।"[9] अस्मिन् प्रसङ्गे वाक्यपदीयकारेणोक्तम्

"विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता ।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्र काश्यते ॥"[10]

सारमञ्जरीटीकायामपि हरिकारिका सम्पूर्णरूपेणोल्लिखिता

"औदासीन्येन यत् प्राप्यं यच्च कर्तुरनीप्सितम् ।

संज्ञान्तरैरनाख्यातं यद् यच्चाप्यन्यपूर्वकम् ॥"[11]

३.३.३. **कार्यानुकूलव्यापारो धातोरर्थः** :

ओदनं पचति इत्यादौ ओदनपदेन तण्डुले लक्षणा, विक्लित्तिरूपफलयोगात् । जहत्स्वार्थादिभेदेन लक्षणा त्रिविधाः भवन्ति । साहित्यदर्पणकारेण विश्वनाथेन अशीतिप्रकारकाः लक्षणाः स्वीक्रियन्ते । यत्र शक्यार्थमादाय तात्पर्यस्योपपत्तिर्न भवति तत्र लक्षणा स्वीक्रियते कविभिः । नैयायिकैरुक्तम् – "लक्षणाशक्यसंबन्धस्तात्पर्यानुपपत्तिः" इति। शक्यार्थं विहाय अर्थप्रतिपत्त्यर्थं या लक्षणा गृह्यते सा जहल्लक्षणा

[8] का० प. सू. १/४/४९

[9] सा० म० पत्राङ्कः ३९

[10] वा० प० ३/७/६६

[11] सा० म० ४/७/४५

इति । यथा 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गाशब्देन जलप्रवाहे गृहीते सति तत्र घोषस्य वासः कदापि न संभवेत्, अतः वक्तृतात्पर्यविषयः असंभव इति । तत्संबन्धिनि तीरे लक्षणाम् अनु कूलयति । गङ्गासंबन्धिजलप्रवाहत्वं च शक्यार्थे गङ्गायामवृत्तिरिति जहत्स्वार्था लक्षणा ।

पुनः शक्यलक्षणोभयवृत्तिधर्मेण लक्षणा अजहत्स्वार्था इति धीः । यथा 'काकेभ्यो मोदकं रक्ष' इत्यत्र काकशब्देन तेभ्यः तत्ससदृशेभ्योऽपि मोदकस्य रक्षा वक्तृतात्पर्यविषय इति अजहत्स्वार्था । एवमोदनपदेन तण्डुलस्य बोधः स्यात्, विक्लित्तिरूपफलयोगात् । तप्तोदकप्रस्वेदनकृतप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः । तथा च तण्डुलानधिश्रयणादिव्यापारेण विक्लेदयतीत्यर्थः । ओदनस्य पुनः विक्लेदने भोजनायोगाद् लोकव्यवहाराभावाच्च तत्र तण्डुलपदे लक्षणा ।

३.३.४. **प्राप्यादिभेदेन कर्मभेदाः** :

सारमञ्जरीकारेणापि कर्मणः त्रैविध्यमुच्यते प्राप्यादिभेदेन । अत्र हरिकारिका यत् –

"निर्वर्त्यं च विकार्यं च प्राप्यं चेति त्रिधा मतम् ।"[12]

किं पुनः प्राप्यमिति ? वाक्यपदीयकारेण प्राप्यकर्मणो लक्षणप्रसङ्गे उक्तम् –

"क्रियाकृतविशेषाणां सिद्धिर्यत्र न गम्यते ।

दर्शनादनुमानाद्वा तत् प्राप्यमिति कथ्यते ॥"[13]

टीकाकारेण हेलाराजेन उक्तम् – "तदेवंविधो विशेषो यत्र क्रियाकृतो न सं दृश्यते कर्तुः क्रियायाः विषयभावमात्रेणेप्सिततमत्वात् प्राप्यं कर्म"[14] । अत्र प्रश्नो यदि प्राप्तस्य क्रियां प्रति उपयोगिता न उप पद्यते तर्हि कथं तस्य कारकत्वमिति, उत्तरेणापि पुनः हरिकारिका –

[12] वा० प० ३/७/४५

[13] वा० प० ३/७/४९

[14] वा० प० ३/७/५९

"आभासोपगमो व्यक्तिः सोढत्वमिति कर्मणः ।

विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ व्यवस्थिताः ॥"[15]

कर्मणः प्राप्यत्वप्रसङ्गे आचार्येण गुरुनाथविद्यानिधिनोक्तम् – "क्रियागतासाधारणधर्मप्रकारकप्रतीतिविषयतानाश्रयत्वे सति क्रियाजन्यफलवत्त्वेन उद्देश्यत्वमिति"[16] । यथा ग्रामं गच्छतीति । ग्रामं गच्छति इत्यादिस्थले ग्रामादेः प्राप्यकर्मत्वं सिद्धम् उत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य फलाश्रयत्वेन ग्रामस्य उद्देश्यत्वात् । टीकाकारेण हेलाराजेनोक्तम् "ग्रामं गच्छतीत्यादावपि यथायोगं सोढत्वादयो ग्रामादेर्वाच्याः । समीहाविषयकृता हि ग्रामादयः अवभासमानाः गमनादिसहाः साधयन्ति गमनादिक्रियाम्"[17] ।

यत्र प्रकृतिः असती सती वा न विवक्ष्यते तन्निर्वर्त्यमिति । निर्वर्त्येषु परिणामिपरिणामयोर्भेदो दृश्यते इति केचिदाहुः । यथा – मृत्तिकया घटं करोति, अत्र दण्डचक्रादिवत् मृत्तिकापि घटनिर्माणे निमित्तकारणमिति विवेच्यते । समर्थनरूपेण कैयटोक्तिः अत्र स्मरणीया – "यस्योपादानकारणं नास्ति तन्निर्वर्त्यं यथा संयोगं करोतीति । यस्यापि सदपि उपादानकारणम् न वि वक्ष्यते तन्निर्वर्त्यं यथा घटं करोतीति"[18] । अर्थात् सत्यपि प्रकृतिः परिणामिनी इति न उप पद्यते यत्र तन्निर्वर्त्यमिति । सारमञ्जरीकारेणोक्तम् – "प्रकृतिवाचकपदासमभिव्यवहृतपदोपस्थाप्यत्वे सति क्रियाजन्योत्पत्तिफलवत्त्वम्"[19] इति । यथा घटं करोतीति । अत्र घटस्य प्रकृतिः मृत्तिका, तन्मृत्तिकादिवाचकपदस्य असमभिव्यवहृतं तत्त्वं घटस्य च क्रियाजन्योत्पत्तिफलवत्त्वं च, अत एव घटस्य निर्वर्त्यकत्वं सिद्धम् । यत् पूर्वमसदेव जायत इति । उत्पत्तिरूपं यत् क्रियाफलमिति । उत्पत्तिश्च स्वरूपप्राप्तिरिति । असतः सत्त्वमाद्यक्षणसम्बन्ध इति नैयायिकाः। सांख्यमतमवलंब्याह जन्मनेति । तेन हि – " न असद् उत् पद्यते, न च सद् वि नश्यति कारणेषु कार्यस्य शक्तिरूपेणावस्थितिरिति । अत एव आविर्भाव एव उत्पत्तिः, न स्वरूपप्रतिलम्भः"[20] । एवमुभयरूपेणैव निर्वर्त्यकर्मत्वं सिध्यति ।

विकार्ये तु द्वयोरभेदप्रतिपत्तिर्भवति । यथा मृत्तिकां घटं करोतीति । अत्र मृत्तिका घटस्य समवायिकारणरूपेण प्रतीयते, तन्तुवत् पटस्य । कैयटेनोक्तम् – "यदा तु उपादानकारणमेव परिणामित्वेन वि वक्ष्यते, मृदं घटं करोतीति,

[15] वा० प० ३/७/५३
[16] शा० न० पत्राङ्कः ४६
[17] वा० प० ३/७/५७
[18] न० भा० प्र. सू. १/४/४९
[19] सा० म० पत्राङ्कः ३७
[20] वा० प० ३/७/५७

तदा विकार्यं कर्म । भेदविवक्षायां तु मृदा घटं करोतीति निर्वर्त्यमेव कर्म"[21] । जयकृष्णेन "यत्र तु प्रकृत्युच्छेदजनितरूपान्तरवत्त्वं तद् विकार्यम्"[22] इत्युक्तम् । अर्थात् प्रतीयमानप्रकृतिविकृतिभावत्वे सति क्रियानिर्वाह्यविशिष्टसत्त्वोत्पत्तिरूपान्यतरफलवत्त्वं विकार्यत्वम् । सुवर्णं कुण्डलं करोतीत्यादौ सुवर्णस्य पूर्वरूपनाशरूपफलवत्त्वादतिरिक्तधर्मयुक्तस्य कुण्डलस्योत्पत्तिरूपफलवत्त्वात् च कर्मत्वम् । कैयटेनोक्तम् – "तत्र प्राप्यत्वं सर्वस्य कर्मणोऽस्ति क्रियया प्राप्यमानत्वात् । अवान्तरविवक्षायां तु त्रैविध्यमुच्यते ।"[23] विकार्ये पुनः स्वस्वसमवेतयोरेकस्य विनाशकक्रियाफलं दृश्यते । स्वमात्मा इति यावत् । स्वसमवेतमर्थात् काष्ठादिसमवेतं धर्मादिकम् । तयोः अर्थात् स्वस्वसमवेतयोरेकस्य नाशकं यत् क्रियाफलम्, तदेव दृश्यते विकार्ये । तत्रोदाहरणं यथा – काष्ठं भस्म करोति इत्यत्र काष्ठस्य विनाशेन भस्मादिफलं तत् काष्ठं कर्ता प्राप्नोति ।

३.३.५. **विकार्यकर्मण उदाहरणवैचित्र्यम् :**

काष्ठं भस्म करोति, दुग्धं दधि करोति सुवर्णं कुण्डलं करोति वा इत्युदाहरणेषु प्रत्येकेषु कर्मद्वयं प्राप्तम् । किंतु किं तयोः विकार्यकर्म ? यल्लब्धासत्ताकं वस्तु, यच्चावस्थान्तरं तदुभयमेव विकार्यम् आ पद्यते । विद्यानिधिनोक्तम् "यद्यपि विकार्यत्वं प्रकृतेरेव सं भवतीति प्रकृतौ काष्ठादौ लक्षणसमन्वयस्तथापि अभेदविवक्षया प्रकृतिविकृत्योरुभयोरेव विकार्यपदार्थता इति नानुपपत्तिः"[24] ।

उपर्युक्तानि उदाहरणानि 'अकथितं च' इत्यनेन सूत्रेण न व्याख्यातव्यानि, द्विकर्मकत्वाभावात् किंतु तण्डुलान् ओदनं पचति इत्युदाहरणे तण्डुलं प्रकृतिः ओदनं च विकृतिरेव । तण्डुलम् अकथितं गौणकर्म वा, दुहादिगणे पठितत्वात् । पुनः ओदनं प्रधानकर्म, ईप्सिततमत्वात् । बालमनोरमाकारेणोक्तम् – "तण्डुलैः प्रकृतिभूतैः ओदनं करोतीत्यर्थः । तण्डुलसमवायिकारणिकां तत्समवेतामोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीत्यर्थः। तत्र व्यापारफलं विक्लित्तिं प्रति जन्यतया आश्रयत्वाद् ओदनः प्रधानकर्म । तादृशौदनजनिकां विक्लित्तिं प्रति समवायित्वेनाधारत्वात् तण्डुलानां गुणकर्मत्वमिति तद्विवक्षायां द्वितीया । तण्डुलसंबन्धिनीमोदनजनिकां विक्लित्तिं निर्वर्तयतीति तु प्राचीनाः"[25] इति । पुनः तत्त्वबोधिनीकारेणापि व्या ख्यायते यत् "निर्वर्तनार्थस्य पचेरोदनो मुख्यं कर्म, ओदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । तण्डुलास्तु करणत्वाविवक्षायामकथितं कर्म । अन्ये त्वाहुः –'द्वर्थः पचिः' इति

[21] न० भा० प्र. सू. १/४/४९
[22] का० न० कारिका-४८
[23] न० भा० प्र. सू. १/४/४९
[24] मा० न० पत्राङ्कः ४३
[25] वै० सि० कौ० पा. सू. १/४/५१

भाष्यपर्यालोचनया तण्डुलानोदनं पचतीत्यस्य तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः। दुह्यादिषु पचेः परिगणनमप्रामाणिकं भाष्यकैयटयोरनुक्तत्वादिति"[26]।

ग्रन्थपञ्जी

अन्नंभट्टः । *तर्कसंग्रहः* । संपादकः– नारायणचन्द्रो गोस्वामी । सटीकः । कलिकाता; संस्कृत पुस्तक भाण्डार । १९१४ शकाब्दः । मुद्रितम् ।

—— । —— । संपादकः– निरञ्जनस्वरूपो ब्रह्मचारी । कलिकाता; संस्कृत-बुक-डिपो । २००५ खिस्टाब्दः । मुद्रितम् ।

दत्त, गङ्गाधरः । *शब्दार्थ सम्बन्ध समीक्षा* । कलिकाता; संस्कृत-पुस्तक-भाण्डार, २००३ खिस्टाब्दः मुद्रितम्

जयकृष्णः । *सारमञ्जरी* । संपादकः– श्रीमद्गुरुनाथविद्यानिधिभट्टाचार्यः श्रीकालीपदतर्काचार्यः च सारलीटीकासमन्वितः । कलिकाता; छात्रपुस्तकालय । १९७५ खिस्टाब्दः । मुद्रितम्

त्रिपाठी, श्रीरामलगनः । *पाणिनीय प्रदीपः* । काशी; ज्योतिष प्रकाश । १९९१ खिस्टाब्दः मुद्रितम्

देवशर्मा, कालीजीवनः । *व्याकरणशास्त्रेर इतिहास* । कलिकाता, रामकृष्णमिशन इन्स्टिटिउट अफ कालचार । १९९५ खिस्टाब्दः मुद्रितम्

प्रशस्तपादः । *प्रशस्तपादभाष्यम्* (द्वितीयो भागः) । संपादकः– दण्डिस्वामी दामोदर आश्रमः कलिकाता; आशापीठ बालन्ताश्रमः संस्कृत पुस्तक भाण्डार महेश लाइब्रेरी च । २००४ खिस्टाब्दः । मुद्रितम् ।

पाणिनिः । *अष्टाध्यायी* । संपादकः– तपनः शङ्करः भट्टाचार्यः कलिकाता; संस्कृत-बुक-डिपो । २०१६ खिस्टाब्दः (द्वितीयसंस्करणकालः) (प्रथमसंस्करणकालः–२००४) । मुद्रितम्

भट्टाचार्यः, अमितः । *भारतीय दर्शने व्याख्या* । कलिकाता; संस्कृत बुक डिपो, २०१६ खिस्टाब्दः (द्वितीयसंस्करणकालः) (प्रथमसंस्करणकालः २००३ खिस्टाब्दः) । मुद्रितम्

भट्टोजिदीक्षितः । *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (प्रथमः खण्डः) । संपादकः– महामहोपाध्यायो गिरिधरशर्मन् महामहोपाध्याय-परमेश्वरानन्दशर्मन् च । दिल्ली; मोतीलाल बनारसीदास । १९९५ खिस्टाब्दः (द्वितीयसंस्करणकालः) (प्रथमसंस्करणकालः–१९५८) । मुद्रितम् ।

—— । —— । व्याख्याकारः श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः दीपिकाख्य-हिन्दी-व्याख्ययोपेत च । वाराणसी; चौखम्बा सुरभारती ग्रन्थमाला । २००६ खिस्टाब्दः मुद्रितम् ।

—— । *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (द्वितीयः खण्डः) । संपादकः श्रीसारदारञ्जनविद्याविनोदः । कलिकाता; नालन्दा प्रेस १९२० खिस्टाब्दः । मुद्रितम्

—— । *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* । संपादकः– विश्वपति भट्टाचार्यः । कलिकाता; संस्कृत पुस्तक भाण्डार, १९७४ खिस्टाब्दः मुद्रितम्

[26] वै० सि० कौ० पा. सू. १/४/५१

व्यासश्रीः Vol. XX ISSN 2320-2025

भर्तृहरिः । *वाक्यपदीयम्* (ब्रह्मकाण्डम्) संपादकः– रघुनाथ शर्मा । वाराणसी; १९६३ खिस्टाब्दः मुद्रितम् ।

महामहोपाध्यायः, नागेशभट्टः । *महाभाष्यप्रदीपोद्योतः* । संपादकः रामचन्द्रशास्त्री बालगोविन्दशर्मा च । काशी; १९०४ खिस्टाब्दः । मुद्रितम् ।

मुखोपाध्यायः, सच्चिदानन्दः । *कारक-प्रकरण* । कलिकाता; साहित्य निकेतन । २००३–२०१० (प्रथमसंस्करणकालः–१९७१) । मुद्रितम् ।

हालदारः, गुरुपदः । *व्याकरण दर्शनेर इतिहास* । कलिकाता; संस्कृत बुक डिपो, १९१२ शकाब्दः (द्वितीयसंस्करणकालः) (प्रथमसंस्करणकालः १३५० शकाब्दः) । मुद्रितम्

यास्कः । *निरुक्तम्* (प्रथमः खण्डः) । संपादकः अमरेश्वरः ठाकुरः । कलिकाता; इउनिभर्सिटि अव कलिकाता । १९५५ खीष्टाब्दः । मुद्रितम् ।

वामनजयादित्यौ । *काशिका* (द्वितीयो भागः) । संपादकः– डा० जयशङ्करः लालः त्रिपाठी डा० सुधाकरः मालवीयः च । न्यास-पदमञ्जरी भावबोधिनीसहित । वाराणसी; तारा बुक एजेन्सी । १९८६ खिस्टाब्दः । मुद्रितम्

विश्वनाथः । *भाषापरिच्छेदः* । संपादकः अनामिका रायचौधुरी । सिद्धान्तमुक्तावलीसहितः कलिकाता; संस्कृत पुस्तक भाण्डार । २०११ खिस्टाब्दः (द्वितीयसंस्करणकालः) (प्रथमसंस्करणकालः–२००४) । मुद्रितम् ।

रामचन्द्रः । *प्रक्रियाकौमुदी* (तृतीयः खण्डः) । संपादकः– डा० मुरलीधर मिश्रः भागीरथप्रसादत्रिपाठी च । श्रीकृष्णविरचितप्रकाशव्याख्यासमन्विता । वाराणसी; नव संसार प्रेस । १९०९ शकाब्दः । मुद्रितम् ।

हैम-पाणिनीयशब्दानुशासनयोः समासप्रकरणस्य एकमध्ययनम्

Research scholar, Central Sanskrit University,

Shree Sadashiv Campus, Puri.

Maheswar Bag

उपक्रमः-

वैदिकवाङ्मये पुरुषस्याङ्गीकृतेषु षडङ्गेषु व्याकरणं प्रमुखस्थानम् आवहति। वेदस्य षडङ्गानि यथोक्तं पाणिनिना पाणिनीयशिक्षायाम्,-

"छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्"।[1]

व्याकरणशास्त्रेणैव पदानां साधुत्वविवेचनं विधीयते। मानवान्तर्निहित भावनायाः प्रकटनाय भाषायाः महती आवश्यकता वरीवर्ती। भाषायाः शुद्धज्ञानार्थं व्याकरणस्य महत्त्वं सर्वजनसम्मतम्। पुण्यभूमौ भारतवर्षे व्याकरणाध्ययनस्य परम्परा बहुवर्षेभ्यः प्रागेव प्रचलिता आसीत्। सम्प्रति उपलब्धेषु व्याकरणेषु पाणिनीय-हैमशब्दानुशासनयोः महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। पाणिनेरष्टाध्यायी व्याकरणशास्त्रस्य सर्वाङ्गपूर्णा विवेचना वयं जानीमः। पाणिनीये समासस्य साक्षात् किमपि लक्षणं न दृश्यते। पाणिन्यादीनां व्यवहारात् ज्ञायते यत् 'समसनं समासो' नाम संक्षिप्तकरणम्। अर्थवतां समर्थपदानामेकपदीभवनं समासेति कथ्यते। यस्मिन् समुदाये परस्परं सम्बन्धयुक्तम् अर्थात् आकाङ्क्षा-योग्यता-आसत्तियुक्तं पदद्वयस्य ततोऽधिकानां सार्थकयुक्तानां पदानां वा मेलनं समासः इति। समासविषये M.R.KALE महोदयाः वदन्ति,- "In Sanskrit simple words, whether substantives, Adjectives, Verbs or Indeclinable, have the power of entering into combination with one another and forming what are called 'Samas' compound words or in short, compounds"[2]. अग्निपुराणेऽपि समासस्य स्वरूपविषये श्लोकाः दृश्यन्ते। तद्यथा-

[1] पाणिनीयशिक्षा,अशोककुमारबन्द्योपाध्याय,सदेशप्रकाशनम्,श्लो.स-४१-४२

[2] A Higher Sanskrit Grammar, P-114

"षोढा समासं वक्ष्यामि अष्टाविंशतिधा पुनः।

नित्यानित्यविभागेन लुगलोपेन च द्विधा॥"[3](अग्नि.३५५-३त:१७)

समासशब्दस्य व्युत्पत्तिः- 'समसनं समासः'[1] इत्यर्थे सम् इति उपसर्गात् सत्तार्थक् अस् धातोः "भावे"(३/३/१८)इत्यनेन भावे घञ् प्रत्यये कृते अथवा समस्यते अनेकपदमिति व्युत्पत्तौ "कर्मण्यर्थे अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्"(३/३/१९) इति सूत्रेण घञ् प्रत्यये, समस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्तौ "हलश्च"(३/३/१२१) अनेन सूत्रेण अधिकरणे घञ् प्रत्यये कृते समासः इति पदं निष्पद्यते। समासे संक्षेपेण अनेकानां पदानामेकपदीभवनेन वाक्येषु संकोचनं पदेषु बह्वर्थप्रतिपादनञ्च सम्भवति।

समासस्य प्रकारभेदः- समासः कतिप्रकारकः इति विषये वैमत्यं परिलक्ष्यते। यथा-

(१) पाणिनेः मते समासः चतुर्धा इति। यथा- अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः च । तथाहि,-

"समासस्तु चतुर्द्धेति प्रायोवादस्तथा परः।
योऽयं पूर्वपदार्थादिप्राधान्यविषयः स च॥
भौतपूर्व्यात् सोऽपि रेखागवयादिवदास्थितः"॥[2]

(२) लघुसिद्धान्तकौमुद्यानुसारेण समासः पञ्चधा। तद्यथा- केवलसमासः, अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः च ।

(३) वैयाकरणभूषणसाराणुसारेण 'समासः' षड्विधः तद्यथा-

"सुपां सुपा तिङा नाम्ना धातुनाऽथ तिङां तिङा।
सुबन्तेनेति च प्रोक्तः समासः षड्विधो बुधैः"॥[3]

अस्मात् श्लोकात् प्रतीयते यत्- (१)सुपांसुपा (२)सुपांतिङा (३)सुपांनाम्ना (४)सुपांधातुना (५)तिङांतिङा (६)तिङासुबन्तेन च एते षट् समासभेदाः।

(४) सप्तविधमपि समासं केचिदङ्गीकुर्वन्ति। ते च नित्यसमासं पृथगामनन्ति। तेषां मते समासाः भवन्ति- अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, कर्मधारयः, द्विगुः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः, नित्यः चेति । यथा-

[1] अग्निपुराणम्, अध्यायः ३५५

[2] पाण्डुलिपिः सारस्वतचन्द्रिका.पृ.७४

[3] वैयाकरणभूषणसारः,आद्याप्रसादमिश्रः,पृ.सं-२४४

"द्वन्द्वो द्विगुरपि चाहं मद्गेहे नित्यमव्ययीभावः।

तत्पुरुषः कर्मधारयः येनाहं स्यां बहुव्रीहिः॥

चकारबहुलो द्वन्द्वः, स चासौ कर्मधारयः।

यस्य येषां बहुव्रीहिः, शेषस्तत्पुरुषो मतः"॥[6]

❖ **पाणिन्यनुसारेण समासस्वरूपम्,-**

संस्कृतवाङ्मये प्रचलितेषु व्याकरणसम्प्रदायेषु समासस्य स्वरूपविषये बहुधाभिमतं दरीदृश्यते। तेषु सम्प्रदायेषु पाणिनेः अभिमतं सर्वोत्तमं भवति। कारणम् अनेन विभाजनेन सर्वसमासानां यथार्थान्तर्भावो भवति। तस्य मतानुसारेण समासः चतुर्धा- अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वश्च। अत्र मया संक्षेपेण समुपस्थाप्यन्ते।

(१) अव्ययीभावः समासः(Adverbial compound)-

न व्ययम् अव्ययं, तेषाम् अव्ययानां भाव अव्ययीभावः। समासे प्रायतः पदद्वयं भवति। 'प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः'[7]। पूर्वश्चासौ पदार्थश्च पूर्वपदार्थः, स प्रधानो यस्मिन् स पूर्वपदार्थप्रधानः। यस्मिन् समासे पूर्वपदार्थस्य प्राधान्यं सोऽव्ययीभावः। अव्ययो पूर्वपदे सति योऽन्वयः सोऽव्ययीभावसंज्ञकः समासो भवति। यथा- हरौ इति अधिहरि। अत्र अधि इति पूर्वपदस्य अर्थप्रधानः एतदेकमव्ययपदम्।

(२) तत्पुरुषः समासः(Determinative Compound)-

'तत्पुरुषः' शब्दस्यार्थः तस्य पुरुषः तत्पुरुषः अथवा सः पुरुषः तत्पुरुषः। "प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः[8]"। यथा राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः। अस्य प्रथमपदं विशेषणम्, उत्तरपदं विशेष्यम्। विशेष्यम् अत्र समासे प्रधानम्। तत्पुरुषसमासः सामान्यतः चतुर्विधः- व्यधिकरणतत्पुरुषः, कर्मधारयः(समानाधिकरणतत्पुरुषः), द्विगुः, नञ्तत्पुरुषः च। तत्पुरुषः समानाधिकरणकर्मधारयः (१/२/४२)।

---

6. सुबोधसंस्कृतरचना.पृ.सं.२५४
7. लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, सम्पादकः-रघुनाथशास्त्री.पृ.सं-८८६
8. लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, सम्पादकः-रघुनाथशास्त्री.पृ.सं-८८६

(३) बहुव्रीहिः समासः(Attributive Compound)-

"प्रायेण अन्यपदार्थप्रधानः बहुव्रीहिः[9]"। बहुव्रीहिसमासे अन्यपदार्थस्य प्राधान्यं भवति। तद्यथा- नीलं कण्ठं यस्य सः नीलकण्ठः इति।

(४) द्वन्द्वः समासः(Copulative Compound)-

"उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः[10]" इति द्वन्द्वस्य लक्षणं वरदराजेण प्रोक्तमस्ति। उभयपदार्थस्यप्रधानो यस्मिन् सः उभयपदार्थप्रधानः। यस्मिन् समासे उभयपदार्थस्य प्राधान्यं भवति सः द्वन्द्वसमासः उच्यते। यथा रामश्च लक्ष्मणश्च रामलक्ष्मणौ इति। "चार्थे द्वन्द्वः" इति चार्थः चतुर्धाः भवति। इतरेतरद्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः समुच्चयः अन्वाचयःच। समुच्चयः – ईश्वरं गुरुं च भजस्व। अन्वाचयः- भिक्षामटनम् आनय। इतरेतर- रामलक्ष्मणौ। समाहार- धवखदिरौ।

❖ **हैमशब्दानुशासनानुसारेण समासस्वरूपम्-**

हैमशब्दानुशासने 'समसनं समासः' इत्येव अर्थो निरूपितास्ति। अत्रापि पाणिनीयाष्टाध्यायी अनुगुणमेव "समर्थः पदविधिः"(७/४/१२२) इति सूत्रं वर्तते एव। समर्थपदाश्रयत्वात् समर्थः, पदसम्बन्धी विधिः पदविधिः, सर्वपदविधिः समर्थो ज्ञेयः। स च द्विविधः व्यापेक्षा एकार्थीभावश्च।

(१) अव्ययीभावः समासः(Adverbial compound)-

"अव्ययम्"(३/१/२१) इत्यनेन अधिकारसूत्रेण अव्यय नाम संख्यानाम्नैकार्थ्ये समस्यते, द्वितीयाद्यन्यार्थे सङ्ख्येये वाच्ये स च बहुव्रीहिः।"नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम्"[11](३/१/१८) इत्यनेन सूत्रेण नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये सामर्थ्य विशेषे सति समासो बहुलं स्यात्। लक्षणमिदमधिकारश्च तेन बहुव्रीह्यादिसंक्रमाऽभावे यत्रैकार्थता तत्रानेनैव समासः भवति। "विभक्ति-समीप-समृद्धि व्यृद्धयर्थभावाऽत्ययाऽसंप्रति- पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-संपत्-साकल्यान्तेऽव्ययम्" (३/१/३९) एष्वर्थेषु अव्ययीभावसमासः स्यात्। यथा-

---

9. लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, सम्पादकः-रघुनाथशास्त्री.पृ.सं-८८७
10. लघुसिद्धान्तकौमुदी, वरदराजाचार्यः, सम्पादकः-रघुनाथशास्त्री.पृ.सं-८८६
11. हैमशब्दानुशासनम्,सम्पादकः-मुनिहिमांशुविजयः.पृ.सं.१३२

अधिस्त्री, उपकुम्भम्, सुमद्रम्, दुर्यवनम् इत्यादयः। "संख्या समाहारे"(३/१/२८) संख्यावाचि नदीवाचिभिः सह समाहारे गम्ये अव्ययीभावसमासः भवति। यथा- द्वियमुनम्, पञ्चनदम्।

(२) तत्पुरुषसमासः(Determinative Compound)-

"गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः"(३/१/४२) गतयः कुश्यनाम्ना सह नित्यं समासः तत्पुरुषः स्यात्। यथा- ऊरीकृत्य,खाट्कृत्य इत्यादयः। "श्रितादिभिः"(३/१/६२) द्वितीयान्तं श्रितादिभिः समासः तत्पुरुषः स्यात्। यथा- धर्मश्रितः,शिवगतः। "प्राप्ताऽऽपन्नौ तयाश्च"(३/१/६३) एतौ प्रथमान्तौ द्वितीयान्तेन समासः तत्पुरुषः स्याताम्। यथा- प्राप्तजीविका, आपन्नजीविका। "तृतीया तत्कृतैः"(३/१/६५) तृतीयान्तं तदर्थकृतैर्गुणवचनैः एकार्थ्ये समासः तत्पुरुषः स्यात्। यथा- शङ्कुलयाखण्डः। "चतुर्थी प्रकृत्या"(३/१/७०) यथा- यूपादारु। "पञ्चमी भयाद्यैः"(३/१/७३) पञ्चम्यन्तं भयाद्यैरेकार्थ्ये समासः तत्पुरुषः स्यात्। यथा- वृकभयम्। "सप्तमी शौण्डाद्यैः"(३/१/८८) एभिः सहैकार्थ्ये सप्तम्यन्तं समासः तत्पुरुषः स्यात्। यथा- पानशौण्डः।

(३) बहुव्रीहिः समासः(Attributive Compound)-

आसन्नदशाः, अदूरदशाः, अधिकदशाः, अध्यर्द्धविंशाः, अर्द्धपञ्चमविंशाः इत्यादौ "आसन्नाऽदूराधिकाऽध्यर्द्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे"(३/१/२०) अनेन सूत्रेण बहुव्रीहिः भवति।"उष्ट्रमुखादयः"(३/१/२३) एते बहुव्रीहिसमासा निपात्यन्ते। यथा- उष्ट्रम् इव मुखम् अस्य उष्ट्रमुखः। "सहस्तेन"(३/१/२४) तेनेतितृतीयान्तेन सहोऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिसमासः समस्यते। यथा-सपुत्र आगतः,सकर्म्मकः।

(४) द्वन्द्वः समासः(Copulative Compound)-

"चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ" (३/१/११७) नाम नाम्ना सहोक्तिविषये चार्थवृत्तिः द्वन्द्वसमासः भवति। यथा- वाक्त्वचम्। "प्राणि-तूर्याङ्गानाम्" (३/१/१३७) प्राणितूर्ययोरङ्गार्थानां स्वैर्द्वन्द्व एकार्थः स्यात्। यथा कर्णनासिकम्। "सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम्" (३/१/१३४) सेनाङ्गानां क्षुद्रजन्तूनां च बह्वर्थानां स्वैर्द्वन्द्व स्यात्। यथा-अश्वरथम्।

➢ **<u>अनयोः साम्यम्-</u>**

समासः	पाणिनीयशब्दानुशासनम्	हैमशब्दानुशासनम्
	समर्थः पद-विधिः(२/१/१)	समर्थः पदविधिः(७/४/१२२)

अव्ययीभावसमासः	अव्ययं-विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थभावात्ययासंप्रति-शब्दप्रादुर्भाव-पश्चाद्यथानुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-संपत्ति-साकल्यान्तवचनेषु(२/१/६)	विभक्ति-समीप-समृद्धि-व्यृद्ध्यर्थभावाऽत्ययाऽसंप्रति-पश्चात्-क्रम-ख्याति-युगपत्-सदृक्-संपत्-साकल्यान्तेऽव्ययम्(३/१/३९)
	संख्या वंश्येन(२/१/१९)	संख्या समाहारे(३/१/२८)
तत्पुरुषसमासः	नदीभिश्च(२/१/२०) द्वितीया श्रितातीत-पतित-गतात्यस्तप्राप्तापन्नैः(२/१/२४)	नदीभिर्नाम्नि(३/१/२७) श्रितादिभिः(३/१/६२) प्राप्ताऽऽपन्नौ तयाश्च(३/१/६३)
	तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन(२/१/३०) चतुर्थी तदर्थार्थ-बलि-हित-सुख-रक्षितैः(२/१/३६)	तृतीया तत्कृतैः(३/१/६५) चतुर्थी प्रकृत्या(३/१/७०) हितादिभिः(३/१/७१) तदर्थार्थेन(३/१/७२)
	पञ्चमी भयेन(२/१/३७)	पञ्चमी भयाद्यैः(३/१/७३)
	सप्तमी शौण्डैः(२/१/४०)	सप्तमी शौण्डाद्यैः(३/१/८८)
	उपमानानि सामान्यवचनैः(२/१/५५)	उपमानं सामान्यैः(३/१/१०१)
	नञ्(२/२/६)	नञ्(३/१/५१)
द्वन्द्वसमासः	चार्थे द्वन्द्वः(२/२/२९)	चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ(३/१/११७)
	द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्(२/४/२)	प्राणि-तूर्याङ्गानाम्(३/१/१३७) सेनाङ्ग-क्षुद्रजन्तूनाम्(३/१/१३४)

➢ **<u>तुलना(COMPARE)-</u>**

पाणिनीये समर्थः पद-विधिः(२/१/१) हैमेऽपि समर्थः पदविधिः(७/४/१२२) सूत्रं वर्तते एव अनयोः अर्थः उभयत्र समानमेव। पणिनीये सहसुपा(२/१/४) सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते, अस्मिन्नेव कार्यं हेमचन्द्रेण नाम नाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम्(३/१/१८) अनेन सूत्रेण कृतम्। पाणिनीये "अव्ययं विभक्ति-समीप-समृद्धि-वृद्ध्यर्थभावात्यासंम्प्रति-शब्द-प्रादुर्भाव-पश्चाद्यथार्थनुपूर्व्य-यौगपद्य-सादृश्य-सम्पत्ति-साकल्य-अन्तवचनेषु"(२/१/८) इति सूत्रानुसारेण अव्ययीभावसमासः भवति। अत्र प्रक्रियानुसारेण एष्वर्थेषु वर्तमानस्याव्ययस्य सुवन्तेन सह अव्ययीभावं भवति। हैमे अस्मिन्नेव प्रकरणे अव्ययस्य संख्यावाचकशब्देन

एकार्थे समासो विधीयते। पाणिनीये तु बहुव्रीहिप्रकरणे संख्याऽव्ययासन्नादूराधिक्यंसंख्यासंख्येयै इत्यनेन समासो वक्ष्यते। केवलं प्रकरणविषयमेवास्ति। प्रयोगास्तु उभयत्र भवन्ति। अत्र यथार्था चतुर्धा- योग्यता,वीप्सा,पदार्थानिवृत्तिः,सादृश्यः चेति। उपर्युक्तार्थ स्वीकारे सति यथाऽसादृश्ये इति सूत्रस्य संगतिर्भवति। हैमे यथा शब्देन सह नाम्ना समासो भवति। तत्र शब्दो द्विविधः। अव्युत्पन्नयोग्यतावीप्सा पदार्थानितिवृत्ति वाची तेन सह यथा शब्दस्य समासो भवति। उदाहरणे यथा- यथारूपं चेष्टते। यथा प्रत्ययान्तस्तु सादृश्य वाचिना समस्यन्ते। यथा हरिस्तथा हरः। पाणिनीये तु सूत्रग्रहिताव्ययेन समासो न भवतीति सिद्धान्तः। तेन यथार्थवाच्यव्ययान्तरेण समासं कृत्वा अनुरूपमित्यादि उदाहृतमिति। हैमे अव्ययमित्येवं३/१/२१ सूत्रं वहुव्रीहिः विधायकम्। विभक्तिसमीपेत्यादि द्वितीयं सूत्रमव्ययीभावविधायकम्। यथाऽथा ३/१/४१ इति तृतीयं सूत्रं या प्रत्यान्तस्य सादृश्ये वर्तमानस्य समासनिर्णयार्थम्। इयं प्रक्रिया पाणिनीयेऽपि दृश्यते। अतो न कश्चनः भेदः।

हैमे तत्पुरुषसमासः "गति-क्वन्यस्तत्पुरुषः"(३/१/४२) इत्यनेन प्रारभ्यते। अत्रस्थाने पाणिनीये "कुगतिप्रादयः"(२/२/१८) इतिसूत्रे कृतमस्ति। पाणिनीये गतिप्रादि इत्यनयोः पृथक् निर्वचनमवलोक्यते। हैमे गतिप्रादय इत्येनैवाङ्गीकृतमस्ति। पाणिनीये "प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया" "अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया" "अवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीया" इत्येतानि वार्तिकानि पृथगुपदिशन्ते तत्सु हैमे "प्रात्यव-परि-निरादयो गत-क्रान्त-क्रुष्ट-ग्लान-क्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः"(३/१/४७) इत्यनेन सूत्रेण समाधानं दृश्यते। पाणिनीये "संख्यापूर्वोद्विगुः" इति सूत्रं तस्य पूर्तिहेतवे कात्यायनेन समाहारे चायमिष्यते इतीष्टिः कृता। "तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे" च इत्युच्यमानेन तद्धितार्थे उत्तरपदे समाहारे च तत्पुरुषसमासो भवतीति। हैमे "संख्यासमाहारे" इति सूत्रमापद्यते। हैमे "संख्यासमाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम्"(३/१/९९) इत्यनेन सूत्रेण संख्यावाचि परेण नाम्ना समासस्तत्पुरुषः कर्मधारयः यश्च स्यात्, संज्ञातद्धितयोविषये, उत्तरपदे च परे, समाहारे चार्थे, अयमेव चासंज्ञायां द्विगुश्च।

'चित्रागावो यस्य सः चित्रगुः' इत्यत्र वहुब्रीहिसमासमुच्यते। हैमेऽपि तथैव परन्त्वत्रैव चित्रगो इति प्रयोगदर्शनादेवगम्यते। कर्मधारयसमासे सति चित्रपदस्य पूर्वनिपातमिति। एतेन ज्ञायते हेमचन्द्राभिमतं बहुब्रीहौ विशेष्यविशेषणपदानामपि पृथक् समासनिर्देशः स्वीक्रियते। तत्र तृतीयोक्तं वा३/१/५० इति सूत्रेण प्रमाणमूलमस्ति। मातापितरौ मातापितरौ

इत्युभयप्रयोगात् रूपद्वयं सिद्धति। हैमेऽपि मातरपितरौरिति प्रयोगस्तु एव मातरपितरं वा३/२/४७ इत्यनेन सूत्रेण स्वीकृतं वर्तते।

नञ् समासे हैमे उत्तरपदव्यञ्जनसत्वे तस्य स्थाने स्वरादिसत्वे अन् इति व्यवस्था क्रियते। नञ् इत्यनेन सामान्यतया तस्य विधिः, तथा अन् स्वरे इत्यनेन अपवाद भूते स्वरापुपपदे अन् इति विधिरुच्यते। पाणिनीये हलादौ नञस्य लोपे स्वरादौञस्य लोपे सति नुट् आगमः क्रियते। अत्र प्रकरणे हेमचन्द्रः महाभाष्यकारेणोक्तं प्रवचनमधीत्य स्वस्य शब्दानुशासनस्य निर्वचनं करोतीति ज्ञायते। भाष्यकारोक्तं पदमादाय सूत्रस्य रचनां कृतमिति हैमे दृश्यते।

पाणिनीये पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः, उत्तरपदार्थपदार्थप्रधानः तत्पुरुषः, अन्यपदार्थप्रधानो वहुब्रीहिः, उभयपदार्थप्रधानः द्वन्द्वः इत्येवं समासभेदाः व्यवस्थितरूपेण प्रतीयते । हैमे पूर्वोक्तरूपेण निर्वचनव्यवस्था नास्ति। किन्तु एकत्रैव केनचित्सूत्रेण बहुब्रीहिसमासः, केनचित्सूत्रेण अव्ययीभावसमासः, केनचित्सूत्रेण तत्पुरुषसमासः च प्रतिपाद्यते इति अवलोक्यते। अनेन ज्ञायते पाणिनीयतन्त्रे प्रायः तात्कालिकप्रचलितानां शब्दानां सर्वेषां संग्राह्यबहूनि सूत्राणि विरचितानि सन्ति, एवं तेषां सिद्ध्यर्थं प्रयासं कृतवान्। । हैमे प्रचलितानामेव शब्दानां सिद्धये सूत्राणां निर्माणमिति व्याकरणेस्मिन् सर्वाङ्गता नास्ति। मन्ये एतेषाम् आचार्याणां काले देशे च यावन्तः प्रयोगाः उपलब्धाः तेषामेव सिद्ध्यर्थं प्रयासः कृतो वर्तते। हैमे समासे पाणिनीय प्रक्रिया प्रायतोऽङ्गीकृतमिति ज्ञायतेऽवलोक्यते च।

❖सहायकग्रन्थसूची-

(१) वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी, श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी।

(२) अष्टाध्यायी,श्रीगोपालदत्तपाण्डेयः,चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी।

(३) पाणिनीयशिक्षा,श्रीअशोककुमारवन्दोपाध्याय।

(४) लघुसिद्धान्तकौमुदी,गोविन्दप्रसादशर्मा, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी।

(५) वैयाकरणभूषणसारः,श्रीप्रभाकरमिश्रः, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,वाराणसी।

(६)हैमशब्दानुशासनम्, सम्पादकः-मुनिहिमांशुविजयः, श्रीआनन्दजीकल्याणजीपेढी-कार्यवाहकैःप्रकाशितम्।

(७) A Higher Sanskrit Grammar.

 Vol. XX ISSN 2320-2025

व्याकरणे सम्बन्धस्वरूपम् - एकमध्ययनम्

डा.प्रशान्तकुमारमहला

व्याकरणे सम्बन्ध एकः बहुचर्चितो विषयः। सम्बन्धविषये नैयायिकैः मीमांसकैश्च सह वैयाकरणानां वैमत्यं परिदृश्यते। यदा वैयाकरणाः शब्दार्थयोः सम्बन्धो नित्य इति स्वीकुर्वन्ति तदा नैयायिका भिन्नं मतं प्रतिपादयन्ति

वैयाकरणानां मते शब्दोऽभिधेयोऽर्थः[1] ।अर्थात् शब्दस्य अभिधेयो भवति अर्थः। परन्तु नैयायिकाःकार्यपरकत्वेन पदस्य शब्दस्य वा वाचकशक्तियुक्तत्वं स्वीकुर्वन्ति[2]। शब्दार्थयोःअयं सम्बन्धो, न केवलं शास्त्रीयसिद्धान्तः अपितु प्रत्यक्षदृष्टः। लोकव्यवहारे एकस्मात् निश्चितशब्दात् तस्या भाषाविषये परिचितस्य एकस्य निश्चितार्थस्य बोधो भवति । अतः एकस्य नियतशब्दस्योच्चारणेन एकस्य नियतार्थस्य बोधो भवति। अत प्रतिनियतत्वस्य व्यवहारस्योपपत्तये शब्दार्थयोः कश्चन सम्बन्ध स्वीकृतो शास्त्रकारैः ।

पद-पदार्थयोः अयं सम्बन्धः नैयायिकैः शक्तिपदेन[3] अभिहितः। अतः आदौ विचारणीयम् शब्दार्थयोः यः सम्बन्ध तस्य किं स्वरूपमिति । शब्दार्थयोः सम्बन्धविषये परिभाषा करणम् एकान्तमसम्भवमिति वाक्यपदीयकारस्याभिमतम्। यतो हि लक्षणार्थं वस्तुनो असाधारणधर्मस्यापेक्षा वर्तते[4]। यस्तु सम्बन्धे[5] नास्ति। लोकेऽपि तस्य पदार्थस्य ग्रहण भवति यस्तु असाधारणधर्मेण युक्तो भवति।असाधारणधर्मयुक्तत्वेन वस्तुनः लक्षणम् अभिधानं वा सम्भवति तथा तस्य 'इदन्तया' स्वरूपावधारण भवति, यथा कस्यचित् व्यक्तेः राजत्वविशिष्टम् असाधारणधर्मं दृष्ट्वा 'अयं राजा' इति पदेन अभिहितो भवति। एवञ्च प्रासादत्वधर्मविशिष्टं दृष्ट्वा किमपि वस्तु प्रासादपदेन अभिहितो भवति, किन्तु सम्बन्धे एतादृशं किमपि असाधारणधर्मवचनं स्वभावो वा नास्ति, येनाधारण तस्य अभिधानं स्यात् । न कोऽपि शब्दो वा विद्यते यः तस्य प्रत्यायको[6] वा भवेत्।

---

[1]. महाभाष्य दीपिका - पृ. 26

[2] तर्कसंग्रह- पृ.151. न्यायसिद्धान्त मुक्तावली-कारिका-41

[3] लघुमञ्जूषा- पृ.23.पदपदार्थयोःसम्बन्धान्तरमेव शक्तिः,वाच्यवाचकभावापरपर्यायः। न्यायसिद्धान्तमुक्तावली-कारिका-41. शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः।

[4] न्यायभाष्यम् - उद्दिष्टस्य तत्त्व व्यवच्छेदको धर्म लक्षणम् 1.1.2

[5]वा.प.3.3.4.नाभिधानं स्वधर्मेण सम्बन्धस्यास्ति वाचकम्

[6] हेलाराज वा.प 3.3.3. इह पदार्थानां स्वरूपमवधार्य तद्गुणमिशब्दनिर्देशेन लक्षणं क्रियते तत्र व्यतिरिक्त नास्ति इदन्तया स्वरूपावधारणात् ।

 Vol. XX ISSN 2320-2025

अतः राजः प्रासादः इत्यत्र स्व-स्वामिभावरूपसम्बन्धस्य ग्रहणं भवति यस्तु षष्ठीविभक्त्या उपलक्षितो भवति। परन्तु तस्य सम्बन्धस्य एतादृशो न कोऽपि स्वभावः परिलक्ष्यते येनाधारेण तस्य 'इदन्तया अभिधानं भवेत् । अत एव सम्बन्धः असंविज्ञानपदेन अभिधीयते।शब्दात् सम्बन्धस्य असंविज्ञेयतायाः कारणं भवति तस्य अत्यन्तं पारतन्त्र्यम् ।यतोहि सम्बन्धः सदैव सम्बन्धिनोः आश्रितो भवति। सम्बन्ध सदैव द्विष्ठो भवति। अतः सम्बन्धिपारतन्त्र्यात् सम्बन्ध अत्यन्तपरतन्त्रः धर्मरूपो वा स्वीक्रियते[7]। हेलाराजः सम्बन्धस्य नित्यपारतन्त्र्यं तस्य लाक्षणिकधर्मं इति कथयति[8]। सम्बन्धस्य इदं पारतन्त्र्यं गुण-क्रियादीनां पारतन्त्र्यात् विलक्षणमस्ति। यतोहि गुण-क्रियादीनां पारतन्त्र्यं स्वाश्रयभूत द्रव्याधीनत्वेन पारतन्त्र्यं भवति। कुत्रचिच्च स्वप्रधानरूपेण शब्देन अभिहितो भवति। यथा- शुक्लो गौः इति कथनेन गुणस्य स्वाश्रयरूपे द्रव्ये पारतन्त्र्यं कथ्यते परन्तु गौः शुक्लम् इत्यत्र अयं गुणःआश्रयभूतपेक्षया अपकृष्टेऽपि स्वप्रधानरूपेण अभिहितो भवति।

अत भर्तृहरिणा महाभाष्यदीपिकायां गुणस्य द्वैविध्यत्वस्य स्पष्टीकरणाय "यत्तर्हि शुक्लो नीलो कपिल"- इत्यादीनां संगत्यर्थं कथयति -अत्र प्रश्नरूपेण शुक्लादिगुणानामुक्तिःद्रव्यपारतन्त्र्येण एव। पुनश्च तस्य प्रश्नस्य समाधानरूपेण उत्तरभाष्ये "नेत्याह गुणो नाम सः" इत्यत्र गुणो द्रव्यात् भिन्नः स्वतन्त्रः। केवलं गुणपरकरूपेण निर्दिष्टमस्ति।[9] अस्मादेव कारणात् गुणस्य वाचकत्वाभिधानं भवति।तत्र स असंविज्ञेयो न भवति, परन्तु सम्बन्धस्य स्थितिः नितान्तं भिन्ना एव। सम्बन्ध सम्बन्धिनो अपकृष्टभूय कदापि स्वतन्त्ररूपेण अभिहितो न भवति। अतः भर्तृहरिणा सम्बन्धः अत्यन्तपारतन्त्र्यमित्युक्तम्[10] ।हेलाराजोऽपि एतत् स्पष्टीकरणार्थं कथयति- गुणादयः पारतन्त्र्यम् परन्तु सम्बन्धः अत्यन्तपारतन्त्र्यम् भवति। अपि च सम्बन्धिद्वयनिष्ठत्वे सति परोपाधिस्वरूपसम्बन्धिनां परस्परापेक्षानुकूलभावरूपः धर्ममात्रलक्षणं भवति[11]।अनेन स्पष्टं भवति यत् सम्बन्धे न कोऽपि धर्मो विद्यते। अतः इदन्तया रूपेण परिच्छेदाभावेन तस्य न कोऽपि अभिधायको शब्दो विद्यते। अतः सम्बन्धः सर्वथा असंविज्ञानपदेनोच्यते।

---

[7]नैव.-असंविज्ञानवद् कार्यरूपस्य।

[8]वा.प. 33.4. अत्यन्तपरतन्त्रत्वाद् रूपं नास्योपदिश्यते।

[9]. वा.प.हेलाराजीय व्याख्या- धर्म इति नित्यपारतन्त्र्यमाह।

[10]. पारतन्त्र्यं सम्बन्धलक्षणम्

[11]हेलाराज वा.प.3.3.4 गुणद्रव्याधीनानि प्रधान्येन शुक्लादिशब्देन कदाचिदुच्यन्ते।नैव सम्बन्ध इति अत्यन्तग्रहणम्।नित्यपरतन्त्रो हि सम्बन्धःपरोपाधिरूपः सम्बन्धिनोःपरस्परोन्मुखस्वभावो धर्ममात्र लक्षणः।

यतोहि सम्बन्धस्य स्वरूपप्रतिपादकं किमपिलक्षणं नास्ति वाचकाभिधानोऽपि नास्ति प्रत्यक्षतया अग्राह्यः, अतः सम्बन्धः अनुमानेन एव ज्ञायते।

सम्बन्धितोःपारस्परिकः उपकार्य- उपकारकभाव एव सम्बन्धस्य अनुमापको[12] भवति। किञ्च शब्दव्यवहारे अर्थप्रतीतिलक्षणम् उपकारकत्वेन दृष्ट भवति। अतः उपकार्य अर्थः उपकारको शब्दः इत्युभयोर्मध्ये सम्बन्धस्य सत्ता अवश्यस्वीकर्तव्या। सम्बन्धस्य सत्ताऽस्वीकारे असम्बन्धे उपकार्य-उपकारकभावः कदाचित् न सम्भवेत्[13]।षष्ठीविभक्तेः अन्यथानुपपत्तिरपि सम्बन्धस्य सत्तां प्रमाणयति । यतो हि लोके संज्ञां प्रति संज्ञिनि प्रथमाविभक्ते षष्ठीविभक्तेरपि प्रयोगो भवति[14]। यथा - 'अस्यार्थस्य अयं शब्दो वाचकः', अथवा 'अस्य शब्दस्य अयमर्थो वाच्यः' इति । भेदे सति सम्बन्धाभावे षष्ठीविभक्तेः प्रवृत्तिर्न भवति। पुनश्च सर्वथा अभिन्ने एकस्मिन् तत्वे षष्ठी न प्रवर्तते ।

षष्ठ्याः इयम् अन्यथानुपपत्तिः प्रमाणयति यत् शब्दार्थयोः परस्परयोर्मध्ये नूनं कश्चन सम्बन्धो विद्यते[15]। अनया युक्त्या सम्बन्धस्य सत्ताम् अवैयाकरणदार्शनिका अपि स्वीकुर्वन्ति[16] । भर्तृहरिः ' मीमासकाश्च[17] शब्दस्य नियतार्थप्रत्यायकता शब्दार्थयोः सम्बन्ध शक्तिपदेन आमनन्ति। अपिच शक्तिः पदनिष्ठा इति स्वीकृत्य पदं शक्तमिति कथयन्ति। मीमांसकाः शक्तिम् एकं स्वतन्त्रपदार्थत्वेन स्वीकुर्वन्ति । परन्तु वैयाकरणा तथा न

[12]. वा.प. उपकारात् स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते - 3.3.3.

[13].उपकार्योपकारकत्वोपकारप्रभावितःसम्बन्धोऽसम्बद्धानाम् उपकाराभावात्।हेलाराज-वा.प.3.3.3

[14] हैलाराजीयव्याख्या- उपकार्य-उपकारकयोरुपकारभावितः सम्बन्धोऽसम्बन्धे नामुपकाराभावात्। वा.प.-3.3.3.
अस्यायं वाचको वाच्य इति षष्ठ्या प्रतीयते । योगः शब्दार्थयोस्तत्त्वनिश्चयो व्यपदिश्यते।वा.प.3.3.3

[15] हैलाराजीयव्याख्या- वा.प. षष्ठ्यान्यथाऽनुपपत्त्याऽस्त्येव स्वाभाविकः शब्दार्थयोर्योग इत्यवसीयते।असम्बन्धाना घटपटादीनामेवमन्योन्यं पारतन्त्र्येण व्यवहारप्रयोगात्।3.3.3

[16] न्यायभाष्यम् 2.1.52-अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थो विशेषोऽनुज्ञातः।
वाच्यवाचकलक्षणः सम्बन्धानुज्ञातः अस्य शब्दस्यायमर्थो वाच्य इति 2.1.52-न्यायवार्तिकम्।

[17]. वा.प .3 3.37.सति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्ध उपपद्यते
शब्दस्यार्थे यतस्तस्य सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते।
हैलाराजीयव्याख्या - शब्दानामर्थाभिधाने सम्बन्धो हेतुः। अन्यथा सर्वः सर्वेण प्रत्याय्येत।यतः कस्मात् शब्दश्रवण अनन्तरमर्थज्ञानं भवति स सम्बन्ध इति सति प्रत्ययहेतुत्वम्।इत्येतेन्यतं भवति।अन्यथा शब्दार्थयो कार्यकारणभावनर्णने निमित्तं नियन्तोव्यं स्यात्।

[18] यच्छब्दे विज्ञातेऽर्थो विज्ञायते सः सम्बन्धः ।शाबरभाष्यम्।
यच्छब्दे ज्ञात इत्येवं शक्तिरेवात्र कीर्त्यते.श्लोकवार्तिकम्,सम्बन्धाक्षेपपरिहारः श्लोक.1।

कुर्वन्ति[19]। वैयाकरणानां नये शक्ति-सम्बन्धयोःभिन्नत्वेऽपि सदैव भिन्नो भिन्नो भवति। भर्तृहरेर्मतानुसार सम्बन्धो नित्यः, शक्तेर्नियमः अवच्छेदको वा पुरुषव्यापारप्रेरितो भवति[20]। नागेश भट्टोऽपि वाच्यवाचकभावरूपां शक्तिं सम्बन्धात् भिन्नः सम्बन्धान्तररूपेण स्वीकरोति[21] ।

वैयाकरणा पदे अर्थबोधिका शक्तिं स्वीकुर्वन्ति परन्तु ते सर्वथा 'शक्तपरतन्त्रम्' न स्वीकुर्वन्ति। अतएव शक्तीनां स्वाधारे पारतन्त्र्यार्थं, (येन अर्थप्रत्यायकतारूपं स्वनियतकार्यम् उत्पन्नं स्यात्) एकस्य नियामकस्यावश्यकता विद्यते स नियामको भवति सम्बन्ध[22]। अस्मादेव कारणात् भर्तृहरिः सम्बन्धं शक्तीनामपि शक्तिः गुणानामपिगुण इति कथयति[23] । गुणानां नियतद्रव्याश्रितत्वमपि सम्बन्धेनैव नियन्त्रितं भवति[24] । अस्मिन् प्रसङ्गे नागेशो लिखति- 'यथा प्रदीपे अर्थप्रकाशिकाशक्तेःसत्ता विद्यमानत्वेऽपि अर्थरूपं वस्तुसकलं न प्रकाशयति अपितु एतदर्थं वस्तु-प्रदीपयोः कश्चन सम्बन्धस्यापेक्षा भवति[25] तद्वत् पद अर्थबोधकशक्तिसम्पन्नत्वेऽपि शक्तेः सत्तामात्रेण अर्थप्रत्यायकं न भवति'।एतदर्थं शक्तिभिन्नः शब्दार्थयोः परस्परसम्बन्धस्यापेक्षा वर्तते।

शब्दार्थयोः यः समन्धः स असंपिनेयः अनुमेयः अत्यन्तपारतन्त्र्यमिति उक्तम्।इदानीं प्रश्नः समुदेति किमयं समन्धः शब्दविद्भिः संसृष्टः आहोस्वित् पूर्वतः सत्तावान् अथवा नित्यः? अत्रोच्यते अस्मिन् प्रसङ्गे मतद्वयं दृश्यते।वेदविदाम् एक मतं तद्भिन्नानां एक मतम्।वेदविद् शब्दस्य इदमेवतात्पर्यं ये खलु आचार्याः वेदस्य स्वाभाविकनित्यतामामनन्ति[26] ।अत्र कोटौ मीमासकाः ,वेदान्तिनो वैयाकरणाश्च समागच्छन्ति।एतेषां मतानुसार वैदिकज्ञानं नित्यम्।द्वितीयकटौ नैयायिकाः वैशेषिकाः बौद्धाश्च समागच्छन्ति।ये खलु वेदस्य नित्यतां न

[19] शक्तिश्च पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्धः,न्या.सि.मु.शब्दपरि.का.81.
पदपदार्थयोः सम्बन्धः शक्तिः तर्कदीपिका-पृ.152.

[20] मीमांसकास्तु अभिधा नाम पदार्थान्तरं संकेतग्राह्या शक्तिः इत्याहुः।

[21]. लघुमञ्जूषा पृ. 23 पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः। वाच्यवाचक भाव पर्यायाः ।

[22] हैलाराजः - न च शक्तिरेवसम्बन्धः।शक्तीनामप्याधारपारतन्त्र्ये नियतकार्यजनने च सम्बन्ध एव नियामकः यतः परतन्त्राणामपि उपकारत्वात सर्वत्रानुलोमनव्यवस्था नित्यपरतन्त्रः।

[23] वा.प .3.3.5.उपकारात् स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते
शक्तिनामपि सा शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः ।

[24]गुणानामपि द्रव्याश्रितत्वावस्थापकःसम्बन्ध एवेति हेलाराज 3.3.5

[25] दीपगतप्रकाशकत्वशक्तावपिसम्बन्धं विनैव वस्तुप्रकाशकत्वं नास्त्येवेति दृष्टान्तम्।

[26] मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु सम्प्रदायाभ्यासप्रयोगाविच्छेदो वेदानां नित्यत्वम्।न्यायभाष्यम्-2.1.68

स्वीकुर्वन्ति।एषु नैयायिकानां मतानुसारं वेदः ईश्वरकृतः।प्रतिसर्गं ईश्वरसृष्टत्वेन स्वाभाविकनित्यत्वं नास्ति।केवलं तत्र प्रवाहनित्यता वर्तते।बौद्धा अपि शब्दार्थसम्बन्धस्य स्वाभाविकनित्यतां न स्वीकुर्वन्ति।वैशेषिकाः नैयायिकाश्च शब्दार्थयोः सम्बन्धो नित्य इति न स्वीकुर्वन्ति[27]।ते शब्दार्थयो सम्बन्धम् उत्पाद्य कार्यं वा आमनन्ति।शब्दात् अर्थबोधो न भवति इति युक्तिं प्रस्तौति आचार्यः वात्स्यायनः-शब्दात् अर्थबोधो न भवति। यतोहि प्राप्तिः सदैव समानेन्द्रियग्राह्या पदार्थद्वये भवति।परन्तु शब्दार्थविषये एतन्न भवति।शब्द श्रोत्रग्राह्यःरूपादयर्थः श्रोत्रग्राह्यो न भवति।परन्तु चक्षुरिन्द्रियग्राह्यः।पुनश्च स्वर्ग-अदृष्ट-अपूर्वःइत्यादयोऽर्थास्तु अतीन्द्रियग्राह्या एव।अतः शब्दात् अर्थस्य प्रतीतिर्भवति इति वक्तुं न शक्यते[28]।वैशेषिकदर्शने संयोगसमवायरूपेण प्रतिनियामकत्वस्य सम्बन्धस्य द्वैविध्यं परिकल्प्यते।परन्तु एतन्नसमीचीनम्। यतोहि संयोगसम्बन्धस्तुगुणः द्वितीयःसमवायसम्बन्धःएकः पदार्थः।अतः उभयोःपदार्थत्वाभावात्[29]।

पुन नैयायिका वैशेषिकाश्च शब्दार्थयोः प्रतिनियतत्वस्य व्याख्यानार्थं तथाच षष्ठीविभक्त्युपातिप्रदर्शनार्थं शब्दार्थयोः सम्बन्धं पूर्णतया प्रतिषेधयितुं असमर्था भवन्ति । तैः षष्ठीनिष्ठवाच्यवाचकरूप सम्बन्धः शब्दार्थयोः स्वीकृतः परन्तु एतेषामते[30] शब्दार्थयो अयं सम्बन्धः स्वाभाविकः वास्तविको वा परन्तु सामयिक एव। अर्थात् शब्दात् अर्थसम्प्रत्ययः संयोगादि सम्बन्धेन न भवति परन्तु समयाधारित[31] एव। अयं समयः केनचित् नियोक्तादद्वारैव अभिधानाभिधेयनियमस्य नियोगरूपः[32] ।अस्यापरपर्यायः संकेत[33] एव। संकेतस्य आदि कर्ता ईश्वर एव। संकेतोऽयं द्विविधः -शास्त्रकृत संकेतः शक्तिसंकेतश्च। **शास्त्रकृत संकेतः**-शास्त्रादौ यो शब्दविशेष एकस्मिन् अर्थविशेषे रूढः स शास्त्रकृत संकेतः। अयं परिभाषा शब्देनाप्युच्यते । यथा "वृद्धिरादैच्" 1.1.1, "अदेङ् गुण "1.1.2 इत्यादीनि सूत्राणि। आ,ऐ, औ वृद्धिपदेन संकेतितः,अ,ए,ओ गुणपदेन परिभाषितः।

---

27. अन्ये वर्णयन्ति।शुकसारिकाभिरेतदनुरूपं दित्थ।यथा शब्द न पूर्वमुत्पितमर्थमपि प्रकटिति अस्य शब्दस्य कोऽर्थः,एवं सम्बन्धमपि करोति।महा.दी.पृ.29

28. प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्नोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात्।येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते।अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थःसमानेनचेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यते।न्यायभाष्यम्-2.1.52

29. न्यायम.भाग-1,पृ.220 –न हि शब्दार्थयोः कुण्डबदरयोरिव संयोगस्तथा तन्तुपटयोरिव समवायात्मा वा [illegible]।

30. 2.1.55 अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषो अनुज्ञातः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति

31. सामयिकः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति।

32. कः पुनरयं समयः 'अस्य शब्दस्य इदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः

33. तस्मात् समय एव सम्बन्ध इत्युक्तम् ।

शक्तिसंकेतः- ईश्वरकृतसंकेतः शक्तिसंकेतपदेनोच्यते । नैयायिकाः संकेतस्य द्वैविध्यं खण्डयित्वा केवलं इच्छा एव शक्तिः[34] संकेतो वा इति स्वीकुर्वन्ति।तेषां मते शब्दार्थसम्बन्धो यदि स्वाभाविकः स्यात् तर्हि सत्तामात्रादेव (श्रवणादेव) शब्दतः अर्थबोधः स्यात् परन्तु तथा न भवति। गवादौ परम्पराक्रमेण प्राप्तस्य अपिच देवदत्तादौ स्वयंकृताद् आधुनिकशब्दात् सम्बन्धस्य ज्ञाने एव संकेतग्रहात् शब्दादर्थबोधो[35] भवति। किञ्च शब्दार्थसम्बन्धः स्वाभाविक इति स्वीकारे एकस्मात् शब्दात् सदैव एकस्यार्थस्य बोधः स्यात् परन्तु तथा न भवति। यव शब्दस्यार्थः आर्यप्रदेशे एकः म्लेच्छप्रदेशे अन्यो (प्रियङ्गुः) भवति । शवति गतिकर्मा काम्बोजेषु शव इति---।

शब्दार्थयोः इयमव्यवस्था शब्दार्थयोः पौरुषेयसम्बन्धं सामयिकसम्बन्धं संकेत वा सूचयति।

क्षणिकवादिनो बौद्धाः शब्दार्थौ अनित्यौ इति स्वीकुर्वन्ति।तेषां मतानुसारं कल्पितयोः अवस्तुनो शब्दार्थयोः सम्बन्धोऽपि कल्पितो भवति। सम्बन्ध नित्यो[36] भवितुं नार्हति। वेदान्ती-मीमांसकयोः शब्दार्थसम्बन्धविषये ऐकमत्य परिदृश्यते।तन्मतानुसारं शब्दार्थयोः सम्बन्धः अपौरुषेयः अनादिश्च[37]। ईश्वरकृतसंकेतरूपसम्बन्धः प्रतिसर्गं एकः समानो भवति । प्रलयदशायामपि शब्दः स्वस्य वाच्य-वाचकशक्त्याख्यया योग्यतया प्रलीनो भवति। पुनः सर्गारम्भे शब्दस्य योग्यतानुसार तत्र संकेतो भवति अर्थस्य। प्रतिसर्गं ईश्वरेण इयं सम्प्रतिपत्तिः समानपरम्परा वा विहिता।अतो व्यवहारनित्यत्वात् शब्दार्थसम्बन्धोऽपि नित्य इति स्वीक्रियते[38]।

वैयाकरणानां मते सम्बन्धनित्यत्वम्-

34. इच्छामात्रं शक्तिः,न्यायकोशः पृ.854।

35. न्यायभाष्यम् - 2.1.55 'तस्मिन् उपयुक्ते शब्दार्थसम्प्रत्ययो भवति। विपर्ययेऽपि शब्दश्रवणेऽपि प्रत्ययाभावः। वृद्धव्यवहारोऽपि गवादिशब्दानां देवदत्तादिशब्दवत् संकेतमूलः स्यान्न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका- 2.1.55

36. प्रमाणवार्तिक स्वार्थानुमानम्- 'सम्बन्धिनामनित्यत्वात् न सम्बन्धोऽस्ति नित्यताः।

37. न्यायमञ्जरी भाग-1 224' एष एव चास्योविशेषो यदेव शब्दार्थसम्बन्धव्यवहारसन्तानादित्वं तु जगत्सान्तत् प्रभाति प्रवृत्त इति ।

38. 40.1.27,28 योगभाष्यम्- स्थितोऽस्य वाच्यस्य सह सम्बन्धः। सम्बन्धस्तु ईश्वरस्य स्थितिमेवाभिनयति । यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः संकेतेनैवोपद्यते। अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षः तथैव संकेतः क्रियते। सम्प्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध इति आगमिनः प्रतिजानते ।

वैयाकरणा शब्दार्थयोः नित्यत्वं स्वीकुर्वन्ति। भर्तृहरेः मतानुसारं शब्दो नित्यः।करणतन्निपातोत्पन्नेन ध्वनिना अभिव्यक्तो भवति अयं शब्दः[39]।जात्यात्मको द्रव्यात्मको अर्थोऽपि नित्यः[40]।अतः शब्दार्थौ नित्यत्वेन तेषां सम्बन्धोऽपि नित्य इति वैयाकरणानां सिद्धान्त ।अत वार्तिककृता कात्यायनेन सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे इति वार्तिके शब्दार्थयोः सम्बन्धो नित्यः इति स्वीकृतः।एतदतिरिक्त व्याकरणशास्त्रस्य प्रवृत्तेः सार्थकता शब्दार्थयोः नित्यतास्वीकारे एव[41]।पतञ्जलेः मतानुसारं शब्दार्थसम्बन्धं नित्य इति स्वीकृत्य पाणिनिना सूत्राणि प्रणीतानि[42]।आचार्यो व्याडिरपि शब्दार्थसम्बन्धं नित्यमिति स्वीकरोति[43]।इत्थं शब्दार्थयोः सम्बन्धः सदैव नित्य इति स्वीक्रियते वैयाकरणैः।

भाष्यकृता पतञ्जलिना शब्दस्य नित्यत्वप्रतिपादनार्थमपिच कार्यताया निरसनार्थमनेकं रोचकमुदाहरण प्रत्यपादि।तद्यथा-लोके पटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुल गत्वाह-कुरु पटं कार्यमनेन करिष्यामीति।न तद्वच्छब्दान् प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुलं गत्वाह-कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये इति तावत्येवमर्थमुपादाय शब्दान् प्रयुञ्जते।अस्मात् अयमर्थोनिःसरति यत् यदि गवादीना पदाना पाणिन्यादिभिः वैयाकरणैःव्यवहारार्थ प्रयुज्यते तर्हि योऽवैयाकरण व्याकरणज्ञानानभिज्ञ स शब्दप्रयोगात् पूर्वं निश्चितार्थेन सम्बन्धितान् शब्दान् प्रयोगार्थं अवश्यमेव वैयाकरणस्य समीप गच्छेत्।परन्तु तथा न भवति।अशिक्षितोऽपि जनः बुद्धौ अर्थसमीक्ष्य शब्दान् व्यवहरति[44]। अस्मात् सिध्यति यत् शब्दार्थयोः सम्बन्धो नित्यः।अतः पतञ्जलि भर्तृहरिश्च शब्दः स्व स्व अर्थे स्वाभाविकः प्रतिनियतश्चेति स्वीकुरुतः।पाणिन्यादयो वैयाकरणा शब्दशास्त्रप्रणेतारः शब्देषु स्थितस्यार्थस्य केवलं स्मर्तार एव।शब्दार्थ-सम्बन्धो न संकेतकृतः।अस्य शब्दस्य इदं वाच्यम्- इत्याकारकं एकस्य शब्दस्य यो प्रतिनियतार्थः तत्र अर्थादेशो न सम्भवेत्।अतः शब्देन सह अर्थस्य सम्बन्धं कर्तृनिरपेक्ष औत्पत्तिकः स्वाभाविक इति स्वीकर्तव्यः नतु सांकेतिकःसमयकृतो वा[45]।अस्येदं

[39] .करणसन्निपातोत्पन्नःप्रतिनियतो वर्णादिभिध्वनिरभिव्यञ्जकः।महाभाष्यदीपिका-पृ.2।

[40]. महाभाष्यदीपिका-पृ.21 अर्थोऽपि येनाम कृतिरभिधेय सा नित्या,द्रव्यमपिपदार्थे व्यवहारनित्यता।

[41] .सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे लोकतोऽर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमः।महा.पस्पशाह्निकम्।

[42] .कथं पुनरिदं भगवतः पाणिनेराचार्यस्य लक्षणं प्रवृत्तम्।सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे। महा.पस्पशाह्निकम्।

[43] .तं क्यपदीयम्,स्वोपज्ञवृत्तिः 1.26 स (सम्बन्धः) एव पुनरेष सम्बन्धस्य न कर्तास्ति शब्दानां लोकवेदयोः। शब्दैरेव हि शब्दानां सम्बन्धः स्यात् कृतः कथम्।।

[44]. एवं शब्दाः गौरित्येवमादयःपाणिनिप्रभृतिभिः शास्त्रीयावद् व्यवहारार्थमुपनिबद्धा स्युः तत्राशिक्षितःपुरुषःकुम्भकारकुलान् प्रयोक्ष्यत्वेन वैयाकरणानुपेयात्।न चोपैति।तावत्येवार्थमुपादाय शब्दान् प्रयुङ्क्ते।बुद्धौ समीक्ष्यार्थं प्रयुङ्क्ते एव।तस्मात् देवदत्तादिवद् अवस्थित। स्वतो शब्दार्थसम्बन्धः इति।महाभाष्यदीपिका पृ.29

[45] अस्येदं भावे सति शब्दार्थयोः सोऽयमिति यः सम्बन्धः सोऽर्थादेशनान्य कर्तृमिश्रव्यत्ययः। औत्पत्तिकः स्वाभाविको न केनचित् कर्ता कश्चित् प्रतिपत्तारं प्रत्यज्ञातपूर्वः,तत् प्रथमं कृत इति।

वाच्यम्,अस्यायं वाचकः इत्यादौ ये सामयिकसम्बन्धवादिनः षष्ठीविभक्तेः प्रयोगं कुर्वन्ति तस्मात् एतत् स्पष्ट भवति यत् संकेतकरणसमयेऽपि शब्दार्थयोःकश्चन सम्बन्धः पूर्वमेवासीत् यस्तु षष्ठ्या द्योतितं भवति।अन्यथा षष्ठीविभक्त्युपपत्त्यर्थं नास्ति कोऽप्युपायः।अस्मात् सिध्यति यत् सम्बन्धः संकेतात् समयात् भिन्नः स्वभावसिद्ध[46] एव।

वस्तुतः वैयाकरणैः पारमार्थिकरेण अर्थो जातिः(आकृतिः)द्रव्यो वा स्वीकृतः। वैयाकरणाः अवयवसंस्थानरूपामाकृतिम् अर्थरूपेण स्वीकृत्य तस्य प्रवाहनित्यत्वमङ्गीकुर्वन्ति।वैयाकरणमतानुसारं पदार्थो द्विविधः।तस्मात् शब्देन सह सम्बन्धोऽपि द्विविधः।जातिपदार्थस्य तात्पर्यं भवति पदार्थस्य महासामान्यरूपेण महासत्तारूपेण वा स्वीकारः।यत्र गोत्वादीनां सर्वासां जातीनां अन्तर्भावो भवेत्। द्रव्यपदार्थस्याभिप्रायो भवति असत्योपाधिरहितं संसर्गधर्मात् मुक्तम् एकं निरुपाधिकं द्रव्यं यत् ब्रह्मतत्त्वादभिन्नः स्यात्।अत उभयविधपदार्थरूपं तत्त्वं कूटस्थनित्यं भवति।तत्र अपाय-विचालोपजन-विकारोत्पत्ति-वृद्धि-व्ययादिरहितं ध्रुवत्वं भवति[47]।अतः कूटस्थनित्यशब्दस्य कूटस्थजातिरूपाकृतिपदार्थेन अथवा उपाधिहीनद्रव्यरूपपदार्थेन सम्बन्धो नित्यः।अतः पदार्थस्योभयपक्षे पतञ्जतिः कात्यायनस्य वार्तिकाधारेण शब्दार्थयोः अपिच तयोः सम्बन्धोऽपि नित्यः इति स्वीकरोति।वैयाकरणाः केवलं कूटस्थनित्यतां न स्वीकुर्वन्ति परन्तु तदपि नित्यं यस्मिँस्तत्त्वं न विहन्यते इति पक्षं स्वीकुर्वन्ति।अनेन घटादीनां अवयवविनाशेऽपि घटत्वं तदवस्थ एव।जातिव्यञ्जकेन आकृत्या सह नित्यशब्दस्य सम्बन्धोऽपि प्रवाहनित्यता एव।अतः भर्तृहरिणा एतत् व्यवस्थानित्यत्वं प्रवाहनित्यत्वं वा उक्तम्।व्याकरणशास्त्रे सम्बन्धः त्रिविधः-योग्यतासम्बन्ध-कार्यकारणभावसम्बन्ध-अध्याससम्बन्धभेदात्।

सहायकग्रन्थसूची-

तर्कसंग्रहः, अनंभट्टप्रणीतः, तर्कदीपिकासहितः, व्याख्याकारः डॉ. दयानन्दभार्गवः, मोतीलाल-बनारसीदासः, दिल्ली, 1971.

[46] अस्यायं वाचको वाच्य इति षष्ठ्या प्रतीयते।योगशब्दार्थयोस्तत्त्वमित्यतो व्यपदिश्यते।।हेलाराज.वा.प.3.3.3 षष्ठ्यन्यथाऽनुपपत्त्याऽस्त्येव स्वाभाविकः शब्दार्थयोग इत्यवसीयते।असम्बन्धानां घटपटादीनामेवमन्योऽन्यपारतन्त्र्येण व्यवहारयोगात्।

[47] ध्रुवं कूटस्थमविचाल्यनपायोपजनविकार्यनुत्पत्त्यवृद्ध्यव्ययोगि यत्तन्नित्यम्।म.भा.पस्पशाह्निकम्।

निरुक्तम्, यास्काचार्यकृतम्, म. म. श्रीछज्जूरामशास्त्री तथा विद्यावागीशदेवशर्मा-शास्त्री द्वारा संक्षिप्त दुर्गाचार्यभाष्यसहितसम्पादितम्, मेहरचन्द-लक्ष्मण दासः,दिल्ली 1983.

न्यायदर्शनम् With Vatsyayana's Bhashya, Uddyotakara's Varttika Vachaspati Mishra's Tatparyadipika & Visvanatha's Vritti, Vol. 1. Ed. by Taranath Nyayatarka-tirth and Amarendra Mohan Tarkatirtha. Rinsen Book co. Kyoto, 1982.

न्यायमञ्जरी,जयन्तभट्टकृता, सम्पादक- प. सूर्यनारायणशुक्लः, चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज-आफिस, वाराणसी 1971.

महाभाष्यदीपिकाविमर्शः, सम्पा.डॉ. संवितापाठकः, नागप्रकाशनम्, जवाहरनगरम्, दिल्ली, 1997.

वाक्यपदीयम् , भर्तृहरिविरचितम्

(1) स्वोपज्ञवृत्तिसहितं ब्रह्मकाण्डः, पुण्यराजटीकासहितं वाक्यकाण्डः तथा हेलाराजटीकायुक्तं तृतीयकाण्ड, श्रीरघुनाथशर्माकृता अम्बाकर्त्रीव्याख्यायुक्तं काण्डत्रयम् ,सरस्वती-भवन-ग्रन्थमाला, वाराणसी 1976-1980.

[2] With the Vritti and the Paddhati of Vrishabhdeva, Ed. by Iyer, K.A.S. Deccan College Post Graduate and Research Institute, Poona, 1966.

[3] Ed. by Iyer, K.A.S. with the commentary of Helaraja, Kanda Pt. 1 & 2, Deccan College Post Graduate and Research Institute, Poona, 1963, 1973.

*वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा*नागेशभट्टविरचिता

[1] दुर्बलाचार्यकृत 'कुञ्जिका' तथा बालम्भट्टकृता 'कला' टीकासहिता, सम्पादकः माधवशास्त्रीभण्डारी. चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज-आफिस, वाराणसी, 1977.

[2] 'रत्नप्रभा' व्याख्यासहिता, सम्पादकः-पं. सभापतिशर्मोपाध्याय-,चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज-आफिस, वाराणसी.1973

[3] *वैयाकरणसिद्धान्तपरमलघुमञ्जूषा*, नागेशभट्टविरचिता, डॉ.कपिलदेवशास्त्रीकृतव्याख्या, कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयप्रकाशनम्, 1975.

Raiganj University
Department of Sanskrit
Emai - pkmahala@gmail.com
Mobile No.9733290343,9474313061.

समालोचनायाः दर्पणे अभिज्ञानशाकुन्तलम् : वङ्किमचन्द्रस्य रवीन्द्रनाथस्य च दृष्टिकोणतः

श्रीमती सविता मण्डल

संस्कृतसाहित्यस्य विपुलभाण्डारे कालिदासकृतेनाभिज्ञान-शाकुन्तलनाटकेन समालोचनभवनस्य सौभाग्यमर्जितम्। न केऽपि देशीयपण्डिताः संस्कृतभाषां साहित्यञ्च प्रति उत्सुकाः पाश्चात्यपण्डिताः वा संस्कृतसाहित्यसमालोचनायाः गौरवमर्जियितुं न समर्थाः। जार्मानपण्डितः योहान-भोलफगाड-फन-ग्येटेमहोदयः प्रथमं संस्कृतसाहित्यसमालोचनायाः गौरवमर्जितवान्। संस्कृतानभिज्ञः ग्येटेमहोदयः कालिदासकृतस्याभिज्ञानशाकुन्तलस्य (१७८९ खीष्टाब्द) इति आङ्गलभाषायाम् उइलियाम-जोनस्महोदयकृतस्यानुवादस्य जर्ज-फस्टारमहोदयकृतं जार्मानभाषान्तरं (१७९१ खीः) पठित्वा अभिभूतः सन् यद् लिखितवान् दिव प्रथमसमालोचनारूपेण स्वीकृतोभवत्। रवीन्द्रनाथठाकुरमहोदयः यस्यांशविशेषस्य वङ्गानुवादं कृत्वा लिखितवान् -- "কেহ যদি তরুণ বৎসরের ফুল ও পরিণত বৎসরের ফল, কেহ যদি মর্ত ও স্বর্গ একত্র দেখিতে চায়, তবে শকুন্তলায় তাহা পাইবে।" (कोऽपि यदि तरुणवयसः पुष्पं तथा परिणतवयसः फलं, कोऽपि यदि मत्य तथा स्वर्गमेकत्र द्रष्टुमिच्छति, तर्हि शकुन्तलायां प्राप्स्यति।)

वङ्गदर्शनमिति पत्रिकायां (वैशाखः, १२८२ बङ्गब्दः) वङ्किमचन्द्रमहोदयस्य 'शकुन्तला, मिरादा एवं देसदिमोना' इति प्रबन्धस्य प्रथमः प्रकाशः। वङ्किमचन्द्रमहोदयः 'उत्तरचरितम्' इति काव्यं ''विद्यापतिः जयदेवश्चेति'' काव्यद्वयं शिरोनामनि स्थापयित्वा समालोचनायाः परं तत्र चरित्रं स्थापयित्वा आलोच्यमानं प्रबन्धं विरचितवान्। उल्लिखिते प्रबन्धे एव तेन तुलनात्मिका समालोचनारीतिः गृहीता। 'उत्तरचरितम्' इति प्रबन्धे अनुकरणनाट्यक्रिययोः प्रसङ्गे यद्यपि शेक्सपीयरमहोदयस्य कथा आलोचिता तथापि सः आलोचनायाः विषयवस्तुरूपेण न गृहीतः। 'उत्तरचरितम्' 'विद्यापतिः ओ जयदेव' इति प्रबन्धद्वयं प्राच्यकवीनां तुलनात्मकसमालोचनया समृद्धं जातम्। किन्तु शकुन्तला, मिरान्दा एवं देसदिमोना इति प्रबन्धस्य शिरोनामनि शेक्सपीयरमहोदयस्य द्वयोः नायिकयोः नाम समुत्तिष्ठितम्। शकुन्तला प्राच्यकवेः कालिदासकृतस्य अभिज्ञानशकुन्तलम् इति नाटकस्य नायिका। पाश्चात्यदेशीयकविना तथा नाट्यकारेण शाक्सपीयरमहोदयेन कृतयोः टेम्पेष्ट, ओथेलो इति नाटकयोः द्वे नायिके यथाक्रमं मिरान्दा देसदिमोना च। प्रकृतप्रस्तावे प्राच्यप्रतीच्ययोः इयं तुलनात्मकसमालोचना वङ्किमचन्द्रमहोदयस्य प्रथमः प्रयासः।

चरित्रसमालोचनायाः द्विविधा प्रवणता परिदृष्टा भवति। १. कस्मिंश्चित् चरित्रे लेखकसत्तायाः उन्मोचनं तथा शिल्पिनः मानसगठनस्य विश्लेषणम्। यथा नः – कमलाकान्त–चक्रवर्त्तिणः चरित्रविश्लेषणेन स्त्रष्टुः वङ्किमचन्द्रमहोदयस्य अन्तरङ्गसत्तायाः परिचयः प्रकाशितः। २. साहित्यस्य कस्यचित् चरित्रस्य सार्विकविश्लेषणे अन्तरङ्गसत्तायाः उन्मोचनेन तस्य स्वकीयताव्यक्तिस्वतन्त्रतयोः पाठग्रहणं वङ्किमचन्द्रमहोदयः 'शकुन्तला, मिरान्दा ओ देस्‌दिमोना' इत्यालोच्यप्रबन्धे द्वितीयश्रेण्याः चरित्रसमालोचनायामवतीर्णोऽभवत्। अत्र तस्याभिप्रायः अवश्यमेव कालिदासकृतस्य अभिज्ञानशकुन्तलमिति श्रेष्ठनाटकस्य नायिकायाः शकुन्तलायाः स्वातन्त्र्याभिनवत्वस्वकीयतानां पाठग्रहणम्। शेक्सपीयरमहोदयस्य मिरान्दा देइ्‌दिमोना चेतिनायिकाद्वयस्य तुलनाप्रसङ्गे वङ्किमचन्द्रमहोदयः तस्याभिप्रायं वलिष्ठरुपेण उपस्थापयितुं सचेष्टः। क्षेत्रेऽस्मिन् तेन विषयसंघटनयोः सादृश्येन सह मानसिक्यावस्थायाः एकत्र सन्निवेशेन तुलनात्मकसमालोचनायाः भूमिः प्रस्तुता।

शकुन्तला मिरान्दा चेति द्वे नायिके लोकालयादारात् -- शकुन्तला अरण्यमध्ये मिरान्दा द्वीपमध्ये च निर्जनप्रकृतेरङ्के लालिते जाते। उभये एव च प्रथमदर्शनजातः प्रणयः इत्यनेन प्रथमपुरुषस्य दर्शनात् प्रणयविद्धे जाते। यद्यपि उभययोः उभयविधघटनायां सादृश्यमस्ति तथापि चरित्रगतस्वातन्त्र्येण उभययैव समुज्ज्वले जाते। वङ्किमचन्द्रमहोदयेन परिवेश एव स्वातन्त्र्यस्य मूलकारणरूपेण चिह्नितः। यद्यपि शकुन्तला जन्मनः परं तपोवनवासिनी तथापि मिरान्दा इव लोकसमाजविषये न अनभिज्ञा। अनभिज्ञताजनितसारल्यवशात् तस्याः लज्जाबोधः न सञ्जातः। किन्तु शकुन्तला समाजसंस्कारविषये न अनभिज्ञा। अतः चरित्रमध्ये सारल्ये स्थितेऽपि प्रणये लज्जावनता दृश्यते। पुनः सा लज्जा पवित्रतायाः स्मारकस्वरूपा जाता। मनुष्यसाहचर्यहीना मिरान्दा मनुष्यसमाजविषये कस्यचित् संस्कारस्य संगठनाय सुयोगं न प्राप्तवती। नारीरूपेण सा असम्पूर्णा। परन्तु शकुन्तला लोकज्ञानेन सामाजिक्याभिज्ञतया च परिपुष्टा एका परिपूर्णा भारतीयनारी।

शकुन्तलायाः विवाहोत्तरजीवनेन सह देसदिमोनया तुलना कृता परन्तु सा बहुलपरिमाणं चेष्टाकृतं सादृश्यसन्धानमिव प्रतिभाति। सादृश्यं यत् उभये एव निगृहीते जाते। यत्र देसदिमोना अन्यायभावेन निपीडिता सत्यपि परमसहिष्णुतया पवित्रप्रेम्णः परिचयं दत्तवती, शकुन्तला तत्र दुष्यन्तस्य अवहेलया प्रबलप्रतिवादिरूपेण सञ्जाता। क्षेत्रेऽस्मिन् देसदिमोना एव पुरुषतान्त्रिकसमाजव्यवस्थायां आदर्शभारतीयानारी इति भ्रान्तिः भवति। परन्तु शकुन्तला स्वव्यक्तित्वेन आत्ममर्यादाबोधेन च एतावती उद्दीप्ता यत्

पत्नीपरिवर्जनसिद्धान्तेन प्रबला रुष्टा, अपि च कर्कशवाक्येन भर्तारं भर्त्सनां कर्तुं न द्विधा कृतवती। परिशेषं यावत् स्वामिनः अनुशोचनया विगलितचित्ता शकुन्तला स्वामिना सह सम्मिलिता जाता किन्तु देस्‌दिमोना भर्तुः सन्देहस्य यूपकाष्ठे आत्मोत्सर्गं कृतवती।

वङ्किमचन्द्रमहोदयः शकुन्तलाया विवाहपूर्वः विवाहोत्तरः चेति द्वयोः पर्वणोः द्वयोः पाश्चात्यनार्योः मिरान्दादेस्‌दिमोनयोः तुलनां कृत्वा शकुन्तलाचरित्रस्य माहात्म्यं प्रतिष्ठापयितुं सचेष्टोऽभवत्। परन्तु तुलनाप्रसङ्गे शकुन्तलया सह तयोः चारित्रिकसादृश्यम् अप्रतुलं यत् तेन कल्पनाश्रयः नीतः। फलतः समालोचना सयुक्त्या न प्रतिष्ठितत्वात् दुर्बला जाता। वङ्किमचन्द्रमहोदयोऽपि तस्मिन् विषये सचेतन आसीत्। आत्मपक्षं समर्थयितुं प्राच्ये प्रतीच्ये च नाटकस्य मानदण्डविषये भिन्नता नस्वरूपेण व्यवहृता। अस्यां प्रवणतायां तुलनायाः अयथार्थता प्रतीयते।

रवीन्द्रनाथमहोदयः कालिदासकृतमभिज्ञानशकुन्तलमवलम्ब्य 'कुमारसम्भव ओ शकुन्तला' 'शकुन्तला' चेति प्रबन्धद्वयं रचितवान्। तदृते 'काव्येर उपेक्षिता' इति प्रबन्धे सः द्वयोः सहचर्य्योरनसूयाप्रियंवदयोः वञ्चनायाः तथा उपेक्षाया इतिहासं वर्णितवान्। रवीन्द्रनाथमहोदयः शकुन्तलामवलम्ब्य स्वतन्त्रं प्रबन्धं रचयितुं सचेष्टः सन्नपि भावघटनागतसादृस्यसूत्रेण कुमारसम्भव ओ शकुन्तला इति प्रबन्धे शकुन्तलाकुमारसम्भवयोः तुलनात्मिकालोचनां कृतवान्। सूत्राकारेण सा आलोचना निर्देशिता स्यात्।

क) कालिदासः केवलं सौन्दर्यसम्भोगस्य कविः नासीत् सः भोगविरतेः कविः आसीत्। अभिज्ञानशाकुन्तलं कुमारसम्भवं चेति ग्रन्थद्वयस्य रचनायां तद् वचनं प्रमाणितं जातम्। दैवात् शकुन्तलया सह राज्ञः दुष्यन्तस्य यत् मेलनं सङ्घटितम्, तस्मिन् सौन्दर्यसम्भोगस्य यत् माधुर्य्य स्यात्, दुर्वाससः अभिशापहेतोः तस्य चरमः परिणामः विच्छेदः तथा भोगविरतिः -- तस्याः वीजं कालिदासेन नाटकस्य आदावेव उक्तम्। तथा कुमारसम्भवेऽपि ध्यानमग्नस्य महादेवस्य प्रणयाकाङ्क्षिणी उमा मदनस्य सहायतया अकालवसन्तस्यागमनं घटयित्वा महादेवस्य चित्तचाञ्चल्यं कर्तुमैच्छत्, अस्य असङ्गतकार्यस्य परिणामहेतोः तस्य तृतीयनेत्रस्य बह्निना मदनः भस्मीभूतः जातः। मेलनस्य तथा सौन्दर्यसम्भोगस्यायोजनं स्वामिविरहितायाः रत्या आर्तनादेन भोगविरतेरनिवार्यपरिणामे पर्यवसितं जातम्।

ख) शिल्पिनः संयमविषये रवीन्द्रनाथः तदानीन्तनस्य कविसाहित्यिकापेक्षया कालिदासस्य स्वातन्त्र्यम् उत्थापितवान्। भारतीयेतिह्यानुसारेण कालिदासमहोदयेन काव्यनाटकादीनां परिणामः मिलनान्तकरूपेणाङ्कितः। कुमारसम्भवम्

अभिज्ञानशकुन्तलञ्चेति काव्यद्वये कालिदासेन मिलनमध्ये विच्छेदस्य वीजमुक्तम् अनिवार्यः विच्छेदश्च सम्पन्नोऽपि सङ्घटितः। इदानीन्तनस्य शिल्पिनः पाश्चात्यट्राजेडि इत्यादर्शेन अभिज्ञानशकुन्तलनाटके दुष्यन्तेन शकुन्तलायाःप्रत्याख्यानात् परं धीवरहस्तात् अङ्गुरीयप्राप्तिवृत्तान्तेन शकुन्तलावृत्तान्तस्य स्मरणत्वात् शकुन्तलां प्रत्याख्यानजनिताय कृतकर्मणे दुष्यन्तस्य मानसिक्या उत्कण्ठया यन्त्रणया च नाटकं परिसमाप्तं कृतवन्तः। अधिकं वक्तव्यम् अयमेव शिल्पसम्मतः अनिवार्यः परिणामः। कुमारसम्भकाव्येऽपि मदनस्य भस्मीभूतात् परम् अकालवसन्तस्य रक्तवर्णां वनस्थलीं विदीर्य्य रतिविलापे एव काव्यस्य समाप्तिः शिल्पसम्मता जाता। नाट्यकारः कालिदासः उभयक्षेत्रे एव शिल्पापेक्षया नीतिसम्मतया दायबद्धतया चालितोऽभवत्।

ग) कालिदासः दुष्यन्तशकुन्तलयोः अवैधप्रणयम् उमायाः प्रणयनिवेदनस्य कौशलगतं प्रयासम्वा कमपि नैतिकमानदण्डरूपेण न गृहीतवान्। तस्मात् उभयत्र प्रत्याख्यानम् अनिवार्य जातम्। रवीन्द्रनाथमहोदयः अस्य व्याख्याप्रसङ्गे लिखितवान् - ‘‘দুষ্যন্ত-শকুন্তলার বন্ধনহীন গোপনমিলন চিরকালের অভিশাপে অভিশপ্ত। উন্মত্ততার উজ্জ্বল উন্মেষ ক্ষণকালের জন্যই হয়; তাহার পরে অবসাদের, অপমানের, বিস্মৃতির অন্ধকার আসিয়া অরক্রমণ করে। ইহ চিরকালের বিধান।’’[২] (दुष्यन्त-शकुन्तलयोः बन्धनहीनं गोपनमिलनं चिरस्य अभिशापेनाभिशप्तम्। उन्मत्ततायाः उज्ज्वलः उन्मेषः क्षणिकः। अथ अवसादापमानविस्मृतीनां तमसाक्रान्तः। चिरकालस्य विधानमिदम्।) कालिदासः प्रत्याख्यातां शकुन्तलां दुःखतापेन दग्ध्वा तपश्चर्यया कल्याणमय्यां नार्य्यां रूपयति स्म। तदैव तस्याः प्रणयः प्रतीक्षामिलनाभ्यां सार्थकः भवति। तथा कुमारसम्भवेऽपि उमा तस्याः ललितदेहलावण्येन रूपवैभवेय च महादेवस्य चित्तचञ्चलकरणस्य प्रयासेन व्यथिता मर्माहता सती तपस्विनीरूपेण साधनया एव तस्य हृदयं लब्धवती। अतः उभययोः मिलनं सङ्घटितम्। कालिदासेन उमाशकुन्तलयोः शापमुक्तेः परं मिलनस्य पन्थाः प्रस्तुतः।

‘शकुन्तला’ - प्रबन्धे रवीन्द्रनाथः शेक्सपीयरमहोदयकृतस्य ‘टेम्पेस्ट’ इति नाटकस्य नायिकया मिरान्दया सह शकुन्तलायाः वाह्यिकसादृश्यम् आन्तरिकानैक्यमवलम्ब्य आलोचनायां रतोऽभवत्।

क) बाह्यिकं सादृश्यम् --

१. मिरान्दया सह फार्टिनान्द इति राजकुमारस्य प्रेम शकुन्तलया सह राज्ञः दुष्यन्तस्य प्रणयस्य अनुरूपम्।

२. मिरान्दाफार्टिनान्दयोः प्रणयस्थलं समुद्रवेष्टितः निर्जनः द्वीपः, शकुन्तलादुष्यन्तयोः प्रणयस्थलं वृक्षतरुलतावृतं निर्जनं तपोवनम्।

इतः प्राक् वङ्किमचन्द्रमहोदयेन ‘शकुन्तला, मिरान्दा एवं देस्‌दिमोना’ इति प्रबन्धे शकुन्तलामिरान्दयोः तुलनात्मिकालोचना कृता। तस्यामालोचनायां चरित्रं भित्तिरूपेण गृहीतं किन्तु रवीन्द्रनाथमहोदयः वहिरालोचनायां कालातिपातं न कृतवान्। कियत् आभासं दत्त्वा अन्तरङ्गस्यालोचनया काव्यरसास्वादनक्षेत्रं प्रविशति स्म। प्रसङ्गेऽस्मिन् सः युरोपस्थितस्य कवेः कुलगुरोः ग्येटेमहोदयस्य मन्तव्यमेकमुद्धृतवान् -- ‘‘কেহ যদি তরুণ বৎসরের ফুল ও পরিণত বৎসরের ফল, কেহ যদি মর্ত ও স্বর্গ একত্র দেখিতে চায়, তবে শকুন্তলায় তাহা পাইবে।’’ (कोऽपि यदि तरुणवयसः फलं, कोऽपि यदि मर्त्यं तथा स्वर्गमेकत्र द्रष्टुमिच्छति, तर्हि शकुन्तलायां प्राप्स्यति।) मन्तव्येनानेन समग्रम् अभिज्ञानशकुन्तलनाटकं कथम् उद्भासितं जातम्, रवीन्द्रनाथमहोदयः तस्य परिस्फुणाय सचेष्टोऽभवत्।

ग्येटेमहोदयः अभिज्ञानशकुन्तलनाटकम् अतीव उपादेयसाहित्यरूपेण गृहीतवान्। यस्मात् तन्मध्ये सार्विकपरिणतेः भावोऽस्ति। पुष्पं यथा फलरूपेण परिणमति, तथा मर्त्यं स्वर्गरूपेण, स्वभावः धर्मरूपेण परिणमतः स्म। शकुन्तलायाः पूर्वमिलनं पुष्पमिव सौन्दर्यमयं किन्तु तत् मर्त्यं चञ्चलसौन्दर्यं, स्वभावसौन्दर्यं पुन उत्तरमिलनं फलमिव सौन्दर्यमयं किन्तु तत् सौन्दर्य स्वर्गस्य नित्यसौन्दर्य मङ्गलसौन्दर्यमिति। अस्मात् स्वभावसौन्दर्यात् मङ्गलसौन्दर्ये उत्तरणमेव शकुन्तलानाटकम्।

रवीन्द्रनाथमहोदयः मिरान्दापेक्षया शकुन्तलायाः काव्योत्कर्षस्य व्याख्यानेन विश्लेषणेन च ग्येटेमहोदयस्य मन्तव्यस्य सारवत्तां प्रतिष्ठितवान्। शकुन्तला स्वभावसौन्दर्येण परिपूर्णा। सा तपोवनस्थितानि तरु-लता-पुष्पाणि इव आत्मविस्मृता, स्वभावधर्मेण एव विकशिता जाता। अपि च तस्या उद्भिन्नयौवना नारीसत्ता संयमः, सहिष्णुता चेति गुणसमन्विता, कल्याणधर्म प्रति आस्थाशीला सर्वातिशायिनी। शकुन्तलायाः जीवनवृत्तान्तस्य वैचित्र्यं वैपरीत्यं स्मृत्वा रवीन्द्रनाथमहोदयः लिखितवान् -

‘‘কালিদাস অপরূপ কৌশলে তাঁহার নায়িকাকে লীলা ও ধৈর্যের, স্বভাব ও নিয়মের, নদী ও সমুদ্রের ঠিক মোহনার উপর স্থাপিত করিয়া দেখিয়াছেন। তাহার পিতা ঋষি, তাহার মাতা অপ্সরা, ব্রতভঙ্গে তাহার জন্ম, তপোবনে তাহার পালন। তপোবন স্থানটি এমন যেখানে স্বভাব এবং তপস্যা, সৌন্দর্য এবং সংযম একত্র মিলিত হইয়াছে।’’[৩] (প্রাচীন সাহিত্য, ১৪৮-১৪৯) (कालिदासः अपूर्वकौशलेन तस्य नायिका लीलाधैर्ययोः, स्वभावरीत्योः, नदीसमुद्रयोः सङ्गमोपरि स्थापयित्वा पश्यति स्म। तस्याः पिता ऋषिः माता च अप्सरा, ब्रतभङ्गेन तस्याः जन्म, तपोवने तस्याः पालनम्। तपोवनम् ईदृशं यत्र स्वभावेन सह तपस्या, सौन्दर्येण सह संयम एकत्र मिलितौ जातौ।)

शकुन्तलाचरित्रे द्वयोः वैपरीत्ययोः मिलनेन तथा घात-प्रतिघातेन कालिदासमहोदयेन शकुन्तला परिणता जाता। सुन्दरी मिरान्दा निर्जनपरिवेशे लालिता। सा पितृसाहचर्यं विना

किमपि न प्राप्नोति किन्तु शकुन्तला तातं कण्वं विनापि गौतम्यनसूयाप्रियंवदा इत्यादिभिः परिवेष्टिते आश्रमपरिवेशे लालिता जाता। शकुन्तला यदि केवलं मिरान्दा इव पितुः साहचर्येण पालिता अभवत् तर्हि सा स्त्री-ऋष्यशृङ्गरूपेण विकशिता जातेति रवीन्द्रनाथमहोदयेन मन्यते। अनभिज्ञताहेतोः मिरान्दायाः सरलता किन्तु शकुन्तलायाः सरलता स्वभावजाता। अतः आश्रमपरिवेशः शकुन्तलायाः सत्तया सह संयुक्तः। सा अनायासेन मातृहीनस्य मृगशावकस्य मातृत्वम् अधिकृतवती। किन्तु द्वीपस्थिते निर्जने अरण्ये मिरान्दया किमपि नाडेराकर्षणं न अनुभूतम्। तस्मात् रवीन्दनाथमहोदयेन निर्जनस्यारणस्य पटभूमा उभययोः चरित्रविषये लिखितम् -- ‘‘নির্জন দ্বীপকে আমরা ঘটনাচ্ছলে কবির বর্ণনায় দেখি মাত্র, কিন্তু মিরান্দর ভিতর দিয়া দেখি না। এই দ্বীপটি কেবল কাব্যের আখ্যানের পক্ষেই আবশ্যক, চরিত্রের পক্ষে অত্যাবশ্যক নহে।--- কালিদাস তাঁহার নাটকে যে বহিঃপ্রকৃতির বর্ণনা করিয়াছেন তাহাকে বাহিরে ফেলিয়া রাখেন নাই, তাহাকে শকুন্তলার চরিত্রের মধ্যে উন্মোচিত করিয়া তুলিয়াছেন। সেইজন্য বলিতেছিলাম কাব্যগত পরিবেষ্টন হইতে বাহির করিয়া আনা কঠিন।”[৪] (वयं निर्जनं द्वीपं घटनाच्छलेन कवेः वर्णनायां केवलं पश्यामः, किन्तु मिरान्दायाः दृष्टिभङ्ग्या न पश्यामः। द्वीपोऽयं केवलं काव्यस्याख्यानविषये एव आवश्यकः चरित्रविषये न अत्यावश्यकः।--- कालिदासेन तस्य नाटके यस्याः वहिःप्रकृतेः वर्णना कृता, सा वहिः न स्थापिता, सा शकुन्तलायाः चरित्रे उन्मोचिता जाता। शकुन्तलायाः काव्यगतपरिवेष्टनात् वहिरानयनं दुष्करमिति रवीन्द्रनाथेनोक्तम्।)

टेम्पेस्ट इति नाटके शेक्सपीयरमहोदयः प्रवृत्तेः दावदाहेन चरित्रान् दग्धं करोति स्म किन्तु मुक्तेरुपायं दातुमसमर्थः जातः। आधिपत्यस्य अर्जनप्रवणता अस्य मर्ममूले निहिता जाता। शासन-दमन-पीडनैः प्रवृत्तिं हिंस्रपशुरिव संयतकरणस्य यत् कौशलं तत् सामयिकरूपेण फलदायकं भवितुं शक्यते किन्तु तस्य फलं न सुदूरप्रसारितम्। टेम्पेस्टनाटकं तं फललाभार्थं व्यर्थं जातम्। किन्तु अभिज्ञानशकुन्तले प्रेमसौन्दर्यमङ्गलादिभिः प्रवृत्तेः परिशुद्धत्वात् आध्यात्मिकमार्गे उत्तरणं सफलं जातम्।

शकुन्तलाया आश्रमजीवनेन कण्वमुनेरभिभावकत्वेन, अनसूयाप्रियंवदयोः सख्येन आश्रमस्य तरुलतामृगादीनां साहचर्येण, सौन्दर्यसौकुमार्याभ्याञ्च स्वर्गीयसुखस्य व्यञ्जना प्रकाशिता जाता। अथ दुष्यन्तस्यागमनेन प्रवृत्तिताडिता शकुन्तला विच्युता जाता। दुर्वाससः शापः तस्य स्खलनस्य एव फलम्। अथ कालिदासः दुष्यन्तेन प्रत्याख्याताायाः शकुन्तलाया अनुतापेन, मारीचाश्रमे तपस्यया कालिदासः चेतः शोधयितुं सचेष्टोऽभवत्। अपरपक्षे, धीवरं निकषा शकुन्तलाय प्रणयस्वरूपं प्रदत्तम् अङ्गुरीयकं प्राप्य पूर्वस्मृतेः स्मरणत्वात् शकुन्तलाप्रत्याख्यानहेतोः दुष्यन्तः अनुतापेन दग्धः जातः। फलक्रमेण परिणामे दुष्यन्तशकुन्तलयोरुत्तरमिलनं कल्याणमयस्वर्गीयमिलनरूपेण परिणमति स्म। शकुन्तलायाः

स्वर्गात् विच्युतिः पुनः स्वर्गप्राप्तिश्च सम्पन्ने जाते। रवीन्द्रनाथस्य भाषायाम् -- ‘‘শকুন্তলাকে একত্রে Paradise Lost এবং Paradise Regained বলা যাইতে পারে।”[৫] (शकुन्तलायामेकत्र स्वर्गच्युतिः स्वर्गप्राप्तिश्च सम्पन्ने जाते।)

कालिदास अभिज्ञानशाकुन्तलनाटके असाधारणयोः शिल्पसंयमयोः परिचयं दत्तवान्। शेक्सपीयरकृते टेम्पेस्टनाटके रोमिओजुलियेटनाटके वा कुत्रापि तस्य संयमस्य पराकाष्ठा न प्रदर्शिता। आश्रमस्य निभृते वनान्तराले दुष्यन्त-शकुन्तलयोः प्रणयावेगः अतीव क्षुद्रपरिसरे क्षुद्रपरिसरे संशयद्विधयोर्मध्ये संहतरूपेण वर्णितः जातः। प्रेम्ण एतादृशेन आयोजनेन शेक्सपीयरमहोदय ईदृशंसंयमं दर्शयितुमसमर्थः जातः। कालिदासः यथा इङ्गिताभासाभ्यां दुष्यन्तशकुन्तलयोः प्रणयं वर्णितवान्, तथा आश्रमविदायकाले कण्वः पितृत्वस्यावेगविषये कृतसंयमः सन् करुणगाम्भीर्येण स्वल्पकथायां उपदिशति स्म। सखीद्वयोः विच्छेदवेदना स्वल्पकथायां सुन्दररूपेण वर्णिता जाता। पतिगृहं गमनात् परं पित्रा कण्वेन सखीभ्यां वा तस्याः कुशलं न गृहीतम्। तस्मात् नाटकस्य अभिमानविलापाभ्यां कालिदासेन नाटकस्य बहुलांशः परिपूर्णः शकृतः।

किन्तु कालिदासः काव्यसौन्दर्यं प्रति दायवद्धः सन् अवाञ्छितवर्णनया नाटकस्य कलेवरं वर्धयितुं न इच्छति। अस्मात् संयमवशात् ग्येटेमहोदय इव रवीन्द्रनाथमहोदयः अन्तिममूल्यायने लिखितवान् -- ‘‘শকুন্তলায় আরম্ভের তরুণ সৌন্দর্য মঙ্গলময় পরম পরিণতিতে সফলতা লাভ করিয়া মর্তকে স্বর্গের সহিত সম্মিলিত করিয়া দিয়াছে।[৬] (शकुन्तलायाम् आरम्भस्य तरुणसौन्दयं मङ्गलमयपरिणत्यां सफलतां प्राप्य स्वर्गमर्त्त्ययोः सम्मिलितं जातम्।)

महाकवेः भट्टेः कविप्रतिभायाः बहुमुखिनता अपि च जनकल्याणमयता

मल्लिका सरकार

सारांशः – भट्टिकाव्यस्य अनुशीलनेन स्पष्टतः प्रतीयते यत् काव्यस्यास्य रचनायाः उद्देश्यं रामायणकथासाः पुनः कथनं न अपि तु व्याकरणालंकारशास्त्राणां शिक्षणाय रामकथामाश्रित्य छन्दोवद्धेन सूललितकवितया व्याकरणादि शास्त्राणां जटिलनियमाणां दृष्टान्तप्रतिस्थापनम्। जनश्रुत्यानुसारेण छात्राणां हिताय कल्याणाय च काव्यमेतत् लिखितवान्। काव्येऽस्मिन् सर्वत्रैव महाकवेः भट्टेः पाण्डित्यमहिमा सुस्पष्टं प्रतीयते। काव्यस्यास्य मुख्यं उद्देश्यं तु काव्यशैल्या व्याकरणशास्त्रीयो उदाहरणानां प्रदर्शनम्। भट्टिस्तु व्याकरणसूत्राणि अनुल्लिख्य केवलेन उदाहरणमाध्यमेन बोधितवान्। तस्य असाधारणी कवित्वशक्तिः वैयाकरणपाण्डित्यं अतिक्रम्य विराजिता।

विस्तृतालोचना – वाल्मीकेः रामायणकथामाश्रित्य भट्टिना विरचितं द्वाविशंतिसर्गात्मकं काव्यं भट्टिकाव्यमिति प्रसिद्धम्। काव्येऽस्मिन् रामस्य पृथिव्यां सूर्यवंशीयस्य राज्ञः दशरथस्य पुत्ररूपेण आविर्भावात आरभ्य अयोध्यायां प्रत्यावतिनपर्यन्त वृन्तान्तविषये वर्णितमस्ति। रामचरितं, रामकाव्यं, रावणवधो वा नामान्तरानि सन्ति। पुस्तकान्तरेषु कुत्रापि भर्तृहरेः नाम्ना सह भट्टिरपि नामसादृश्येन भट्टिकाव्यमिति नामान्तरं दृश्यते। प्रसिद्धेन टीकाकृता जयमङ्गलेन मल्लिनाथेनापि जयमङ्गलाटीकायां तथा सर्वपथीन्टीकायां भट्टिकाव्यम् इति ग्रहणात् भट्टिकाव्यमिति प्रसिद्धं भवति।

काव्यस्यास्य अनुशीलनेन स्पष्टतः प्रतीयते यत् काव्यस्यास्य रचनायाः उद्देश्यं रामाणकथायाः पुनः कथनं न अपि तु व्याकरणालंकारशास्त्राणां शिक्षणस्य रामाकथामाश्रित्य छन्दोवद्धेन सुललितकवितया व्याकरणादिशास्वाणां जटिलनियमाणां दृष्टान्तप्रतिस्थापनम्। तेन हि मल्लिनाथेन काव्यमिदं 'उदाहरणकाव्यमिति उल्लिखितम्। अनुरूपक्रमेण काव्यमिदं 'शास्त्रकाव्यम्' इत्याख्ययापि अभिधीयते। व्याकरणशास्त्राणां पदप्रयोगनियमान् ज्ञापनाय तथा अन्येषां शास्त्राणां सुखबोधाय च शास्त्रकाव्यमिति नाम सार्थक्यमावहति। अतः शास्त्रकाव्येषु भट्टिकाकाव्यं प्रसिद्धतमम्। काव्येस्मिन् सर्वत्रेव

महाकवेः भट्टेः पाण्डित्यगरिमा सुस्पष्टं प्रतीयते। काव्यस्यास्यानुशीलनेन दृश्यते यत्, छन्दोव्याकरण-शब्दार्थलंकार – रस – गुण – शब्दचित्र – वर्णचित्राणां कवेः सम्यज्ज्ञानमासीदिति। विशेषतः कवेः व्याकरणपाण्डित्यस्य प्राखर्यात् अन्येषां शास्त्राणां ज्ञानस्य प्रकाशः मालिन्यमाप्नोति।

छन्दशास्त्रमपि भट्टेरालोच्यविषयोऽऽभूत् परन्तु सः विचित्राणां छन्दसां व्यवहारेण स्वपाण्डित्यं प्रमाणितवान्। अलंकारशास्त्रेऽपि भट्टे पाण्डित्यं सुस्पष्टं, न केवलं प्रधानानाम् अलंकाराणां प्रयोगेऽपि तु अन्येषां कविना अवहितानां नूतनानामलंकाराणां प्रयोगपाण्डित्यमपि तस्मिन् आसीत्। शब्दालंकारेषु यमकालंकारस्य विचित्रप्रयोगवैचित्रात् प्रतीयते सः कोऽपि यमकालंकारस्य गवेषकः। ते च युक्तपादयमक – पदान्तयमक – चक्रयाल – समुद्ग – वृत्त – पुष्प – सर्वयमकादयः (१०/२,३,५,७,१३,१४,१९)। अनुप्रासालंकारस्य प्रयोगस्थले अधिकांशतः समप्रकारस्य प्रत्ययप्रयोगेन सदृशध्बनीनां सृष्टिरभवत्। तद् यथा – अध्येष्ट – अयष्ट (१/२), अहंयु – शुभंयु (१/२०), घानिष्यते-स्हायिष्यते (१/२२) इत्यादयः। सः विभिन्नोदाहरेण उत्प्रेक्षोपमारूपकस्वभावोक्त्यलंकाराणां प्रत्येकेषां श्रेणीविभागान् दर्शितवान् तेषु उपमाप्राधान्यमधिकाधिकम्। तानि च कवेरूपमाविषयकं सूक्ष्मातिसूक्ष्मज्ञानं प्रमाणीकुर्वन्ति। यथा – इवोपमा, यथोपमा तद्धितोपमा – लुप्तोपमा – सहोपमादयः (१०/३१-३६)। तथैव अतिशयोक्त्य (१०/४०) र्थान्तरन्यासा (२/६) – क्षेपी (१०/३९) त्पेक्षै (२/६,२२; ३/१९; ८/१५, १८)-कावली (२/१९) दृष्टान्त (१३/८३)- निदर्शनादिषु (८/९२, १२/७७) – अलंकारेषु प्रयोगचित्रेण अस्य कवित्वं पाण्डित्यं च सम्यक् प्रकाशितम्।

काव्यस्यास्य विश्लेषणेन दृश्यते यत् प्रथमसर्गादारभ्य षष्टसर्गस्य पञ्चचत्वारिंशत् श्लोकपर्यंन्तं श्लोकानां विषयः क्रियायाः कालनिर्णयं तथा भावगतरूपान्तरञ्च। शिष्टांशेषु नवमसर्गान्तं यावत् व्याकरणगतनियमानां व्याख्यानुधारा अव्यहताः तेन हि अंशस्यास्य नाम प्रकीर्णों वा विविधो काण्ड वा अधिकारकाण्ड इति। दशमसर्गात् त्रयोदशसर्गान्तं प्रसन्नकाण्डे काव्यस्य वैशिष्ट्यं विविधैरलंकारप्रयोगैः समृद्धम्। तथा चतुर्दशसर्गात् द्वाविशसर्गपर्यन्तं तिङन्तकाण्डेति नाम्नेव तिङन्तक्रियापदानां कालो भावगतं रूपान्तरञ्च महाकविना भट्टिना निर्णितम्। प्रसन्नकाण्डमृते काव्यस्यास्य अन्येषु अंशेषु व्याकरणनियमानां व्यतिक्रमांशानां प्रयोगदर्शनमेव कवेर्मुख्यमुद्देश्यम्।

अतः केचन समालोचकाः भट्टिकाव्यं न काव्यं अपि तु 'काव्याकारेण व्याकरणम'

इति वक्तुमिच्छन्ति। विरोधिसमालोचकाः मन्तव्यस्यास्य 'विरुद्धव्याकरणाकारेण - काव्यम्' वक्तुमिच्छन्ति। व्याकरणकारेणकाव्यमित्याख्येव 'शास्त्रकाव्यस्य' भाषान्तरं अधिकं समीचीनमपि।

जनश्रुतिरस्ति - कदाचित् अध्ययनकाले गुरुशिष्ययोर्मध्ये आगते अध्ययनाध्यापनविघ्नत्वात् संवत्सरं यावत् अनध्यायकालोऽऽसीत्। अतः गौणेन अपितु मुख्यतया व्याकरणशास्त्राध्यापनार्थं भट्टिकाव्यस्य विरचनमभवदिति समीचीनम्। प्रतिकूलतासत्त्वेऽपि जनकल्याणाय छात्राहिताय च कविः एतत् काव्यं लिखितवान् काव्येस्मित् जनकल्याणस्य सूचना अस्ति। अनया दृष्टया व्याकरणकारेण काव्यमित्याख्या असमीचीनऽमपितु काव्याकारेण व्याकरणमित्याख्यैव ग्रहणीया।

अपि च आलंकारिकैरुक्तं समग्रं काव्यलक्षणं भट्टिकाव्ये समुपस्थितम्। द्वाविशतिसगैर्विरचिते काव्येऽस्मिन् नायको घीरदात्तः विषयश्च रामायणात् गृहीतः। काव्येस्मिन् शरत्काल - वर्षाकाल - महेन्द्रपर्वत - पम्पासर - लङ्कानगरी - चन्द्रोदय (१०/६७-७०) - सूयोदय (११/१६-३१)-युद्धादीनां वर्णनं समीचीनतया दृश्यते। काव्यस्यास्य वीररस एव मुख्यरसः --

भट्टिकाव्यमिदं व्याकरणशास्त्रानुसारेण शाकपार्थिववत् - समासनिष्पन्नं 'शास्त्रकाव्यमि'ति समीचीनं पुनः शास्त्रञ्च काव्यञ्चेति शास्त्रकाव्यमिति गुणीभूतविशेषणपदेन कर्मधारय समासनिष्पन्नं शास्त्रकाव्यमिति पदं सिद्धं भवति उभयत्र काव्यपदस्य प्राधान्यत्वादपि रसालो रमणीयकार्थस्य विघ्नो न भवति।

भट्टिः स्वयं स्वस्य काव्यविषये मन्तव्यं करोति यत्, उक्तिवैचित्रं सामान्यगुणालंकारमण्डितत्वञ्च काव्यामदिं तार्किकानां वक्तृव्यक्तिनामपि सदा विजयं जनयिष्यति -

'इदमधिगतमुक्तिमार्गचित्र, विविदिषतां वदतां च सन्निबन्धात्

जनयति विजयं सदा जनानाम्................ (२२/३२)

काव्यस्यास्य यत् किमपि तात्पर्य विश्लेषणमन्ततो दुःखजनकं सिद्धान्तमुपैति अनिवार्यभावेन वस्तुतो रचनेयं न केवलं काव्यमपि तु शास्त्रकाव्यमिति। स्वयं कविरपि विषयेऽस्मिन् अवहित आसीत्। तेन हि स्वेन घोषितं येषां चक्षुस्वरूपं व्याकरणं प्रबन्धोऽयं तेषां दीपशिखेव उज्ज्वलीकरिष्यति। किन्तु व्याकरणज्ञानहीनानां कृते अन्धस्य हस्तघृतः दर्पण इव निष्फलः -

दीपतुल्य प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम्।

हस्तादर्श इवान्धानां भवेद्व्याकरणादृते।।(२२/३३)

काव्यस्यास्य मुख्यं उद्देश्यं तु काव्यशेल्या व्याकरणशास्त्राणां उदाहरणानां प्रदर्शनम्। संस्कृतव्याकरणशास्त्राध्यायनात् परं यदि छात्राः भट्टिकाव्यं पठेयुः तद् हि ते भट्टेरसामान्यव्याकरणगतप्रयोगनैपुण्यं दृष्ट्वा विस्मिताः भवेयुः। भट्टिस्तु व्याकरणसूत्राणि अनुल्लिख्य केवलेन उदाहरणमाध्यमेन बोधितवान्। तेन एकस्यैव प्रत्ययसहयोगेन वहूनां शब्दवैचित्राणां प्रयोगात् काव्यस्यास्य पठने बहुत्र निरानन्दमयता अभवत्। पाणिनिसूत्राणां उदाहरणप्रदर्शनकाले कविः वर्णनामूलकानि विशेषणपदानि उपयुक्तवान् सूत्राणामुदाहरणप्रदर्शनकाले विशेषणपदानां निर्वचनं यथोपयुक्ते चरित्रे तेषां विशेषणपदानां प्रयोगश्च कृतवान्। समग्रे अधिकारकाण्डे (६/९) वेशिष्ट्यमिदं परिलक्ष्यते -

'आदृत्यस्तेन वृन्येन स्तत्यो जुष्येण सङ्गतः।

इत्यः शिष्येण गुरूवद् गृध्यमर्थमवाप्ससि।।' (६/५५)

यं कमपि प्रत्ययं स्वविशेषणरूपेण सुन्दरतया वारं वारं प्रयुज्य चमत्कारितामसृजत् -

निराकरिष्णू वर्तिष्णू परितो रणम्

उत्पतिष्णू सहिष्णू च चेरतुः खरदूषणो (५/११)

प्रत्यया अपि श्रेणीबद्धभावेन प्रयुक्तः यथा २/४५, ४/३७, ४/४३, ७/४ इत्यादिषु संख्यकेषु श्लोकेषु यथाक्रमेण अतिशयेन इष्ट - कित्र - शुभ - इष्णुचप्रत्ययानां उदाहरणाशनि प्रर्दर्शिनानि। विभिन्नानां धातूनां एकस्मिन् लकारे प्रयोगप्रदर्शनाय स लिखितवान् -

भ्रेमुर्वल्गुर्ननृतुर्जक्षुः, जर्गुः समुत्पुप्लुविरे निषेदुः।

अस्फोटयाञ्चक्रुरभिप्रणेदु, रेजर्ननन्दुर्विषयुः समीयुः।।(१३/१८)

प्रायशः भट्टिः शब्दनां आभिधानिकं अर्थं त्यक्त्वा व्युत्पत्तिलभ्यार्थेन प्रयोगवैचित्रे दक्षतां प्रदर्शितवान्। तथा - बहुकर - कारू - धवित्र - दन्दशूक शब्दनां अर्थाः यथाक्रमेण - वर्धक - कर्त्ता उच्छत्ता - देत्यादयः, अपि तु बहुसाधक - शिल्पी - मृगचर्मनिर्मितव्यजन - सर्पादयः आभिधानिकार्थेषु न व्यावहतवान्। अनेन कौशलप्रदर्शनेन शब्दप्रयोगात् काव्यमिदम् स्पष्टं दुर्वोध्यञ्चाभवत्। व्याख्यानमात्रेणैव काव्यस्यास्य उपलब्धिः सम्भवेत्। शिक्षितानां कृते स उपादेय। स्वयं कविरपि व्याख्यागम्यमिति निर्दिश्य व्याख्यानेनैव बोध्यं उत्सव इव आनन्ददायकञ्चेति।

अपण्डिताणां तु दुर्बोध्यमिदम्।तेनोक्तौं –

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम्।

हता दुर्मेधसश्यास्मिन्, विद्वत्प्रयतया मया।।(२२/३४)

भट्टेः भाषाविन्यासे जटिलता नास्ति परन्तु शब्दचयने अतिसचेतनप्रयासभावं सर्वदैव क्लिष्टं करोति। व्याकरणसूत्राणां सामान्यविषयान् विहाय अप्रचिलितविधिविधानानां प्रयोगक्षेत्रे वाक्यविन्यासः जटिलः शब्दमाधुर्य्यञ्च विनष्टं, सर्वोपरि अर्थदुर्बोध्यत्वं नागतम्। महाकाव्यस्य महत्त्वं किञ्चित् क्षुर्ण्णेऽपि काव्यमिदं व्याकरणालंकारसमृद्धस्य शास्त्रकाव्यस्य महाभारे तथा मर्यादायाः आसने उपावेशयत्। परोक्षभावेन तस्य रचनेयं पूर्वजानां महाभाष्यकाराणां वर्णनावाहुल्यरूपकदोषान् वर्जयितुं शक्तवान्।

व्याकरणस्य प्रयोगबाहुल्यं कदाचित् अस्य काव्यस्य स्वाभाविकीं गतिं हन्ति। बहुत्र व्याकरणस्य विचित्रप्रयोगः कवेः प्रकाशभङ्गिमया मिलित्वा काव्यस्य सौन्दर्यमवधर्यंत् प्रसङ्गक्रमेण शरद्वर्णनस्य श्लोकाः प्रख्यातकवीनां वर्णनायाः तोलनसापेक्षाः। तस्य असाधारणीकवित्वशक्तिः वैयाकरणपाण्डित्यं अतीत्य विराजिता –

'निषातुषारैर्नयनाम्वुकल्पेः पत्रान्तपर्यागलदच्छविन्दुः।

उपारूरोदेव नदत् पतङ्ग कुमुद्धती तीरतरूर्दिनादौ।।२/४

इत्यादिषु शरदः प्रातर्वर्णनाकाले कवेर्कल्पनेयं यत् चन्द्रविरहेण कुमुदिन्याः दुःखेन तटवर्त्तिनः वृक्षाः अश्रुविन्दव इव पत्राग्रभागात् शिशिरविन्दुपातेन शाखासु क्रन्दनध्वनिरिव कूजनरतपक्षिणां काकलिना समवेदनां ज्ञापयन्ति। प्रसङ्गेस्मिन् – 'प्रभातवातहतिकम्पिताकृतिः .....' (२/६) श्लोके कुमुदिन्यास्पर्शेन रञ्जितं भ्रमरं प्रातर्वायोराघातेन पद्मिनी स्वसमीपं आगन्तुं निराकरोति इत्युक्तौ कविः पद्मिनीं खण्डितानायिकेव कल्पितवान्। प्रसङ्गेस्मिन् श्लोकान्तरमपि दृश्यते –

विम्वागतेस्तीरवनैः समृद्धि निजां विलोक्यापहतां पयोभिः।

कूलानि सामर्षतयेव तेनुः सरोजलक्ष्मी स्थलपद्महासेः।।' (२/३)

अत्र जलस्थलयोर्वर्णनाकाले जले विकशितपद्मस्य स्थले विकशितस्थलपद्मस्य विकशनवर्णनकाले वक्रभावेन कविना चमत्कारिता सम्पादिता। वक्रता अत्र कवेर्वैदग्ध्यं मनोहरत्वं च सम्पादयति। वक्रोक्तिः काव्यस्य प्राणा – 'वक्रोक्तिः, काव्यजीवितम्'। 'वक्रोक्तिरेव वेदग्ध्यभङ्गीभणिति' अस्यार्थ विदग्धवाग् भङ्गीमा एव वक्रोक्तिरिति।

विदग्धभावस्तु – ''विदग्धभावः कविकर्मकौशलम्'' कविप्रतिभायां उक्तिवैचित्र्यं सौन्दर्यं चमत्कारित्वञ्च सृज्यन्ते। भट्टिकाव्येऽपि तद् उपलभ्यते। काव्यस्य कवितासु व्याकरणेप्रयोगः काव्यरसास्वादनस्यानन्दश्च मिलित्वा एकीभवति। तेन हि भारतीय सुधीयः भट्टिः महाकवेरासनं उपावेशयत्। प्रसङ्गेस्मिनकीथ्महोदयस्य मन्तव्यं यत् 'The Combination of pleasure and profit is by no means ill devised, and Indian opinion gives Bhatti without hesitation rank as a Mahakavi'. 'A History of Sanskrit Literature' P-117

जनकल्याणाय छात्राणां हिताय च कवि एतान् काव्यं लिखितवान्, न तु स्वस्य हिताय। जनकल्याणस्य सूचना अस्ति अस्मिन् काव्ये। जनश्रुत्यनुसारेण तस्मिन् क्षणे व्याकरणशिक्षाप्रदानमासीत् पिधानम्। किन्तु छात्राणां शिक्षाक्षैत्रे यदि विरामः भवष्यति तर्हि महांपत्ः भविष्यति। एतदर्थं न केवलं मानवकल्याणाय किञ्च शिक्षार्थिणां कल्याणाय तेषां व्याकरणविषये काव्यविषये शिक्षादानार्थं पाठकानां कृते च काव्यमिदमुपहारं प्रदत्तवान्। समग्रसंस्कृतशास्त्रेषु मानवकल्याणस्य रूपं प्रदर्शितमस्ति नास्ति तत्र सन्देहावकाशः।

सार्षिकविचारेण सिद्धान्तितुं शक्यते यत् – प्राचीना आंकारिकाः महाकाव्यस्य वैशिष्ट्यं यथा उल्लिखितवन्तः ते सर्वे एव गुणाः भट्टिकाव्ये अनुसृता कविः स्वस्य अनुकरणीयेन प्रतिभावलेन काव्यस्य उत्कर्ष प्रादात्। कवेरस्य महत् कृतित्वं यत् अन्यानि कविरचनानि अनुकरणं अकृत्वैव स्वीयेन प्रतिभाबलेन उत्कृष्टदानमकरोत्। सीमिते परिधौ कवित्वशक्तेः परिचयं संस्थाप्य कालिदासोत्तरकविवर्गेषु सुचिरं स्थानं दृढीकृतवान्।

प्रमालक्षणविमर्शः

देवार्पिता ब्यानार्जी
सहायकाध्यापिका, संस्कृतविभागः
विद्यासागरविश्वविद्यालयस्य दूरशिक्षाविभागः
debarpitabanerjee109@gmail.com Mob. No. 8910647532

संक्षिप्तसारः – पुरुषैरर्थ्यते प्रार्थ्यते इति पुरुषार्थः। पुरुषार्थश्चतुर्धा धर्मार्थकाममोक्षभेदेन। पुरुषार्थचतुष्टयेषु मोक्षोऽन्यतमः। मोक्षः खलु दुःखस्यात्यन्तिकनिवृत्तिः। मोक्षप्राप्तिर्हि भारतीयदार्शनिकतत्त्वद्रष्टॄणां मूललक्ष्यम्। प्रायशः सर्वाणि दर्शनानि स्वस्य तात्त्विकचिन्तनेन मोक्षसाधकानि सन्ति। तत्र वस्तुतः यथार्थज्ञानं खलु कारणं [illegible]। यावत्पर्यन्तं [illegible] न जायते तावत्पर्यन्तं [illegible] दुःखसागरे मनसा निमज्जिताः भवन्ति। [illegible] खलु [illegible] तत्त्वज्ञानं [illegible] च मनुष्याणां दुःखनिवृत्तेः कारणं भवति। तदुक्तं ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः। नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय। बौद्धतार्किकेन धर्मकीर्तिना उक्तं सम्यग्ज्ञानपूर्विका सर्वपुरुषार्थसिद्धिरिति तत् व्युत्पाद्यते। अथात् सम्यग्ज्ञानादनन्तरं सर्वेषां पुरुषार्थानां सिद्धिः भविष्यतीति। [illegible] च [illegible] सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः। [illegible] तत्त्वदर्शनसम्यग्ज्ञानसम्यक्चरित्राणि [illegible] मोक्षं प्रति कारणं भवति। महर्षिणा गौतमेनापि [illegible] ग्रन्थस्य प्रथमे सूत्रे प्रमाणादीनां षोडशपदार्थानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः उक्तः। इत्थमन्येषु दर्शनेष्वपि [illegible] यथार्थज्ञानं [illegible] वस्तुतः यथार्थज्ञानं [illegible] यथार्थज्ञानं [illegible] खलु [illegible]।

मूलशब्दाः – बुद्धिः, चेतना, चित्तवृत्तिः, बोधः, प्रमा, प्रमेयम्, प्रमाणम्।

विषयः भारतीयदर्शने खलु यथार्थज्ञानं प्रमा इत्युच्यते। अतः यथार्थज्ञानलाभस्य प्रक्रिया तु प्रमाणमिति। प्रमाजनकानि खलु प्रमाणानीति। प्रमास्वरूपज्ञानं विना प्रमाणस्वरूपनिर्धारणं न सम्भवति। अतः अस्मिन् प्रमास्वरूपालोचनायाः प्रासङ्गिकता भवति। [illegible] प्रमाणं [illegible] प्रमितिः [illegible] न [illegible] ज्ञानम्। [illegible] प्रमाणशास्त्रे आलोचना प्रमातृप्रमेयप्रमितिप्रमाणैः सह सम्बन्धकारकतया वर्ण्यते। यथार्थानुभवस्य करणं खलु प्रमाणम्। प्रपूर्वकात् मा माने (अदादिगणीयः १०६५), माङ् माने शब्दे च (जुहोत्यादिगणीयः १०८८), मेङ् प्रणिदाने (भ्वादिगणीयः ९६२) इति धातोः करणे ल्युटि कृते प्रमाणम् इति रूपं सिद्ध्यति। कर्तृवाच्ये प्रमाता, कर्मवाच्ये प्रमीयते इत्यर्थे निष्पन्नं प्रमेयमिति शब्दार्थः प्रमेयम्। करणाधिकरणयोश्च (३.३.११७) इति सूत्रेण ल्युटि करणवाच्ये प्रमीयते अनेन इत्यर्थे निष्पन्नं प्रमाणमिति शब्दार्थः प्रमाणम्। [illegible] भाववाच्ये प्रमीयते इत्यर्थे निष्पन्नं प्रमाणमिति शब्दार्थः प्रमितिः प्रमा वा। [illegible] प्रमेयविषयज्ञानस्य प्रमाता स प्रमाता। [illegible] प्रमितिः [illegible]।

प्रमास्वरूपविषयकालोचनायां दर्शनानां मतभेदाः दृश्यन्ते। [illegible] प्रमाणलक्षणं [illegible] विषयस्वरूपनिर्धारणं [illegible] ज्ञानम्। [illegible] कारणत्वज्ञानस्य लक्षणे [illegible] स्वरूपं [illegible]। इदानीं विशेषतया केषाञ्चित्प्रमुखानां दर्शनानां प्रमास्वरूपं व्याख्यायते।

पूर्वमीमांसायां प्रमास्वरूपम्

पूर्वमीमांसायां [illegible] भाट्टप्रस्थानं प्राभाकरप्रस्थानञ्चेति वर्तते। द्वाभ्यां प्रमालक्षणनिर्देशे भिन्नं मतमालोचितम्। कुमारिलभट्टोक्तं प्रमालक्षणम् –

तस्मादृढं यदुत्पन्नं नापि संवादमृच्छति।
ज्ञानान्तरेण विज्ञानं तत्प्रमाणं प्रतीयताम्।।

यावत्पर्यन्तं लक्षणवाक्यस्थितस्य पदस्यार्थो न ज्ञायते तावत्पर्यन्तं लक्षणं स्पष्टं भवति। अतः प्रत्येकं पदं व्याख्यायते। [illegible] दृढमिति पदेन संशयस्य [illegible] तथा चापि संवादमृच्छतीति पदेन ज्ञानान्तरेणाबाधितत्वं बोध्यते। अबाधितत्वेन प्रमाभ्रमज्ञानयोर्भेदः बोध्यते। [illegible] भ्रमज्ञानं [illegible] यदुत्पन्नमिति पदेन [illegible] सूचितः न ज्ञातमिति कृतम्। इत्थं प्रतीयते यत् प्रमा खलु असन्दिग्धा, अबाधिता, भ्रमरहिता च, अनधिगता च भवति। अपि च पार्थसारथिमिश्रः मीमांसासूत्रस्य [illegible] कारणदोषरहितमिति प्रमालक्षणं कृतम्। [illegible] प्रमालक्षणं व्याख्यायां सूत्रस्य [illegible] प्रमाणं [illegible] प्रमाणं [illegible] प्रमाणज्ञानमात्रस्य [illegible] दोषरहितप्रमाणेन उत्पन्नं ज्ञानं खलु प्रमा भवति। इत्थं भाट्टमीमांसकानां मते प्रमा खलु संशयरहिता, अबाधिता, अनधिगता, कारणदोषरहिता च भवति।

भाट्टमीमांसकैः प्रमालक्षणे अनधिगतमिति पदं युक्तं चेत्तर्हि धारावाहिकज्ञाने प्रमालक्षणस्य अव्याप्तिदोषः दृश्यते। [illegible] चक्षुरिन्द्रियघटयोः [illegible] घटोऽयम्, घटोऽयम् इति घटज्ञानं जायते। अपि च ज्ञानस्य [illegible] क्षणज्ञानं [illegible]। अतः तावत्पर्यन्तं चक्षुरिन्द्रियघटयोः सन्निकर्षो विद्यते तावत्पर्यन्तं प्रथमक्षणे घटज्ञानम्, द्वितीयक्षणे घटज्ञानं [illegible] घटज्ञानं जायते। [illegible] अनधिगतं [illegible] ज्ञानं प्रमा भवति [illegible] प्रमात्वाभावः [illegible]। प्रकृतः धारावाहिकेषु

[illegible] धारावाहिकज्ञानेषु [illegible] इति ज्ञानविषयके [illegible] प्रमालक्षणस्य [illegible] व्यतिरिक्त द्वितीयादिषु ज्ञानेषु ज्ञानविषयकालक्षणस्य अव्याप्तिर्भवति। समाधानं मीमांसकैः [illegible] स्वीक्रियते। [illegible] एकेन घटेन सह [illegible] कालस्य भेदः [illegible] भवति। [illegible] घटे घटोऽयम्, घटोऽयमिति प्रथमघटज्ञाने विषयः खलु प्रथमक्षण घटश्च, द्वितीयघटज्ञानेऽपि विषयः खलु द्वितीयक्षण घटश्च। सर्वस्मिन् ज्ञाने एकः घटः परन्तु कालांशः क्षणं च भिन्नं भिन्नं भवति। इत्थं प्रत्येकं ज्ञानं [illegible] वर्तते। अतः एकेन घटेन सह चक्षुरिन्द्रियस्य संयोगसन्निकर्षे जायमाने घटोऽयम्, घटोऽयमिति ज्ञाने प्रथमज्ञानं यथा प्रमा तद्वद्द्वितीयज्ञानमपि प्रमा [illegible] प्राभाकरमते सर्वं ज्ञानं [illegible] भवति। [illegible] अव्यभिचारित्वं ज्ञानमेव यथार्थज्ञानमित्यर्थे प्रभाकरेण यथार्थ इति शब्दो व्यवह्रियते। अपि [illegible] भ्रमज्ञानं न स्वीक्रियते इति। ज्ञाने [illegible] भवति तस्य ज्ञानस्य विषयः ज्ञानेन वस्तुतः स्वरूपं ज्ञायते [illegible] ग्रहणे [illegible] च प्रवृत्तिः जायते। [illegible] रज्जुसर्पे [illegible] प्रवृत्तिः जायते। [illegible] विना [illegible] न भवति। [illegible] ज्ञानद्वयं जायते न तु एकं भ्रमज्ञानमिति। इदमित्यंशे यथार्थज्ञानम्, रजतमित्यंशे स्मृतिज्ञानम्। [illegible] ज्ञानं स्मरणम्, रजतमिति ज्ञानम् [illegible]। [illegible] विविक्तज्ञानं न तु भ्रमज्ञानम्। प्राभाकरमते खलु [illegible] ज्ञानद्वयं [illegible] अनुभूयते। [illegible] ज्ञानद्वयं [illegible] अनुभूयते तावत्पर्यन्तं खलु मीमांसकानां मते [illegible] विविच्यते वा। प्राभाकरमते अनुभूतिः खलु प्रमाणम्। [illegible] ज्ञानं न गृह्यते पूर्वज्ञानसापेक्षत्वात्। [illegible] ज्ञानमनुभवः।

सांख्यदर्शने प्रमास्वरूपम्

सांख्यदर्शने खलु द्वैतदर्शनम्। [illegible] तत्त्वद्वयं वर्तते प्रकृतिः पुरुषश्चेति। पुरुषः खलु चेतनस्वरूपः, प्रकृतिश्च जडात्मिका भवति। पुरुषस्य ज्ञानं खलु प्रमा। सांख्यमते ज्ञानं बुद्धेर्वा [illegible] भवति। [illegible] केवलं चेतनत्वात् प्रमा भवति परन्तु [illegible] पुरुषस्य प्रतिबिम्बितत्वात् [illegible] तदा प्रमा भवति। सांख्यमते चित्तवृत्तिः यथा प्रमा तथा भ्रमादयः कथं [illegible] वृत्तयः [illegible] प्रमा पुरुषः पुरुषस्य बोधस्य [illegible] प्रमाणं भवति। [illegible] असन्दिग्ध [illegible] अर्थात् [illegible] चित्तवृत्तिः संशयरहिता, विपर्ययरहिता, पूर्वं [illegible] अनधिगता [illegible] चित्तवृत्तिः उत्पन्ना यदा [illegible] प्रतिबिम्बितपुरुषोपलब्धिरूपा भवति तदा सा चित्तवृत्तिः प्रमा भवति। [illegible] खलु प्रमा। अपि च [illegible] प्रमाणं त्रिविधानि सन्ति। [illegible] प्रमाणं [illegible] प्रमाणम्, इदानीं [illegible] बोधः कथं प्रमा भवति। [illegible] सांख्यमते पुरुषः खलु अकर्ता, [illegible] भवति। [illegible] ज्ञानं [illegible] चेत्तर्हि ज्ञानस्य [illegible] कथं [illegible] प्रतिबिम्बस्य [illegible] बुद्धिः [illegible] प्रतिबिम्बत्वात् [illegible] भवति। बुद्धेः [illegible] खलु [illegible] बुद्धिवृत्तिः [illegible] प्रमा [illegible] बुद्धिवृत्तिः खलु प्रमाणम्। [illegible] प्रमा [illegible] प्रमाणम्। प्रमाणस्य फलं प्रमा। [illegible] सांख्यकारिकायां [illegible] प्रमा। [illegible] त्रिविधं प्रमाणम् – [illegible] सूत्रेण [illegible] विज्ञानभिक्षुः [illegible] पुरुषनिष्ठा [illegible] बुद्धिवृत्तेः प्रमाणं भवति। [illegible] केवलं बुद्धिनिष्ठा भवति तर्हि इन्द्रियार्थसन्निकर्षः [illegible] प्रमाणम्। इत्थं प्रमा खलु पौरुषेयः बोधः, बुद्धिवृत्तिश्च प्रमाणं करणमपि बुद्धिवृत्तिः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽपि [illegible] प्रतिबिम्बित [illegible] बुद्धिवृत्तयः [illegible] चेतनपुरुषस्य प्रतिबिम्बोऽवभासितो भवति। ततः चित्प्रतिबिम्बितबुद्धिः पुनः पुरुषोपरि प्रतिबिम्बिता भवति। [illegible] बुद्धिवृत्त्याः पुनः पुरुषोपरि प्रतिबिम्बिता [illegible] प्रमितिः प्रमा [illegible] बुद्धिवृत्तिर्हि प्रमाणम्। चैतन्यं प्रतिबिम्बितवृत्त्याः विषयः खलु प्रमेयम्। चेतनपुरुषः खलु प्रमाता। [illegible] प्रमा पुरुषनिष्ठा भवति न तु बुद्धिनिष्ठा। [illegible] बुद्धिः [illegible] भवति तदा [illegible] प्रमाणम्। [illegible] प्रमा [illegible] भवति तदा चित्तवृत्तिः खलु प्रमा भवति। [illegible] पुरुषः अकर्ता, [illegible] परन्तु बुद्धितत्त्वे तस्य प्रतिबिम्बकारणं [illegible] पुरुषस्य [illegible]। [illegible] चेतनपुरुषस्य प्रतिबिम्बकारणात् बुद्धिः चेतना इव प्रतीयते।

योगदर्शने प्रमास्वरूपम्

योगदर्शने महर्षिपतञ्जलिना पृथग्भावेन प्रमायाः प्रमाणस्य च लक्षणं न क्रियते योगदर्शने चित्तवृत्तिः पञ्चधार्थीकृताः। [illegible] चित्तवृत्तिः खलु प्रमाणं भवति। तत्त्ववैशारदी इति टीकायां वाचस्पतिमिश्रेणोक्तं [illegible] तस्मिन् [illegible] पुरुषस्य बोधः खलु प्रमा। [illegible] इति। अपि च इन्द्रियैः मनसा सह विषयस्य सन्निकर्षे बुद्धिः विषयाकारं धारयति। [illegible] प्रतिबिम्बोऽवभासितो [illegible] खलु [illegible] प्रमा [illegible] प्रतिबिम्बितत्वात् [illegible] बोधो न [illegible] चित्तवृत्तिः [illegible] बुद्धिवृत्तिः पुरुषस्य बोधः [illegible] भवति। [illegible] प्रतिबिम्बवादाः [illegible] स्वीकृताः। [illegible] पुरुषस्य [illegible] संस्थाप्यते। [illegible] बुद्धेः प्रमात्वं स्थाप्यते। विज्ञानभिक्षुणा उक्तं –

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च।
प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम्।।

शुद्धचैतन्यं खलु प्रमाता, [illegible] खलु प्रमाणम्, विषयाकारकारित इन्द्रियवृत्तिः [illegible] प्रतिबिम्बनमेव प्रमा। [illegible] पुरुषस्य [illegible] विषयाकारकारितचित्तवृत्तिः पुरुषस्य प्रतिबिम्बनमेव प्रमा [illegible]

भवति। [illegible] वस्तुतु [illegible] विषयाकारवृत्तिः [illegible] तेन पुरुषस्य प्रतिबिम्बस्य [illegible] सति पुनः [illegible] बुद्धावपि प्रतिबिम्बेन तस्य प्रमाज्ञानं भवतीति द्वयोः मतयोः वैषम्यम्।

वेदान्तदर्शने प्रमास्वरूपम्

अद्वैतवेदान्तमते प्रमा स्वरूपेण खलु ब्रह्मस्वरूपामिति। [illegible] ज्ञानमप्रमाणजन्यं भवति। [illegible] खलु [illegible] शुद्धचैतन्यं वा स्वप्रकाशरूपं भवति। [illegible] अनन्तं [illegible] [illegible] वृत्तिज्ञानम्। [illegible] वृत्तिज्ञानं [illegible] [illegible] ब्रह्मसाक्षात्कारलाभ [illegible] प्रमेत्युच्यते। वेदान्तपरिभाषा इति ग्रन्थे धर्मराजाध्वरीन्द्रेण प्रमालक्षणं [illegible] अबाधितार्थविषयज्ञानत्वं प्रमा। [illegible] खलु स्मृतिः। स्मृतिज्ञानस्य विषयः पूर्वमेव अधिगत [illegible] अनधिगतापीति [illegible] [illegible] [illegible] दार्शनिकाः स्मृतिज्ञानमपि प्रमारूपेण स्वीकुर्वन्ति [illegible] पुनः प्रमालक्षणं वदन्ति [illegible] स्मृतिसाधारणम् अबाधितार्थविषयकज्ञानत्वम् [illegible] इति तेषां मते [illegible] परन्तु वेदान्तमते स्मृतिः [illegible] अबाधितार्थविषयकज्ञानत्वेन प्रमा [illegible] वेदान्तपरिभाषा [illegible] प्रमालक्षणस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] [illegible] प्रमाणानां [illegible] [illegible] प्रमा। [illegible] ज्ञानं पारमार्थिकभावेन [illegible] परन्तु ज्ञानं स्वरूपतः [illegible] न तु मिथ्या।

न्यायदर्शने प्रमास्वरूपम्

भारतीयदर्शने न्यायशब्दः तु [illegible] इति न्यायशब्दस्यार्थो भवति येन वस्तुतत्त्वं ज्ञायते प्राप्यते वेति। तत्त्वं खलु वस्तुनः यथार्थज्ञानम्। [illegible] इत्यर्थः। न्यायमते ज्ञानम्, बुद्धिः, उपलब्धिरिति समानार्थकाः पर्यायवाचकाः शब्दाः भवन्ति। न्यायमते [illegible] प्रमाणत्वेन न स्वीकृतम्। [illegible] स्मृतिज्ञानं [illegible] परन्तु स्मृतिज्ञानस्य प्रमात्वं न स्वीकृतम्। अतः स्मृतेः भिन्नं ज्ञानमनुभवः। अनुभवस्तु द्विधा यथार्थः अयथार्थश्चेति। वस्तुतः यथार्थानुभवः खलु प्रमा। अयथार्थानुभवः खलु अप्रमा।

[illegible] विश्वनाथाचार्येण प्रमालक्षणम् उक्तम् – 'तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा' इति। तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमा इति। यथा घटत्ववद् घटविशेष्यकं घटत्वप्रकारकं 'घटः' इति ज्ञानं प्रमा। तद्वति इति पदे [illegible] धर्मबोधः प्रमा इति दृश्यते। [illegible] धर्मप्रकारेण पदार्थानां तत्प्रकारकानुभवज्ञानं [illegible] [illegible] विशेषणम्, [illegible] [illegible] दृश्यते। यथा, अयं घटः इत्यादि [illegible] घटत्वं धर्मः घटस्य भवति। तद्वान् इति [illegible] घटस्य तत्प्रकारकं [illegible] घटविशेष्यकत्वात् यथार्थानुभवः। [illegible] 'तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं' इति [illegible] दृश्यते।

अन्नंभट्टः तर्कसंग्रहे च 'तद्वति तत्प्रकारकः अनुभवो यथार्थः' [illegible] यथा 'रजते इदं रजतम्' इति ज्ञानं सैव प्रमेत्युच्यते। [illegible] 'तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवः अयथार्थः' इति अप्रमा लक्षणं च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्विकल्पकज्ञानं [illegible] [illegible] निर्विकल्पकज्ञानं [illegible] [illegible] अतः निर्विकल्पकज्ञानं [illegible] [illegible]

[illegible] प्रमालक्षणं एवं प्रतिपादयति। [illegible] अयथार्थानां [illegible] निरासः।

[illegible] प्रमाणैर्जन्यते। [illegible] [illegible] प्रमाणत्वमिति [illegible] [illegible]

[illegible] प्रमा इति [illegible] न्यायकुसुमाञ्जलौ सूचयति।

[illegible] 'यथार्थानुभूतिः प्रमा' [illegible] यथार्थज्ञानं दृश्यते। प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिः इति चतुर्भिः तत्त्वबोधः जायते। प्रमाणेन [illegible] न जायते। [illegible] [illegible]

प्रमा [illegible] प्रमाता, प्रमेयादीनि प्रमाता इत्यस्य विषयः, प्रमेयं इत्यस्य विषयः, प्रमाणं इत्यस्य [illegible] यथार्थ [illegible] ज्ञानानि प्रमाणाश्रयेण [illegible] प्रमाणं [illegible] [illegible] पदार्थानां [illegible] प्रमा अथवा यथार्थज्ञानं लभ्यते।

जैनदर्शने प्रमास्वरूपम्

[illegible] स्वीकुर्वन्ति। [illegible] सम्यग्दर्शनं, सम्यग् ज्ञानं, सम्यक् चारित्रं च [illegible] [illegible] [illegible] मनःपर्यय केवलज्ञानमिति। [illegible] इन्द्रियमनोभ्यां [illegible] [illegible] श्रुतज्ञानं [illegible] [illegible] अवधिज्ञानस्य [illegible] भवन्ति।

मनःपर्ययज्ञानेन [illegible] [illegible] दृश्यते। सर्वे ज्ञानावरणीयाभावेन [illegible] दृश्यते, तत् केवलज्ञानमिति उच्यते।

एवं जैनमतानुसारेण मतिश्रुतावधिज्ञानेन [illegible] जायते। मनःपर्ययज्ञानेन [illegible] केवलज्ञानं [illegible] प्रत्येकपदार्थानां तदनुरूप [illegible] प्राप्यते। तथा च अवधि मनःपर्ययः इत्यादि [illegible] देशप्रत्यक्षः। केवलज्ञानं तु सर्वप्रत्यक्षः। मति श्रुतिज्ञानं तु परोक्षप्रमाणं भवति। श्रुतिज्ञानस्य परोक्षप्रमाणस्य एकः भेदः आगमः।

[illegible] [illegible] [illegible] प्रमात्वं स्वीकृतम्। [illegible] [illegible] इति।

जैनदर्शने प्रमाणं खलु [illegible] प्रकाशकं [illegible] प्रकाशकम् [illegible] तज्ज्ञानं प्रमाणं भवति। [illegible] जैनमते प्रमाणं द्विधा प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन परन्तु [illegible] अनुमानागम [illegible] एवं प्रमाणं द्विविधम्।

उपसंहृतिः

[illegible] प्रमाणलक्षणं सर्वैः दार्शनिकैः स्वीकृतम्। वस्तुतः प्रमाणलक्षणनिरूपणे [illegible] इत्यालोच्य [illegible] केचन दार्शनिकाः मन्यन्ते यथार्थज्ञानं प्रमा, केचन मन्यन्ते यथार्थानुभवः प्रमा इति।

तथ्यसूत्राणि

[illegible]

सहायक ग्रन्थपञ्जी

1. [illegible], तर्कसंग्रहः, तर्कसंग्रहदीपिकासहितः, [illegible]।
2. [illegible], तर्कभाषा, [illegible], वाराणसी, [illegible]।
3. [illegible], [illegible], वाराणसी, [illegible]।
4. [illegible], [illegible], कलकत्ता, [illegible]।
5. [illegible], [illegible], कोलकाता, [illegible]।

६. ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, एकादशटीकासंयुक्तानि (६खण्डाः); सम्पा. योगेश्वरदत्तशर्मा, नागप्रकाशकः, दिल्ली. १९९७ (प्रथमसंस्करणम्)।

७. प्रशस्तपादः, प्रशस्तपादभाष्यम्, न्यायकन्दलीयुक्तम्, सम्पा. दुर्गाधरझा, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी, १९९७ (द्वितीयसंस्करणम्)।

८. यशोविजयगणिः, जैनतर्कभाषा, तात्पर्यसंग्रहवृत्तिसहित : सम्पा. सुखलालजी संघवी, महेन्द्रकुमारशास्त्री, दलसुखमालवनीया च, सरस्वतीपुस्तकभाण्डारः, अहमदाबादः, १९३८।

षष्ठीविमर्शः

विष्णुपदपालः*

सम्बन्धसामान्यमात्रे षष्ठीति विश्वविश्रुतिः। अखिलशास्त्रनिकाये संयोगस्वस्वामिभावादिभूतसम्बन्धाख्यविषयचर्चा यत्र तत्र दृष्टिगोचरा अजायत। प्रकृते सम्बन्धशब्दस्य संसर्ग इत्यर्थः सुग्राह्यः। पुनश्च वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यादिव्याख्यानमूलकग्रन्थे क्रियान्वयित्वरूपकारकालोचनावसरे युगपदेव सम्बन्धषष्ठी चर्च्यते महद्भिः व्याकरणनिष्णातैः दीक्षितप्रभृतिभिः आचार्यैः। तत्र हि प्रमाणं शास्त्रम्– "षष्ठी शेषे"(भो.सू.–3.1.280)इति। समाकारकमतं पाणिनावपि प्रत्यक्षीभूतम्। तथाहि मानम्– 'षष्ठी शेषे'(पा.सू.–2.3.50)इति। अर्थात् सम्बन्धसामान्यः एव शेषः। कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्ते स्वस्वामिभावादिसम्बन्धसामान्ये शेषे षष्ठी विभक्तिरिति शास्त्रराद्धान्तः। तस्मिन् सम्बन्धसामान्ये द्योत्ये प्रतियोगिवाचकात् पदादेव षष्ठी विधीयते। मूलतः षष्ठी द्वेधा प्रथिता। आद्यं कारकषष्ठी, अन्त्यं शेषषष्ठी। प्रकृते शोधपत्रे केवलं शेषषष्ठ्या आलोचलनमधः समासेन प्रस्तूयते।

शेषषष्ठी

षष्ठीविभक्तिः कारकत्वेन शेषत्वेन च द्वेधा प्रथिता व्याकरणनभसि। अर्थात् शेषत्वेन विवक्षिते सति षष्ठी विधीयते चेत् शेषषष्ठी। षष्ठी शेषे इत्यनेन योगेन सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विधीयते। शेषः नाम कः। उक्तादन्यः शेषः इति सामान्यलक्षणम्। किम् उक्तम् किम् वा अनूक्तम् इति चर्चणीयम्। पुनश्च नैके शास्त्रकृतः शेषस्य अनेकानि लक्षणानि स्वस्वशास्त्रे लिखितवन्तः। एवञ्च

*सहायकः अध्यापकः, विश्वभारती, शान्तिनिकेतन,पश्चिमवङ्गः।

तत्तच्छास्त्रादिग्रन्थेषु शेषलक्षणं समाश्रित्य वैमत्यं विदुषां दरीदृश्यते।

शेषस्य भेदचिन्ता

महाराजाधिराजः श्रीमद्भोजप्रवरः शृङ्गारप्रकाशस्य विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशे विभक्त्यर्थविचारवेलायां शेषलक्षणं कथयामास। अर्थस्य द्वादशेषु प्रभेदेषु विभक्त्यर्थः एकः प्रभेदः। स च विभक्त्यर्थः त्रिधा। यथा– संख्या, कारकम्, शेषश्चेति। सोऽपि शेषः त्रिधा प्रथितः। यथा– उक्तादन्यः, कारकेभ्योऽन्यः, कारकाणामविवक्षा चेति। एवञ्च उक्तादन्योऽपि द्विधा प्रथितः। यथा– भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः, अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः। एवञ्च कारकेभ्योऽन्योऽपि द्विधा प्रथितः। यथा– उपात्तक्रियः, अनुपात्तक्रियश्चेति। तृतीयं कारकाणामविवक्षापि द्विधा प्रथिता। यथा– द्रव्यापेक्षः, क्रियापेक्षश्चेति। एवञ्च सर्वं भेदचक्रं समाहृत्य शेषस्य षड् भेदाः। अधः तत्तद्भेदानां समालोचनं क्रमेण यथामति प्रस्तूयते।

उक्तादन्यः

विभक्त्यर्थान्तर्गतशेषस्य एकोऽन्यतमश्चासौ प्रभेदः उक्तादन्यः। सोऽपि उक्तादन्यः द्विधा प्रथितः। प्रथमम्, भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः। द्वितीयम्, अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षश्चेति। अधः उक्तादन्यस्य प्रभेदाः क्रमेण यथामति आलोचयिष्यन्ते।

भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः

शेषप्रभेदान्तर्गतस्य उक्तादन्यस्य द्विविधे प्रथिते भेदे भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः एकोऽन्यतमश्चासौ प्रभेदः। को नाम भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः। भिन्नश्चासौ सम्बन्धी इति भिन्नसम्बन्धी। भिन्नसम्बन्धिनः अपेक्षा यत्र स भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः। अर्थाद्

एकस्मात्सम्बन्धिनः अपरस्य भिन्नस्य सम्बन्धिनः आकाङ्क्षा प्रतीयते चेद् भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः उक्तादन्यः शेषः। एतादृशस्य उक्तादन्याख्यशेषस्य दृष्टान्तत्वेन कालिदासविरचितकुमार–सम्भवमहाकाव्यस्य सप्तमसर्गस्य एकोनविंशतितमं श्लोकं प्रदत्तवान् श्रीमद्भोजप्रवरः शृङ्गारप्रकाशाख्यग्रन्थे। तथाहि श्लोकः–

पत्युश्शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वकम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्माल्येन तां निर्वचनं जघान॥

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामित्यत्र भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः उक्तादन्यः शेषः। शिरसि चन्द्रकला इत्यत्र सप्तमी तत्पुरुषः। प्रकृते च सप्तमी शौण्डैः इत्यत्र सप्तमी इति योगविभागेन समासो भवति। प्रकृते च स्वस्वामिभावसम्बन्धो राराजते। स च सम्बन्धः कारकात् प्रातिपदिकात् च भिन्नः। तद्धेतोः उक्तादन्यः शेषः। पति इत्यस्मात् शिरश्चन्द्रकला भिन्ना वर्तते। अर्थात् एकस्मात् पतिरूपसम्बन्धिनः पूर्णतया भिन्नस्य चन्द्रकलारूपसम्बन्धिनः अपेक्षा राजते स्वस्वाम्याख्यशेषसम्बन्धे। तद्धेतोः पत्युः शिरश्चन्द्रकलाम् इत्यत्र विद्यमानः यः स्वस्वाम्याख्यशेषसम्बन्धः उक्तादन्यः भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः शेषः।

अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः

शेषप्रभेदान्तर्गतोक्तादन्यस्य द्विविधे प्रथिते भेदे अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः एकोऽन्यतमश्चासौ प्रभेदः। को नाम अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः। न भिन्नः इति अभिन्नः। अभिन्नश्चासौ सम्बन्धी इति अभिन्नसम्बन्धी। अभिन्नसम्बन्धिनः अपेक्षा यत्र स अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः। एतादृशस्य शेषस्य दृष्टान्तत्वेन कालिदासविरचितस्य कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य सप्तमसर्गस्य

 ISSN 2320-2025

एकोनविंशतितमं श्लोकं प्रदत्तवान् श्रीमद्भोजप्रवरः शृङ्गारप्रकाशाख्यग्रन्थे। तथाहि श्लोकः–

शिखिच्छदच्छत्रपतत्रमण्डलीभरोपरुद्धं मुखमेणचक्षुषः।
मुखेन राहोरभियोक्तुमुद्यतं कलावतो बिम्वमिव व्यराजत॥

इति॥

प्रकृतोदाहरणे राहोः मुखेन इत्यत्र अभिन्नसम्बन्धी उक्तादन्यः शेषः विराजते। प्रकृते च कारकभिन्नं प्रातिपदिकार्थभिन्नम् अवयवावयविभावः सम्बन्धः विलसति। पुराणे कथेयं राजतेतराम्– समुद्रमन्थनावसरे समुद्गतायाः लक्ष्म्याः सविधाच्छलेन अमृतं पपौ राक्षसः। तदा भगवान्विष्णुः अत्यन्तं छलेन सुदर्शनचक्रेण ग्रीवाभागं कर्तयामास। तदा च मुखभागस्य राहुः इति नाम्ना प्रख्यातिः समायाता। एवञ्च अधोभागस्य केतु इति नाम्नैव प्रख्यातिः अवाप्ता। इदानीं राहोः मुखेन इत्यत्र मुखभागस्यैव राहुत्वेन प्रसिद्धिवशात् भिन्नसम्बन्धिनः चाभावादत्र षष्ठी एव न प्रसज्येत। परन्तु औपचारिकभेदं समाश्रित्य षष्ठीप्रयोगो भवति। एवञ्च प्रकृते राहोः इत्यस्य उच्चारणे सति मुखरूपस्य कस्यचित् पदस्य तु निश्चयेन सततन् आकाङ्क्षा राजते। परन्तु राहुरूपसम्बन्धिनः अपरस्य मुखरूपसम्बन्धिनः व्यतिरेकाभावादभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः उक्तादन्यः शेषः राजते।

समीक्षा

व्याकरणजगति कारकस्य तथा विभक्तेश्च चर्चा सर्वत्र समचर्च्यते। एवञ्च तत्रापि षष्ठी शेषे(पा. सू.– २/३/५०) इति योगेन शेषे द्योत्ये षष्ठी विधीयते। को नाम शेषः। "कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिसम्बन्धः शेषः"[1] इति

1वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी–(पृष्ठासंख्या– ४४५)।

 ISSN 2320-2025

प्रसिद्धिः। अर्थात्कर्त्रादिषड्कारकं प्रातिपदिकार्थञ्च व्यतिरिच्य यः सम्बन्धः स एव शेषपदवाच्यः। महाराजाधिराजः श्रीमद्भोजप्रवरोऽपि तन्मतमेवाङ्गीचकार स्वग्रन्थे। एवञ्च शेषस्य भेदत्वेन उक्तादन्यः इति विभागः प्रकल्पित आसीत्। सोऽपि भेदः पाणिनौ यथार्थतामावहति। परन्तु तस्योक्तादन्याख्यशेषस्य प्रभेदत्वेन भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षश्च इति नामशः पाणिनौ प्रायः दुर्लभः। परन्तु राज्ञः पुरुषः, राहोः शिरः इत्यादिदृष्टान्तस्तु पाणिनौ सर्वदा दरीदृश्यते। भेदे एव षष्ठी भवतीति सामान्यम्। राहोः शिरः इत्यस्य अभेदेऽपि षष्ठी विधीयते। एतेन भेदाभेदत्वेन षष्ठीविधानेन वक्तुं शक्यते यत् भिन्नसम्बन्ध्यपेक्षः अभिन्नसम्बन्ध्यपेक्षश्च इति भेदचिन्तनं नानर्थकम्। अर्थात् शब्दशः भेदे अनूच्यमानेऽपि तात्पर्यवशाद्भेदोऽयम् अनुमानगम्यः।

कारकेभ्योऽन्यः

विभक्त्यर्थान्तर्गतशेषस्य एकोऽन्यतमश्चासौ प्रभेदः कारकेभ्योऽन्यः। स च कारकेभ्योऽन्यः शेषः द्विविधः विभक्तः। प्रथमम् उपात्तक्रियः, अपरञ्च अनुपात्तक्रियः। सम्प्रति शोधेऽस्मिन् उपात्तक्रियादिभेदानाम् एकैकशः यथामति विचारान् विहितुं यतिष्ये।

उपात्तक्रियः

कारकेभ्योऽन्य इति शेषभेदान्तर्गतस्य एकोऽन्यतमश्चासौ प्रसिद्धः भेदः उपात्तक्रियः। को नाम उपात्तक्रियः। उपात्ता क्रिया यत्र इति उपात्तक्रियः। उपपूर्वकाद् आङ्–पूर्वकाद् दा–धातोः क्तप्रत्यये उपात्तमिति रूपं निष्पन्नम्। उपात्तशब्दस्य प्राप्तम्, संगृहीतम्, स्थितम् इत्येते अर्थाः सम्भवन्ति। अर्थात् यस्मिन् कारकेभ्योऽन्याख्यशेषे क्रियापदं विद्यमानमस्ति चेत् उपात्तक्रियः

कारकेभ्योऽन्यः इति। एतादृशस्य शेषस्य दृष्टान्तत्वेन महाकविकालिदासविरचितरघुवंशस्य द्वितीयसर्गस्य सप्तचत्वारिंशत्तमं श्लोकं समुद्धृतवान् श्रीमद्भोजप्रवरः।

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वं नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च।
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम्॥

उपर्युक्तश्लोके अल्पस्य हेतोः हातुमिच्छतीत्यत्र अल्पस्य हेतोः इत्युभयत्र उपात्तक्रियः कारकेभ्योऽन्यः शेषः वर्तते। एतादृशस्य शेषस्य द्योत्ये हेतुवाचकात् अल्पशब्दात् हेतुशब्दाच्च षष्ठी विहिता। अत्र त्यागेच्छायाः कारणम् अल्पः हेतुः। प्रकृते च हेतौ इति शास्त्रेण प्राप्तां तृतीयाविभक्तिं प्रबाध्य षष्ठी हेतुप्रयोगे इति योगबलेन षष्ठी विधीयते। अत्र च हेतुत्वार्थे हेतौ द्योत्ये हेतुशब्दस्य च प्रयोगवशात् अनेन हेतुवाचकाच्छब्दात् तृतीया विभक्तिर्जायते। अत्र च त्यागरूपक्रियायाः कारणम् अल्पहेतुः। प्रकृतस्थले साक्षात्क्रियापदस्य प्रयोजनीयता प्रतीयते। क्रियापदस्य प्रयोगाभावे कदापि एतादृशी षष्ठी न भवेत्। प्रकृतस्थले हेतुहेतुमद्भावादिशेषाख्यस्थले साक्षात्क्रियाभूतत्यागरूपपदार्थस्य प्रतीतेः उपात्तक्रियः कारकेभ्योऽन्यः शेषः विद्यते। एतादृशस्य शेषस्य द्योत्ये हेतुवाचकात् अल्पशब्दात् हेतुशब्दाच्च षष्ठी जाता।

अनुपात्तक्रियः

कारकेभ्योऽन्य इति शेषभेदान्तर्गतस्य एकोऽन्यतमश्चासौ प्रसिद्धः भेदः अनुपात्तक्रियः। को नाम अनुपात्तक्रियः। उपपूर्वकाद् आङ्–पूर्वकाद् दा–धातोः क्तप्रत्यये उपात्तमिति रूपं निष्पन्नम्। न उपात्तः इति अनुपात्तः। अनुपात्ता क्रिया यत्र इति अनुपात्तक्रियः। अनुपात्तशब्दस्य अप्राप्तम्, असंगृहीतम्, अस्थितम् इत्येतेऽर्थाः सम्भवन्ति। अर्थात् यस्मिन् कारकेभ्योऽन्याख्यशेषे क्रियापदम्

अविद्यमानमस्ति चेत् अनुपात्तक्रियः कारकेभ्योऽन्यः शेष इति। एतादृशस्य शेषस्य दृष्टान्तत्वेन शृङ्गारप्रकाशग्रन्थे महाकविकालिदासविरचितरघुवंशमहाकाव्यस्य षष्ठसर्गस्य ऊनाशीतितमं श्लोकं समुद्धृतवान् श्रीमद्भोजप्रवरः। तथाहि श्लोकः–

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणैश्च तैस्तैर्विनयप्रधानैः।
त्वमात्मनस्तुल्यममुं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन॥

प्रकृतोदाहरणे आत्मनः तुल्यम् इत्यत्र अनुपात्तक्रियः कारकेभ्योऽन्यः शेषः। प्रकृतस्थले तुल्यम् इति पदस्यैव सन्निहितत्वात् आत्मशब्दात् षष्ठी। अत्र क्रियाकारकघटितसम्बन्धः नैव विद्यते। केवलम् उपपदविभक्तिः विद्यते तुल्यपदयोगात् आत्मशब्दात् षष्ठीविधानात्। तद्धेतोः प्रकृते कारकेभ्योऽन्यः शेषो विद्यते। पुनश्च प्रकृते कारकेभ्योऽन्ये शेषेऽपि कस्याश्चिदपि क्रियायाः प्रयोजनीयता नैवानुभूयते। क्रियापदस्य तु वाक्ये अविद्यमानेऽपि अध्याहारस्तु कार्यः। परन्तु षष्ठीविभक्तेः विधानाय कस्यापि क्रियापदस्यापेक्षा नास्ति। केवलं तुल्यपदस्य सन्निहितत्वात् आत्मन् इति पदात् षष्ठी जायते। तद्धेतोः अनुपात्तक्रियस्य कारकेभ्योऽन्यस्य शेषस्य द्योत्ये आत्मनः शब्दात् षष्ठी जायते, तुल्यशब्दप्रयोगात्।

समीक्षा

कारकेभ्योऽन्यः इत्याख्यस्य शेषस्य उपात्तक्रियः, अनुपात्तक्रियः इति भेदद्वयं प्रदर्शितम्। आधिक्येन भेदप्रतिपादने इच्छुः महापण्डितः श्रीमद्भोजप्रवरः उपात्तानुपात्तादिक्रमेण भेदं प्रदर्शयामास। सूक्ष्मदृष्ट्या चिन्तीयमानेऽपि भेदोऽयम् अयथार्थः इत्यपि वक्तुं न पारयामः। यतो हि राज्ञः पुरुषः, वृक्षस्य शाखा इत्यादिवत् अल्पस्य हेतोः वसति , ब्राह्मणस्य तुल्यम् इत्यादिषु

दृष्टान्तेषु क्रियाकारकपूर्वकसम्पर्कः न राजते। केवलं हेतुशब्दप्रयोगात् तुल्यशब्दप्रयोगाच्च षष्ठी विधीयते। तत्रापि भोजमानम्– तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीया च(भो.सू.– ३.१.१०३), षष्ठी हेतोः प्रयोगे(भो. सू.– ३.१.२२८) इति। न केवलमत्र भोजराम्नातिः राजते अपि तु पाणिनिसम्मतिरपि वर्तते। तत्र मानम्– तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम्(पा.सू.– २.३.७२), षष्ठी हेतुप्रयोगे(पा.सू.– २.३.२६) इति। एकतिङ् वाक्यमिति भाष्यमतम्। तस्मादेव वाक्ये क्रियापदस्यादर्शने सत्यपि अस्त्यादिसामान्यक्रिया अध्याह्रियते। पुनश्च क्रियाकारकसम्बन्धो नास्तीति कारणात् कारकेभ्योऽन्य इति नवीनः भेदः चिन्तितः। तत्रापि पुनः षष्ठीविधानाय क्रियापदस्य आवश्यकताम् अनुभवन् उपात्तानुपात्तः इति भेदचिन्तनस्य आवश्यकता चिन्त्या। अपरञ्च अल्पस्य हेतोः त्यक्तुमिच्छतीत्यत्र त्यागेच्छायाः कारणत्वेन अल्पहेतुः अवगम्यते। अर्थात् प्रकृते क्रियापदस्य आवश्यका अनुमीयते। परन्तु ब्राह्मणस्य तुल्य इत्यत्र तुल्यपदयोगे एव षष्ठी। क्रियापदस्य प्रतीतेः न कापि आवश्यकता। एतादृशदृष्टान्तस्य अवलोकनेन ज्ञायते यत् उपात्तानुपात्त इति भेदस्य ग्रहणेऽग्रहणे वा न तथा कापि मतविरुद्धता।

कारकाणामविवक्षा

शेषस्यान्तिमः प्रभेदो भवति कारकाणामविवक्षा।सा च षष्ठी द्रव्यापेक्षक्रियापेक्षत्वेन द्विधा प्रथितेति भोजमतम्। एतासां षष्ठीणां विभागं सोदाहरणं वर्णयितुम् यथाशक्ति उपक्रम्यते शोधेऽस्मिन्।

द्रव्यापेक्षः

कारकाणानविवक्षाख्यशेषस्य द्रव्यापेक्षादित्वेन प्रथिते द्विविधे प्रभेदे द्रव्यापेक्षः एकोऽन्यतमश्चासौ प्रभेदः। कोऽसौ द्रव्यापेक्षः।

द्रव्यस्यापेक्षा यस्मिन्, स द्रव्यापेक्षः। अर्थात् यस्मिन् शेषे द्रव्यम् अपेक्षते, स द्रव्यापेक्षः शेषः। एतच्च माघविरचितस्य शिशुपालवधमहाकाव्यस्य दशमसर्गस्य त्रयोविंशतितमं श्लोकं दृष्टान्तत्वेनालिखच्छ्रीमद्भोजप्रवरः शृङ्गारप्रकाशे। तथाहि श्लोकः–

दत्तमात्तमदनं दयितेन व्याप्तमातिशयिकेन रसेन।
सस्वदे मुखसुरं प्रमदानां नाम रूढमपि च व्युदपादि।

प्रकृतदृष्टान्ते प्रमदानामित्यत्र कारकाणामविवक्षाख्यद्रव्यापेक्षः शेषः राजते। प्रकृतेऽपि श्लोके प्रमदाभ्य इत्यत्र रुच्यर्थानां प्रीयमाणः इत्यनेन योगेन रुच्यर्थकस्वदिधातोः योगे प्रमदा इति प्रीत्याश्रयो भवति। अतः प्रमदायाः सम्प्रदानं भवितुमर्हति। तेन च चतुर्थी संप्रदाने इत्यनेन चतुर्थी भवितुमर्हति। परन्तु वक्तुः प्रमदायाः संप्रदानत्वेन कथनेच्छाभावात्, कारकाणामविवक्षा वर्तते। कीदृशी कारकाणामविवक्षा इति। अत्र समाधानम्– द्रव्यापेक्षः कारकाणामविवक्षाख्यशेषः वर्तते। यतो हि प्रमदा इति द्रव्यविशेषः। प्रकृते च द्रव्याख्यप्रमदाया एव संप्रदानादिविशेषकारकत्वेन कथनस्येच्छाया अभावः दरीदृश्यते। तेनात्र हि कारकाणामविवक्षायाः परिपूर्त्तौ द्रव्याख्यप्रमदायाः एव अपेक्षा राजते। अत एव द्रव्यापेक्षभूतकारकाणामविवक्षाख्यशेषस्य द्योत्ये प्रमदाशब्दात् षष्ठी विधीयते।

क्रियापेक्षश्च

कारकाणानविवक्षाख्यशेषस्य द्रव्यापेक्षादित्वेन प्रथिते द्विविधे प्रभेदे क्रियापेक्षः एकोऽन्यतमश्चासौ प्रसिद्धः प्रभेदः। कोऽसौ क्रियापेक्षः। क्रियायाः अपेक्षा यत्र, स क्रियापेक्षः। अर्थात् यस्मिन् शेषे क्रिया अपेक्षते, स क्रियापेक्षः शेषः। एतादृशानां शेषाणां

दृष्टान्तत्वेन महाकविकालिदासविरचितकुमारसम्भवकाव्यस्य पञ्चमसर्गस्य त्रयोशीतितमं श्लोकं समुद्धृतवान् श्रीमद्भोजप्रवरः।

निवार्यतामालि किमप्यसौ वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यस्स पापभाक्॥ इति।

अत्र प्रकृतश्लोके महतः इत्यत्र षष्ठी ऊह्यास्ति। यतो हि महत् इति शब्दस्य षष्ठ्याः एकवचने द्वितीयायाः बहुवचने समरूपं दृश्यते। केषाञ्चिन्मते तु महत इत्यत्र द्वितीयाबहुवचनमस्ति। किन्तु महाराजः श्रीमद्भोजप्रवरः षष्ठ्या एकवचनमिति मन्यते। अर्थात् महत् इति शब्दस्य कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यनेन कर्मसंज्ञा भवितुमर्हति। परन्तु वक्तुः कर्मत्वरूपेण कथनाभावे केवलं सम्बन्धसामान्ये षष्ठी विधीयते। अत्र महदिति शब्दस्य कर्मत्वेन अविवक्षासत्त्वात् कारकाणामविवक्षाख्यशेषो विद्यते। पुनश्च कारकाणामविवक्षाख्यशेषस्य अपभाषणरूपक्रिया अपेक्षते। तस्मादेव प्रकृतेऽपि कारकाणामविवक्षाख्यशेषे द्योत्ये महच्छब्दात् षष्ठी विभक्तिर्विधीयते। तस्मादेव प्रकृते कारकाणामविवक्षाख्यक्रियापेक्षशेषे द्योत्ये महच्छब्दात् षष्ठी जायते।

समीक्षा

कारकाणामविवक्षाख्यस्य शेषस्य द्रव्यापेक्षक्रियापेक्षरूपेण द्विविधः भेदः कण्ठरवेण अन्यैः व्याकरणाचार्यैः नैव प्रोक्तः। परन्तु मातुः स्मरतीत्यादिषु स्मरणरूपक्रियायाः अपेक्षा राजते। तस्मादेव क्रियापेक्षः इति कथनं तथा अयुक्तं नास्ति। एवमेव सर्पिषो दयनमित्यत्र सर्पिःरूपद्रव्यस्य अपेक्षा राजते। तस्मादेव द्रव्यापेक्षः इति कथनमपि अयुक्तं नास्ति। पाणिनिशास्त्रे एतादृशस्य शेषस्य साक्षात् पदशः उल्लेखो नैव वर्तते। परन्तु सर्पिषो दयनम् इति

द्रव्यापेक्षत्वेन मातुः स्मरणम् इति क्रियापेक्षत्वेन दृष्टान्तस्तु सिद्धान्तकौमुद्यादिग्रन्थे दरीदृश्यते। अर्थात् पाणिनिपरम्पराश्रयभूतग्रन्थे साक्षात् कण्ठरवेण भेदे अनुचार्य्यमाणेऽपि भेदोऽयं तात्पर्येणानुमानगम्यो भवति।

उपसंहारः

शेषस्य उक्तादन्यः, कारकेभ्योऽन्यः, कारकाणामविवक्षा इति त्रिधा प्रभेदो भवति। आपाततः स्थूलदृष्ट्या अनुभूयते यत् प्रायः भेदत्रितयं समानमेव। परन्तु सूक्ष्मदृष्ट्या विचार्यमाणे प्रत्येकं भेदोऽयं प्रतीयते एव। प्रकृतेऽत्यन्तं सूक्ष्मतया भेदाः प्रतिपादिताः। शोधोऽयं पाठकानाम् नवीनचिन्तोद्घाटनाय अत्यन्तम् उपकाराय भवतीति आशासे।

आश्रितग्रन्थाः

1. भोजदेवः। 1963। शृङ्गारप्रकाशः(प्रथमो भागः)। ड. आर. राघवन्(सम्पा.)। माद्रास : वसन्त प्रेस्।
2. भट्टः, श्रीकौण्डः। 1988। वैयाकरणभूषणसारः(सावित्रीव्याख्योपेतः)। मिश्रः, आद्याप्रसादः (सम्पा.)। वाराणसी : सम्पूर्णानन्-संस्कृत-विश्वविद्यालयः।
3. पतञ्जलिः। 2013। व्याकरण-महाभाष्यम्(भावबोधिनी-हिन्दीव्याख्योपेतम्)। त्रिपाठी, जयशङ्करलालः(सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
4. दीक्षितः भट्टोजिः। 1961। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा - तत्त्वबोधिनी टीकोपेता)। शर्मा, गिरिधरः & शर्मा, परमेश्वरानन्दः (सम्पा.) । वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।
5. भट्टः नागेशः। 2011। परमलघुमञ्जूषा(बालबोधिनी हिन्दीव्याख्योपेता)। त्रिपाठी, जयशङ्करलाल (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
6. कालिदासः। 1963। रघुवंशमहाकाव्यम्। मिश्रः, ज्वालाप्रसादः(सम्पा.)। बुंबाई : श्रीवेङ्कटेश्वर प्रेस।
7. भारविः। 1996। किरातार्जुनीयम्(घण्टापथव्याख्योपेतम्)। ठाकुरः, कनकलालः(संपा.)। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस।

अष्टाध्याय्यां षष्ठीविभक्तेः अर्थवैचित्र्यम्

Sibsankar Karan
Assistant Professor
Kabi Sukanta Mahavidyalaya
Bhadreswar, Hooghly, 712221, WB
Mobile-7003342574
Gmail ID-karan.sibsankar@gmail.com

उपोद्घातः

शब्दार्थमयः अयं संसारः। तत्र शब्दस्य प्राधान्यं कीदृशं तत् एकेनापि पद्येन वक्तुं शक्यते –

इदमन्धतमः कृत्स्नं जायते भुवनत्रयम्।

यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते।। इति।

तस्य च शब्दस्य अनुशासनं क्रियते व्याकरणे। तेन च अर्थस्यापि बोधो भवति। तदुक्तं हरिणा –

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते।। इति (वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डम्)

अतः व्याकरणज्ञानं विना संसारे एकोऽपि व्यवहारः सुलभतया न भवति। किञ्च वेदपुरुषस्य स्वरूपोद्घाटने व्याकरणस्य कीदृग् अवदानं तत्र स्पष्टीकर्तव्यं भवति, "मुखं व्याकरणं स्मृतम्" (पाणिनीयशिक्षा प्रथमकारिका)। एवञ्च "प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति" (महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्), इत्यतः व्याकरणे सर्वेषां प्रवृत्तिः अवश्यं कर्तव्या इति फलति। किं वा कथयेयं "वाग्वै ब्रह्म", "ते मृत्युमतिवर्तन्ते ये वै वाचमुपासते" इत्याद्युपनिषद्वाक्यानि अपि व्याकरणस्य व्याकृतिरूपोपासनया व्याकरणशास्त्रं स्फुटतरं संस्तुवन्ति।

बहुषु व्याकरणग्रन्थेषु पाणिनिप्रणीता अष्टाध्यायी अन्यतमा, सर्वैरपि समाद्रियमाणा च अस्ति। अस्य प्रणेता प्रमाणभूत आचार्यः पाणिनिमुनिः आवैदिककालात् स्वे काले यावत् वैदिकीं लौकिकीं च भाषाम् अधिकृत्य आपिशलि-काश्यप-गार्ग्य-गालव-चाक्रवर्मण-भारद्वाज-शाकटायन-सेनक-स्फोटायन-

प्रमुखानां वैयाकरणानां प्रातिशाख्यानां यास्कीयनिरुक्तस्य च संस्कृतवाङ्मये इतस्ततो विकीर्णान्यन्यान्यपि शब्दशास्त्रीयमतानि पर्यालोच्य स्वकाले निखिलेषु प्रदेशेषु शिष्टैः प्रयुज्यमानानां शब्दानामर्थसम्बन्धान्निपुणं निरीक्ष्य सामस्त्येन सुनिपुणं विलोच्य सर्वाणि अतिशय्य सूत्रशैल्या वेदाङ्गतया प्रसिद्धिं भजमानम् अष्टाध्यायात्मकं ग्रन्थं निर्ममौ। महेश्वरप्रसादात् प्राप्तत्वात् अस्य ग्रन्थस्य वेदाङ्गत्वं स्पष्टम् –

नृत्यावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्।। इति।

इह संसारे सत्सु अपि बहुषु व्याकरणग्रन्थेषु पाणिनीयव्याकरणस्यैव प्राधान्यं बहुधा श्रूयते। तत् किमर्थम् इति चेत् तत्तत्काले कात्यायनपतञ्जलिप्रमुखैः तात्कालिकभाषोपयोगितया व्याकरणमिदं परिपोषितं, परिवर्धितं, संयोजितं, परिवर्तितमिति व्याकरणमिदं युगोपयोगि सर्वदा विद्यते इति अस्य प्रसारः प्रचार इयान्। किञ्च पाणिनीयमिदं व्याकरणं लोकवेदोभयोपयोगतया सर्वथा प्रसिद्धमेव। आसंसारं विराजमानत्वात् नहि मन्तव्यं यत् इदं व्याकरणम् आकृत्या बृहत् इति। व्याकरणस्यास्य लाघवविधाने पाणिनेः महत् कौशलं दृश्यते।

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम्।

इति सूत्रलक्षणं अत्र ग्रन्थे सम्पूर्णं समाद्रियते। पाणिनिना च सूत्राणि उत्सर्गापवादरूपेण रचितानि इति महल्लाघवमस्मिन् व्याकरणे। लाघवविधानार्थमत्र बहवः पन्थान आश्रिताः, यथा अच् इत्यदिप्रत्याहाराः, टिघु-इत्यादिलघुसंज्ञाः। इत्थं "पूर्वत्रासिद्धम्"(8/2/1) इति सूत्रं पाणिनेः एकं महत् कौशलम्। अनेन पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं भवति। तेन मनोरथ इत्यत्र "रो रि"(8/3/14) इत्यस्य असिद्धत्वात् "हशि च"(6/1/114) इत्यनेन उत्वं विधीयते। एवं प्रत्याहारः, संज्ञापरिभाषम्, अनुवृत्तिः, अधिकारः इत्यादि बहु कौशलं विद्यते पाणिनेः अष्टाध्याय्याम्। प्रतिसूत्रं पर्यालोच्यते चेत् तत्रापि किमपि किमपि कौशलं पाणिनेः आचार्यस्य दृग्गोचरं भवति। तत्र एकं महत् कौशलं सूत्रेषु षष्ठीविभक्तेः अर्थवैचित्र्यम्। इदमेव अर्थवैचित्र्यं प्रबन्धस्यास्य विषयः अधस्तात् प्रस्तूयते।

षष्ठीविभक्तेः अर्थः

षष्ठीविभक्तेः के अर्थाः सन्ति इति ज्ञानाय षष्ठीविभक्तिविधायकानि तत्तत्सूत्राणि पर्यालोचनीयानि। अष्टाध्याय्यां षष्ठीविभक्तिविधायकानि बहूनि सूत्राणि सन्ति, कुत्रचित् विकल्पेन, कुत्रचित्

उपपदविभक्तिरूपेण कुत्रचित् वा कारकविभक्तिरूपेण तत्र तत्र षष्ठ्यर्थः स्फुटीकृतः वर्तते। परन्तु अत्र प्रबन्धे न तानि सर्वाणि अपि सूत्राणि न वा सर्वाणि अपि स्थलानि पर्यालोच्यन्ते। समग्राष्टाध्यायीपर्यालोचनेन षष्ठीविभक्तेः ये अर्थाः निष्कर्षरूपेण प्रकाशमागताः तत्तद्विशेषार्थप्रकाशकानि एव स्थलानि अत्र आलोच्यन्ते। सूक्ष्मेक्षिकया अनुशीलनेन एतज्ज्ञायते यत् अष्टाध्याय्यां प्रयुक्तायाः षष्ठीविभक्तेः विभागः क्रियते चेत् प्राप्यते यत् षष्ठीविभक्तिः त्रिविधा कृद्योगलक्षणषष्ठी, निर्धारणषष्ठी तथा सम्बन्धषष्ठी। एतदतिरिक्ता अन्या अपि काचित् षष्ठी अस्ति व्याकरणशास्त्रे पारिभाषिकरूपेण प्रयुज्यते। सेयं शास्त्रीया षष्ठी भवति स्थानषष्ठी। अस्मिन् प्रबन्धे आसामेव चतुर्विधानां षष्ठीनाम् आलोचना विधीयते।

कृद्योगलक्षणा षष्ठी

अत्र प्रथमं कारकषष्ठी पर्यालोच्यते। कृद्योगलक्षणषष्ठीविधायकं सूत्रं तावत् 'कर्तृकर्मणोः कृति' (2-3-65)। कृत्प्रत्ययप्रयोगे कर्तरि तथा कर्मणि षष्ठी विभक्तिः भवति इति सूत्रार्थः। तदुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन – "कृद्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्"(सिद्धान्तकौमुद्याम् एतत्सूत्रव्याख्यानम्)।

कर्तरि षष्ठी

तेन सूत्रे अस्मिन् द्विविधः षष्ठ्यर्थो भवति कर्तरि षष्ठीतथा कर्मणि षष्ठी। कर्तरि षष्ठ्या उदाहरणं यथा भवतः शायिका। भवान् शेते इत्यर्थे भवतः शायिका इति कृत्प्रत्ययान्तं वाक्यं प्रयुज्यते। अत्र शीङ् स्वप्ने इति धातोः भावे ण्वुच्प्रत्यये शायिका इति रूपं निष्पद्यते। तेन भवान् इति कर्तुः शायिका इति कृत्प्रत्ययान्तयोगे प्रकृतसूत्रेण षष्ठीविभक्तिः भवति। अतः वाक्यस्यास्य अर्थः समायाति भवत्कर्तृकं शयनमिति। इत्थम् इदम् उदाहरणं भवति कर्तरि षष्ठ्याः।

अष्टाध्याय्यां प्रयोगः

'येषां च विरोधः शाश्वतिकः (2-4-9) इति सूत्रे येषाम् इति पदे कर्तरि षष्ठी विद्यते। तथाहि विपूर्वात् रुधधातोः कृत्संज्ञके घञ्प्रत्यये विरोधः इति रूपं निष्पद्यते। ये विरुन्धन्ति इति अर्थे येषां विरोधः इति कृत्प्रत्ययान्तस्य प्रयोगः। तेन ये इति कर्तुः विरोधः इति कृत्प्रत्ययान्तयोगे 'कर्तृकर्मणोः कृति' (2-3-65) इति सूत्रेण षष्ठी विभक्तिः भवति।

कर्मणि षष्ठी

इदानीं कर्मणि षष्ठ्या उदाहरणं दीयते अपां स्रष्टा इति। अत्र अपः सृजति इत्यर्थे अपां स्रष्टा इति

कृत्प्रत्ययान्तं वाक्यं प्रयुज्यते। अत्र सृज्धातोः कर्तरि तृच्प्रत्यये स्रष्टा इति रूपं निष्पद्यते। तेन अपः इति कर्मणः स्रष्टा इति कृत्प्रत्ययान्तयोगे प्रकृतसूत्रेण षष्ठीविभक्तिः भवति। अतः वाक्यस्यास्य अर्थः समायाति अप्कर्मकसृष्ट्यनुकूलव्यापारवान् इति। इत्थम् इदम् उदाहरणं भवति कर्मणि षष्ठ्याः।

विशेषः

अत्रायं विशेषो यत् यदि कदाचित् कृत्प्रत्ययान्तयोगे वाक्ये कर्ता तथा कर्म उभयं तिष्ठति तर्हि 'उभयप्राप्तौ कर्मणि'(2-3-66) इति सूत्रेण कर्मणि एव षष्ठी भवति। उदाहरणं यथा आश्चर्यः गवां दोहः अगोपेन। अगोपः गाः दोग्धि इत्यर्थे कृत्प्रत्ययान्तं वाक्यं प्रयुक्तम्। दुह्धातोः घञ्प्रत्यये दोहः इति रूपम्। वाक्ये अगोपः कर्ता गाः च कर्म। तेन दोहः इति कृदन्तयोगे यदा उभयत्र षष्ठी प्रसज्यते तदा प्रकृतसूत्रेण नियम्यते कर्मणि एव षष्ठी। तेन गाः इति कर्मणि षष्ठी। अगोपः इति कर्तुस्तु अनभिहितत्वात् 'कर्तृकरणयोस्तृतीया'(2-3-18) इति सूत्रेण कर्तरि तृतीया विभक्तिः भवति। इत्थं 'कर्तृकर्मणोः कृति' (2-3-65) इति सूत्रानुसारं षष्ठ्याः कर्ता तथा कर्म इति अर्थद्वयं भवति।

अष्टाध्याय्यां प्रयोगः

'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः'(1-1-61) इति सूत्रे प्रत्ययस्य इति पदे कर्मणि षष्ठी अस्ति। तथाहि अस्मिन् सूत्रे अदर्शनम् इति पदस्य अनुवृत्तिः भवति। अदर्शनम् इति पदे कृत्संज्ञकः ल्युड्प्रत्ययः अस्ति। ततः अदर्शनम् इति कृदन्तयोगे प्रत्ययस्य इत्यत्र कर्मणि 'कर्तृकर्मणोः कृति' (2-3-65) इति षष्ठी। तेन प्रत्ययकर्मकम् अदर्शनम् इति अर्थः भवति। एवं 'अणुदित्सवर्णस्याप्रत्ययः'(1-1-69) इति सूत्रे अप्रत्ययः इति कृदन्तयोगे सवर्णस्य इत्यत्र कर्मणि षष्ठी, 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे'(1-3-48) इति सूत्रे समुच्चारणे इति कृदन्तयोगे व्यक्तवाचामिति कर्मणि षष्ठी, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्'(3-4-3) इति सूत्रे समुच्चये इति कृदन्तयोगे अनुवर्तमाने क्रिया इति पदे या लुप्तषष्ठी सापि कर्मणि, 'एकाच्च प्राचाम्'(5-3-94) इत्यत्र अनुवर्तमाने एकस्य इति पदे कर्मणि षष्ठी। इत्थं बहुत्र सूत्रेषु कर्मणि षष्ठी दृश्यते। इह दिङ्मात्रम् उदाहृतम्।

निर्धारणषष्ठी

निर्धारणषष्ठीविधायकं सूत्रं भवति "यतश्च निर्धारणम्"(2/3/41) इति। शब्दानां चतुष्टयी प्रवृत्तिः- जातिवाचकाः, गुणवाचकाः, क्रियावाचकाः तथा संज्ञावाचकाः(यदृच्छावाचकाः)। उदाहरणं यथा जातिवाचकाः ब्राह्मणक्षत्रियादयः, गुणवाचकाः शुक्लकृष्णादयः, क्रियावाचकाः पाचकपाठकादयः, संज्ञावाचकाः टिघुपदादयः। निर्धारणं पृथक्करणम्, अनेकतः समुदायात् एकस्य पृथक्करणमित्यर्थः। तेन

सूत्रार्थः सम्पद्यते जात्या गुणेन क्रियया संज्ञया वा यस्मात् समुदायात् एकदेशस्य पृथक्करणं भवति तस्मात् समुदायात् षष्ठी सप्तमी च विभक्तिः भवति। तदुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन एतत्सूत्रव्याख्याने – "जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायात् एकदेशस्य पृथक्करणं निर्धारणं यतः ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः" इति। इयं च षष्ठी निर्धारणषष्ठी उच्यते। उदाहरणं यथा नृणां ब्राह्मणः श्रेष्ठः। अत्र मानुषसमुदायात् एकदेशभूतः ब्राह्मणः स्वेतरव्यावृत्तधर्मेण श्रेष्ठत्वरूपेण पृथक् भवति इति मनुष्यवाचिसमुदायात् नृशब्दात् षष्ठी विभक्तिः भवति। इत्थं गुणवाचकस्य उदाहरणं भवति – गवां कृष्णा बहुक्षीरा, क्रियावाचकस्य उदाहरणं – गच्छतां धावन् शीघ्रः, संज्ञावाचकस्य उदाहरणं भवति – छात्राणां मैत्रः पटुः।

अष्टाध्याय्यां प्रयोगः

'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ'(1-2-64) इति सूत्रे सरूपाणाम् इत्यत्र या षष्ठी सा निर्धारणे अस्ति। अत्र सरूपसमुदायात् एकस्य पृथक्करणं भवति। 'मिदचोन्त्यात्परः'(1-1-47) इति सूत्रे अचः इति पदे अपि निर्धारणषष्ठी। अत्र अन्त्यरूपगुणेन अच्समुदायात् पृथक्करणं दृश्यते। इत्थं 'अचोन्त्यादि टि'(1-1-64) अत्रापि अचः इत्यत्र, 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'(3-4-21) इति सूत्रे समानकर्तृकयोः इति पदे इत्यादि।

सम्बन्धषष्ठी

सम्बन्धार्थिकायाः षष्ठ्याः विधायकं सूत्रं तावत् 'षष्ठी शेषे'(2-3-50)। शेषपदार्थः उक्तात् अन्यः इति। अर्थात् यस्मिन् अर्थे 'कर्मणि द्वितीया'(2-3-2) इत्यादिविशेषसूत्रैः काचन विभक्तिः न विहिता, तत्र सम्बन्धप्रतियोगिवाचकात् षष्ठी भवति इति सूत्रार्थो भवति। द्वितीयादिविधिषु कर्मकर्तृकरणादिकारकाणि अनुक्रान्तानि, प्रथमाविधौ च प्रातिपदिकार्थः अनुक्रान्तः। अतः कारकप्रातिपदिकार्थातिरिक्तः स्वस्वामिभावादिरूपसम्बन्धः एव अस्याः षष्ठ्याः अर्थः इति समायाति। तदुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन – "कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषः, तत्र षष्ठी स्यात्।"(शेषषष्ठीसूत्रव्याख्यानम्) इति।

असति तु बाधके सम्बन्धवाचका सामान्यरूपेण विशेषरूपेण च, 'न हि निर्विशेषं सामान्यम्' इति न्यायात्। तेन राज्ञः पुरुषः इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपविशेषात्मना सम्बन्धत्वरूपसामान्यात्मना च सम्बन्धः षष्ठ्यर्थः। सति तु बाधके मातुः स्मरति इत्यादौ सम्बन्धसामान्यरूपेण एव भानम्, अन्यथा कर्मत्वापत्तिप्रसङ्गः। सर्वत्र सम्बन्धसामान्यरूपेणैव भानं भवति इत्यतः एव चैत्रेण रक्षिते मैत्रीयहस्त्यादौ 'नेदं चैत्रस्य धनम्' इति प्रयोगः सङ्गच्छते। अन्यथा स्वत्वस्य स्वत्वरूपविशेषात्मना भाने तु चैत्रस्य

पाल्यपालकरूपसम्बन्धस्य सत्त्वे अपि उक्तोदाहरणे चैत्रस्य स्वत्वस्य अभावात् 'नेदं चैत्रस्य धनम्' इति निषेधोपपत्तिः न सङ्गच्छेत।

इत्थं कर्मादिभ्यः ये अन्ये स्वस्वामिभावादिरूपाः अर्थाः स शेषः इति आगच्छति। परन्तु भाष्यकृता उच्यते यत् "न हि कर्मादिभ्यः अन्ये अर्थाः सन्ति"(षष्ठी शेषे इति सूत्रभाष्यम्)। किं कारणम् इति चेत् भाष्यकृता स्वयमुच्यते – "राज्ञः पुरुषः इति राजा कर्ता, पुरुषः संप्रदानम्" राजा पुरुषाय ददाति इति सम्प्रत्ययात्। किञ्च "वृक्षस्य शाखा इति वृक्षः शाखायाः अधिकरणम्", लोकप्रसिद्धेः। एवञ्च "तथा यदेतत्स्वं नाम चतुर्भिः एतत्प्रकारैः भवति-क्रयणात्, अपहरणात्,याञ्चायाः, विनिमयात् इति। अत्र च सर्वत्र कर्मादयः सन्ति" इति। एवं तर्हि कर्मादिभ्यः अन्ये अर्था इति न वक्तव्यम् अपि तु "कर्मादीनाम् अविवक्षा शेषः"। ननु इदानीमेव उक्तं कर्मादयः सन्ति एव, तर्हि सतः पुनः अविवक्षा कथं भवति। अस्य समाधानं स्वयमेव भाष्यकृता कृतम्-"सतः अपि अविवक्षा भवति। तद्यथा अलोमिका एडका, अनुदरा कन्या। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा-समुद्रः कुण्डिका। विन्ध्यो वर्धितकम्।" इति। अतः कर्मादीनाम् अविवक्षा एव शेषः इति पर्यवस्यति।

सम्बन्धश्च सम्बन्धिभ्यां भिन्नः द्विष्ठः विशिष्टबुद्धिनियामकः। प्रतियोगि-अनुयोगिनोः अतत्स्वरूपः प्रतियोगि-अनुयोगिनिष्ठः विशेष्यविशेषणसंसर्गावगाहिज्ञानम् इति तदर्थः। हरिणापि उक्तम्-

द्विष्ठोप्यसौ परार्थत्वात् गुणेषु व्यतिरिच्यते।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेप्युपचर्यते।। इति।

यद्यपि असौ सम्बन्धः प्रतियोग्यनुयोग्युभयवृत्तिः तथापि अन्यं प्रति गुणानां विशेषणत्वात् विशेषणत्वेन विवक्षितस्य सम्बन्धं विना विशेषणत्वासम्भवात् सम्बन्ध उद्भूततया प्रतीयते। यथा राज्ञः पुरुषः इति उदाहरणे पुरुषः विशेष्यं राजा विशेषणम्। अत्र स्वस्वामिभावसम्बन्धः विद्यते। अत्र अस्य सम्बन्धस्य उद्भूतरूपेण भानाभावात् राज्ञः इत्यत्र विशेषणत्वम् अनुपपन्नं भवति। किञ्च अयं सम्बन्धः आधेयतया पुरुषविशेषणं तथा राजानं प्रति विशेष्यं भवति। तेन "प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्य अन्यप्रमाणत्वात्" (1-2-56) इति सूत्रेण प्रकृत्यर्थं प्रति प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यावगमात् राज्ञः पुरुषः इति वाक्यस्य राजनिरूपितसम्बन्धाश्रयः पुरुषः इति अर्थात् राजशब्दात् षष्ठी विभक्तिः भवति।

ननु सम्बन्धस्य उभयनिष्ठत्वात् विशेषणवाचकात् यथा षष्ठी भवति तथैव विशेष्यवाचकात् अपि राजनिरूपितस्वत्ववान् पुरुष इत्यर्थे षष्ठी स्यात् इति चेत् न, "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः तयोः प्रत्ययार्थः

प्रधानम्" इति न्यायविरोधात्। उक्तार्थे प्रत्ययार्थस्य स्वत्वस्य पुरुषरूपप्रकृत्यर्थं प्रति अप्रधानत्वम्। अत एव विशेष्यवाचकात् पुरुषशब्दात् अपि न षष्ठी। किन्तु यदा पुरुषगतस्वत्वनिरूपितस्वामित्वरूपसम्बन्धाश्रयः राजा इति बोधः तदा पुरुषस्य राजा इत्येवं पुरुषशब्दे षष्ठी ज्ञेया। यदा च राज्ञः पुरुषस्य गृहम् इति पुरुषस्य गृहादिसम्बन्धः विवक्षितः तदा एकस्यापि वस्तुनः भिन्नविषयः गुणप्रधानभावः न विरुध्यते इति उभाभ्याम् अपि षष्ठी अप्रतिषिद्धा। राज्ञः इति षष्ठ्या राजपुरुषयोः एव सम्बन्धः अभिधीयते, न तु पुरुषस्य गृहस्य च।

किञ्च अभियुक्ताः पुरुषाः उपदिशन्ति यत् – शेषः परार्थः। परार्थत्वं च विशेषणस्य, न तु विशेष्यस्य। अतः विशेषणात् एव षष्ठी। एवञ्च द्विवृत्तित्वेपि सम्बन्धस्य एकत्वात् एकस्मात् सम्बन्धिनः एव उत्पद्यमानया षष्ठ्या सम्बन्धस्य अभिहितत्वात् द्वितीयसम्बन्धिनः पुरुषात् न षष्ठी अपि तु प्रथमा। यदा तु उभौ अपि विशेषणीभूतौ तृतीयं सम्बन्धिनम् अपेक्षेते तदा उभाभ्यामपि षष्ठी भवति।

अयं च सम्बन्धः स्वस्वामिभावादिरूपः असंख्यः भवति। परन्तु अस्मिन् प्रबन्धे व्याकरणप्रक्रियोपयोगरूपेण ये सम्बन्धाः उपकारकाः भवन्ति ते एव सम्बन्धा उल्लिख्यन्ते, तेषामेव निदर्शनं प्रस्तूयते। अष्टाध्यायां सूत्रपदेषु विशिष्य क्वचित् अवयवावयविभावरूपः सम्बन्धः, क्वचित् विषयविषयिभावरूपः सम्बन्धः, क्वचिच्च सामीप्यसम्बन्धः दृश्यते। एतदतिरिक्ताः सम्बन्धाः अस्मिन् प्रबन्धे केवलं सम्बन्धरूपेण एव निदर्श्यते।

अष्टाध्याय्यां प्रयोगः

अवयवावयविभावसम्बन्धः

"सुपो धातुप्रातिपदिकयोः"(2-4-71) इति सूत्रे धातुप्रातिपदिकयोः इत्यत्र या षष्ठी सा अवयवावयविभावसम्बन्धे अस्ति। तेन सूत्रस्य अर्थो भवति धातुप्रातिपदिकावयवस्य सुपः लुक् इति। एवं "टित आत्मनेपदानां टेरे"(3-4-79) इति सूत्रे आत्मनेपदानाम् इत्यत्र, "ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे"(5-4-74) इति सूत्रे अधिक्रियमाणस्य समासान्तपदावयवे समासे अवयवषष्ठी अस्ति। तेन समासस्य अन्तावयवः अप्रत्ययः स्यात् इति अर्थः समुपद्यते। एवमेव इतः बहुत्र सूत्रेषु अवयवषष्ठी दृश्यते। इह दिङ्मात्रम् उदाहृतम्।

विषयविषयिभावसम्बन्धः

"अनोः अकर्मकात्"(1-3-49) इति सूत्रे अनुवर्तमाने व्यक्तवाचाम् इति पदे विषयषष्ठी अस्ति। तेन

व्यक्तवाग्विषयात् अनुपूर्वकात् अकर्मकात् वदेः आत्मनेपदं भवति इति सूत्रार्थः सम्पद्यते।

सामीप्यसम्बन्धः

"लिङ्सिचावात्मनपदेषु"(1-2-11) इति सूत्रे अनुवर्तमाने इकः इति पदे सामीप्यसम्बन्धे षष्ठी अस्ति। तेन सूत्रस्य अर्थो भवति - 'इक्समीपात् हलः परौ झलादी लिङ्सिचौ कितौ स्तः तङि'(सि.कौ.) इति।

सम्बन्धः

सत्सु बहुषु सम्बन्धेषु येषां वैयाकरणप्रक्रियायां विशिष्य व्यवहारो विद्यते तेषामेव पृथग्रूपेण प्रदर्शनं विहितम्। अवशिष्टानां तु सम्बन्धपदेनैव व्यवहारः प्रदर्श्यते। "यथासंख्यमनुदेशः समानाम्"(1-3-10) इति सूत्रे समानाम् इति पदे सम्बन्धषष्ठी अस्ति। ननु अनुदेशः इति कृदन्तयोगे कर्मणि षष्ठी वाच्या इति चेत् न अत्र षष्ठी यथासंख्यम् इति पदापेक्षया। कर्मणि षष्ठी इति स्वीकारे तु स्थान्यादिभिः समसंख्यानाम् एव यत्र विधानम् तत्रैव अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः स्यात, यत्तु दोषाय। तथाहि "एचोयवायावः"(6-1-78) इति सूत्रे समसंख्याकविधिः अस्ति इति अत्रैव सूत्रस्यास्य प्रवृत्तिः स्यात्। किन्तु "समूलाकृतजीवेषु हन्-कृञ्-ग्रहः"(3-4-36) इत्यादिसूत्रेषु यत्र असमसंख्याकविधिः अस्ति तत्र अस्य सूत्रस्य प्रवृत्तिः न भवति। तथाहि अस्मिन् सूत्रे विधेयरूपेण एकः एव णमुल् अस्ति, किन्त उद्देश्यानि त्रीणि इति असमसंख्याकविधित्वात् एवंविधेषु स्थलेषु सूत्रस्यास्य अप्रवृत्त्या दोषप्रसङ्गः इति सम्बन्धषष्ठी एव स्वीकरणीया समानाम् इति पदे।

एवं "सुडनपुंसकस्य"(1-1-42) इति सूत्रे अनपुंसकस्य इति पदे सम्बन्धषष्ठी। तेन अनपुंसकसम्बन्धी यः सुट् स सर्वनामस्थानसंज्ञः स्यात् इति सूत्रार्थः लभ्यते। इत्थं "इग्यणः सम्प्रसारणम्"(1-1-45) इति सूत्रे यणः इत्यत्र "न लुमताङ्गस्य"(1-1-63) इति सूत्रे अङ्गस्य इति पदे च सम्बन्धषष्ठी विद्यते। इतः अपि बहुत्र स्थलेषु सम्बन्धार्थिका षष्ठी विद्यते। अत्र केवलं दिङ्मात्रमुदाहरणं प्रदत्तम्।

स्थानषष्ठी

स्थानषष्ठीविधायकं सूत्रं तावत् "षष्ठी स्थानेयोगा"(1-1-49) इति। व्याकरणशास्त्रे सूत्रेषु यत्र कुत्रापि षष्ठी विभक्तिः दृश्यते सा यदि अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा भवति तर्हि तत्र स्थाने इति पदम् उपतिष्ठते। स्थानशब्दस्य अर्थः प्रसङ्गः। यथा दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम् इत्यादिव्यवहारे स्थानशब्दस्य प्रसङ्गार्थकत्वं दृष्टम्। तेन दर्भाणां प्रसङ्गे इत्यर्थलाभः। तद्वत् अत्रापि सूत्रे स्थानशब्दार्थः स्वीकरणीयः। अत एव उक्तं भट्टोजिदीक्षितेन - "स्थानं च प्रसङ्गः" इति। योगशब्दार्थश्च सम्बन्धः। स्थानेन स्थाने वा

योगः यस्याः इति स्थानयोगा। तृतीयायाः निरूपितत्वम् अर्थः। तेन स्थाननिरूपितसम्बन्धा इति अर्थः। अथवा निमित्तसप्तमी। तेन स्थानेयागा पदस्य अर्थो भवति स्थाननिमित्तकसम्बन्धा इति। अतः अयं सम्बन्धः न षष्ठीवाच्यः, अपि तु सम्बन्धनिरूपिका सम्बन्धनिमित्ता वा षष्ठी इयम्। अतः षष्ठ्या यदा स्थाननिरूपितसम्बन्धस्य बोधः तदा सा स्थानषष्ठी ज्ञेया। तदुक्तं भट्टोजिदीक्षितेन "अनिर्धारितसम्बन्धविशेषा षष्ठी स्थानेयोगा बोध्या" इति। सूत्रेषु षष्ठ्यर्थस्य सम्बन्धस्य यदा निर्धारणं न भवति तदा सा षष्ठी स्थाननिरूपितसम्बन्धनिरूपिका बोध्या। उदाहरणं यथा "इको यणचि"(6-1-77) इति सूत्रे इकः इत्यत्र स्थानषष्ठी विद्यते। कारणं हि इकः इति षष्ठ्यन्तपदेन कस्यचित् सम्बन्धविशेषस्य प्रतीतिः न भवति, केवलं सम्बन्धसामान्यस्य बोधो भवति। तस्मात् अत्र अनिर्धारितसम्बन्धविशेषत्वात् स्थानषष्ठी स्वीकरणीया। तेन इकः स्थाने प्रसङ्गे यण् स्यात् इति अर्थः समायाति।

किन्तु यत्र सम्बन्धविशेषस्य प्रतीतिः भवति तत्र स्थानेयोगा षष्ठी न। तथाहि "ऊदुपधाया गोहः"(6-4-89) इति सूत्रे गोहः इति पदे न स्थानषष्ठी, उपधायासमभिव्याहारेण अवयवावयविभावः बुध्यते। तेन सम्बन्धविशेषस्य निर्धारणात् न स्थानषष्ठी। केवलं यत्र सम्बन्धविशेषः न निर्धारितः तत्रैव स्थानषष्ठी बोध्या।

इत्थं यत्र यत्र स्थानषष्ठ्याः प्रयोगः दृश्यते तादृशानि कानिचन उदाहरणानि दीयन्ते "एचोयवायावः"(6-1-78) अत्र एचः इति पदे, "औतोम्शसोः"(6-1-93) इति सूत्रे ओतः इति पदे, "नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा"(6-1-99) इति सूत्रे अन्त्यस्य इति पदे स्थानषष्ठी विद्यते। न केवलम् एतावत्सु एव सूत्रेषु स्थानषष्ठी विद्यते। अपि तु प्रत्ययविधिषु असंख्येयेषु सूत्रेषु स्थानषष्ठी अस्ति। इह केवलं दिङ्मात्रमुदाहृतम्।

उपसंहारः

इत्थं सम्पूर्णायाम् अष्टाध्याय्यां प्रयुज्यमानायाः षष्ठ्याः पर्यालोचनया ज्ञायते यत् षष्ठी द्विविधा शास्त्रीया षष्ठी, लौकिकषष्ठी च। शास्त्रीयपदेन अत्र स्थानषष्ठी बोध्यते। इयं च षष्ठी केवलं पाणिनीयव्याकरणे एव दृश्यते। सा च प्रत्ययविधिस्थलेषु बाहुल्येन दृश्यते। व्याकरणप्रक्रियासिद्धै अस्या उपयोगः महान्। लौकिकषष्ठीपदेन व्याकरणे इव लोके अपि प्रयुज्यमाना षष्ठी बोध्यते। यथा कारकषष्ठी, शेषषष्ठी, निर्धारणषष्ठी। लौकिकषष्ठीषु केवलम् एतत्त्रितयमेव पाणिनिव्याकरणे सूत्रेषु प्रयुज्यमानं दृश्यते। कारकषष्ठीमध्ये कर्तरि षष्ठी कर्मणि षष्ठी इति द्विधा व्यवहारः दृश्यते। सम्बन्धषष्ठीमध्ये पुनः अवयवषष्ठी, सामीप्यषष्ठी, विषयषष्ठी एव अस्मिन् प्रबन्धे विशिष्य दर्श्यन्ते व्याकरणप्रक्रियायाम् आसामेव

उपयोगित्वात्। अन्ये च सम्बन्धाः केवलं सम्बन्धपदेन एव व्यवहृता। इत्थं पाणिनीयायाम् अष्टाध्याय्यां षष्ठ्याः अर्थभेदः इयान् दृश्यते। यथामति अस्मिन् प्रबन्धे षष्ठ्याः अर्थवैचित्र्यं प्रदर्शितमिति शिवम्।

परिशीलितग्रन्थसूचिः

दीक्षितः, भट्टोजी। (2010)। वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता, चत्वारः खण्डाः)। शर्मा, गिरिधरः; शर्मा, परमेश्वरानन्दः (सम्पादकौ)। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

पतञ्जलिः। (1998)। व्याकरणमहाभाष्यम् (प्रदीपोद्योतसंस्कृतव्याख्याद्वय-भावबोधिनीहिन्दीव्याख्यासंवलितम्, खण्डद्वयम्)। वाराणसी : कृष्णदास अकादमी।

पतञ्जलिः। (2011)। व्याकरणमहाभाष्यम् (भाष्यप्रदीपोद्योत-समुल्लसितम्)। जोशी, शास्त्री, भार्गव (संशोधकः)। दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।

पाणिनिः। (2005)। अष्टाध्यायीसूत्रपाठः। मिश्रः, रमाशङ्करः (सम्पादकः)। दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

भट्टः, नागेशः। (2013)। लघुशब्देन्दुशेखरः (टीकाषट्कोपेतः, खण्डद्वयम्)। शास्त्री, बालः (सम्पादकः)। वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

भट्टः, नागेशः। (2007)। लघुशब्देन्दुशेखरः (शेखरदीपिकाव्याख्योपेतः, अव्ययीभावान्तः)। वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

वामन-जयादित्यौ। (1984)। काशिका (न्यास-पदमञ्जरी-भावबोधिनी-सहिता, दश खण्डाः)। त्रिपाठी, जयशङ्करः; मालवीयः, सुधाकरः (सम्पादकौ)। वाराणसी : तारा बुक एजेन्सी।

Writers World

1. **Chowdhuri Anindya**
   Research Scholar, Gour Banga University, Malda
2. **Misra Bidisha**
   Assistant Professor, c/o Debasish Samanta 24, A.M.Bose Road, Biswarup Apartment, Flat No. 3A, Kolkata-700074
3. **Dalai Hrushikesh**
   Assistant Professor, Dept. of Education K.K.S.U. Ramtek
4. **Barman Prashanta**
   Assistant Professor, in Sanskrit, Katwa College, Katwa, Purba Bardhaman, 713130
5. **Nanda Satyabrata**
   Rastriya Ayurvigyan Kendra, Hydrabad
6. **Pandey Arvindra Kumar**
   Varanasi
7. **Mukhopadhyay Partha Sarathi**
   Assistant Professor of Sanskrit, Dr. B.N.Dutta Smriti Mahavidyalaya, Hatgovindapur, Burdwan, W.B.
8. **Kar Jaykrishna**
   Adikandapur, Astraranga, Puri
9. **Banerjee Moumita**
   English Bazar, Malda
10. **Mallik Mrinmay**
    Assistant Professor, Shri Chaitannya College, Habra, 24 Pgs (N)
11. **Tapan Das**
    Assistant Professor, Dept. of Sanskrit, Midnapore College, W.B.
12. **Ruidas Bapan**
    Ph.D. Scholar, Dept. of Sanskrit, Ramkrishna Mission Vidyamandir, Belur Math
13. **Panda Giridhari**
    Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Midnapore College, W.B.
14. **Sen Subrajit**
    Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Gourbanga University, Malda

15. **Kundu Sanchita**
    Asst. Professor, Dept of Sanskrit, Hooghly Mohsin College, Hooghly
16. **Sihi Amrita**
    149/2, AC Road, (South), P.O. Khagra, Murshidabad, W.B.-742103
17. **Das Shantigopal**
    Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Buniadpur Mahavidyalaya, W.B.
18. **Bandyopadhyay Soma**
    Asst. Professor, Govt. General Degree College at Kaliganj
19. **Upaddhaya Pravin Chandra**
    Research Scholar, Central Sanskrit University, Lucknow
20. **Chakraborty Biplab**
    Asst. Professor, Sarogini Naidu College, Kolkata, W.B.
21. **Das Dharmendra**
    Assistant Professor Dept. of Sanskrit, Utkal University, Bhubaneswar
22. **Biswas Sukanya**
    Research Scholar, Amity University, Mumbai
23. **Bhadra Shrimanta**
    Assistant Professor, Raja N. L. Khan Womens College, Midnapur
24. **Sharma Radhaballabh**
    Assistant Professor, Dept. of Sahitya, Hariyana Sanskrit Vidyapith, New Delhi
25. **Roy Shipra**
    Associate Professor, Dept. of Sanskrit, Tripura University
26. **Kishore A.P.**
    Assistant Professor of English, Seshadripuram Degee College.
27. **Singh Poonam**
    Associate Professor, Dept. of Sanskrit, D. A. V. PG College, Varanasi
28. **Khajanchi Kushal Kumar**
    Research Scholar, Dept. of Sanskrit, Tripura University

29. **Panda Dilip**
Asst. Professor, Hiralal Majumdar Memorial College for Woman W.B
30. **Roy Mondal Tridip**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Diamond Harbour Women's College, Diamond Harbour, W.B.
31. **Dash Prashanta Kumar**
Lecturer in Sanskrit, Kalinga Institute of Social Sciences, Deemed University, Bhubaneswar-751024
32. **Chattaopadhyay Iti**
Asst. Professor, Dept. of Philosophy, Sidho-Kanho-Birsha University, Purulia,
33. **Neha Jain**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Arya P.G. College, Panipat (Haryana)
34. **Kumabat Krishna Kumar**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Govt. College Rajsamanda (Rajasthan)
35. **Mondal Sudip**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, University of North Bengal, W.B.
36. **Kumar Kuldeep**
Professor, Dept. of Jain Philosophy, Sri Lal Bahadur Sastri Central Sanskrit University, New Delhi - 16
37. **Mukherjee Chirashree**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Ramananda College, Bishnupur, Bankura
38. **Sarangi Buddheswar**
Associate Professor, S. S. V. A. S. M, Kolkata - 700035
39. **Boruah Jewti**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Jhanji H.N.S. College, Sivasagar, Assam
40. **Goswami Susmita**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Lady Brabourne College.

41. **Sen Soumyajit**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Coochbihar Panchanan Barman University, W.B.
42. **Behera Santosh Kumar**
Asst. Professor, Dept. of Education, Kazi Nazrul University, Asansol, Paschim Bardhaman
43. **Gireha Santosh**
Asst. Professor, RTM Nagpur University, Nagpur-440033
44. **Das Nabakumar**
Assistant Professor, Sitananda College, W.B.
45. **Patra Sasanka Sakhar**
Assistant Professor, Dept. of Sanskrit, Bidyasagar University
46. **Reddy A. Shekar**
Assistant Professor, Dept. of Education, National Sanskrit University, Tirupati
47. **Mal Kajal**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Hooghly Women's College
48. **Mishra Sailesh Kumar**
Asst. Professor, Govt. Sanskrit College, Kumbhartoli, Kishorganj, Ranchi-834001
49. **Mukharjee Debsujan**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Kaliaganj College, Uttar Dinajpur
50. **Biswas Uttam,** Asst. Professor
& Maloy De Ph.D. Scholar, Dept. of Sanskrit, Bidyasagar University
51. **Kartik Mete**
Asst. Professor, Govt. General Degree College, Kalna, Purba Burdwan
52. **Pandey Rajneesh**
Associate Professor , Dept. of Sahitya, SVDV BHU.
53. **Bhattacharya Sourabodhi**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Galsi College

54. **De Gour Baran**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Ramananda College, Bishnupur, Bankura
55. **Roy Patap Chandra**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Sidhu-Kanu-Birsa University, West Bengal - 723104
56. **Saha Priyanka**
Asst. Professor, Berhampore Girls College, Murshidabad, W.B. - 742101
57. **Bag Maheswar**
Research Scholar, Central Sanskrit University, Shree Sadashiv Campus, Puri
58. **Mahala Prasanta Kumar**
Professor, Dept. of Sanskrit, Raiganj University, W.B.
59. **Mondal Sabita**
Asst.Professor, Sarojini Naidu College for Women's, 30, Jessor Road, Kolkata - 28
60. **Sarkar Mallika**
Asst. Professor, Dept. of Sanskrit, Hooghly Women's College
61. **Banerjee Debarpita**
Asst. Professor Distance Education Sanskrit, Vidyasagar University
62. **Pal Bishnupada**
Research Scholar, Ramkrishna Mission Vivekananda Educational Research Institute, Belur Math, W.B.
63. **Karan Sibsankar**
Research Scholar, Ramkrishna Mission Vivekananda Educational Research Institute, Belur Math, W.B.

Declaration :

1. Name of the Magazine	:	**Vyasashrih** (A Refereed Journal)
2. Place of Publication	:	Vedvyas, Rourkeka-4, Odisha-769004
3. Language	:	Sanskrit & English
4. Period	:	Half yearly (January to June & July to December)
5. President`	:	**Dr. Buddheswar Sarangi** Founder, MVNRI
6. Secretary	:	**Dr. Bhagirathi Nanda** S.L.B.S. Katwaria Sarai, New Delhi
7. Joint Secretary	:	**Dr. Bharat Bhusan Rath** R.S.V.P. Tirupati
8. Treasurer	:	**Sri Chandradhwoja Majhi** G. S. Mahavidyalaya, Vedvyas, Rourkela-4
9. Chief Editor	:	**Dr. Buddheswar Sarangi** SSVASM, 7/2A, P.W.D. Road, Kolkata-35
10. Board of Management	:	**Dr. Kishori Das**, Rourkela **Dr. Umakanta Panda**, Vedvyas **Dr. Suresh Kr. Banerji**, Kolkata **Dr. Saroj Kr. Padhi**, BHU, Benaras **Dr. Radha Govinda Tripathy**, Tirupati **Dr. Koushik Malakar**, Kolkata **Dr. Biswaranjan Pati**, Puri **Dr. Bhagaban Samantray**, Puri **Dr. Rajeswar Dwivedi**, Kolkata **Dr. Somanath Dash**, Tirupati **Dr Prativa Manna**
11. Nationality of Editor in Chief	:	Indian
12. Publisher	:	Maharsi Vyasadev National Research Institute, Vedvyas, Rourkele-4, Odisha
13. Printed at	:	Aries 7/2A/7, P.W.D. Road, Kolkata-35

I hereby declare that the above mentioned information is correct to the best of my knowledge and belief.

S/d.
Dr. Buddheswar Sarangi
President

व्यासश्रीः VYĀSAŚRĪḤ

ISSN 2320-2025 Carelisted Journal

A Bilingual Refereed Research Journal of Indology

Published by

Padmashree Ramaranjan Mukherjee Chair of

Maharshi Vyasadev National Research Institute

A Unit of Vyasayanam, Regd. No. 1635-IV-477/04

Vedavyas, Rourkela-4, Odisha

email : vyasasri12@gmail.com

Visit us :- www.Vyasasri.com

MEMBERSHIP FORM

Name :

Father's Name :

Date of Birth :

Educational Qualification :

Nationality :

Research Area :

3 Nos. of your Publications

Contact Address :

At P.O. : Via

Dist. : State.

Pin :

email address :

Mobile No. :

Type of Member

Patron- Rs. 50,000/-, Life Member- Rs. 10,000/-,
Member for 6 yrs.- Rs. 5,000/-

Amount Payment Mode : Cheque/DD/Bank Transfer.

Amount may be transfered to VYASAYANAM
A/c. No. 30217336045 SBI, Panposh, ISFC- 4859

Introduced by :

Signature of the Scholar and date

N.B. : This form must be introduced by a member of Vyasashree or a reputed Sanskrit Scholar of India. The Hard copy of this form must be sent by registered post to Dr. Buddheswar Sarangi, SSVASM, 7/2A, P.W.D. Road, Kolkata- 700035.